

MINULOSŤ V NÁS

– my v minulosti

- Vladimír Barborík •
- Emil Brix • Karol Csiba •
- Lucia Čandíková Paraličová •
- Charles Gati • Péter Görgy • Ján Figel' •
- Eva Filová • Eva Formánková •
- Michal Habaj • Tomáš Horváth •
- Rudolf Chmel • Dagmar Inštorisová •
- Tomáš Janovic • Michal Jareš •
- Lajos Kiss • Lubomír Lipták •
- Iva Málková • Péter Nádas •
- András Pályi • Vladimír Petřík •
- Vilém Prečan • Lubica Somolayová •
- Michal Stehlík • Tomáš Štrauss •

Obsah

- Editorial (*Rudolf Chmel*) / 5
- Minulosť v nás – my v minulosti / 6
  - Lubomír Lipták*: Sto slov storočia / 6
  - Rudolf Chmel*: Pamäť nie sú dejiny
(Nesúvislé poznámky k súvislej téme) / 8
  - Spomienky na to, ako to bolo
(*Rozhovor s Vladimírom Petríkom*) / 32
  - Miroslav Michela*: Pripomínanie a kanonizovanie minulosti
Úvaha na margo niektorých diskusií
o dejinách Slovenska / 47
  - Eva Filová*: Vzory mužov a žien
v normalizačnej kinematografii / 65
  - András Pályi*: Statky ducha / 81
Preklad Juliana Szolnokiová
  - Péter György*: Rozpad pamäti – nečitateľné mesto
(Pomník päťdesiatemu šiestemu, Budapešť) / 88
Preklad Ivana Taranenková
  - „Špinaví Maďarskí cigáni, prišli ste...?“
(*Rozhovor s Lajosom Kissom*) / 96
Preklad Ivana Taranenková
  - Vilém Prečan*: Kdo byl a jaký byl Gustáv Husák
aneb Místo Gustáva Husáka v našich dějinách / 101
  - Tomáš Janovic*: Smutné anekdoty / 109

- Projekt Stredná Európa – bilancie a výzvy / 110

Ján Figel': Európa ako spoločenstvo kultúr –
nové výzvy a nové perspektívy / 110

Emil Brix: Projekt stredná Európa –
po dvadsiatich rokoch / 120

Charles Gati: Máťanie minulosti a výzvy
v strednej a východnej Európe / 140

- Česko-slovenské literárne konfrontácie / 150

Eva Formánková: Excentrická univerzita – dva v jednom
aneb učebnice naralotogie v praxi
(*Stanislav Rakús: Excentrická univerzita*) / 150

Iva Málková: Všetnodennost s paměť
(*Ján Štrasser: Staré železo*) / 156

Michal Jareš: Cestou od hřbitova
(*Ján Štrasser: Staré železo*) / 160

- Recenzie / 165

Vladimír Barborík: Kniha názorov / 165
(*Lubomír Martínek: Olej do ohně*)

Michal Habaj: Niekoľko slov k stráženiu nezmyslu / 169
(*Lubor Kasal: Orangutan v továrňe*)

Lucia Čandíková Paraličová: Oko postupujúce krajinou / 175
(*Štrpka, I.: Tichá ruka. Desať elégií*)

Karol Csiba: Surové a individuálne / 179
(*Lubomír Martínek: Olej do ohně*)

Vladimír Petrík: Trikrát Albert Marenčin / 183
(*Aimé Césaire: Zošit o návrate do rodného kraja*)

(*Albert Marenčin: Dezertéri alebo ľudský faktor*)
(*Juraj Mojžiš: Albert Marenčin – filmár na križovatkách času*)

Dagmar Inšitorisová: Aby postava
vstúpila do kože herca / 188

(*Miloš Mistrík: Jacques Copeau a jeho starý holubník*)

Michal Stehlík: Malé zklamání z velké naděje.
Dějiny katolické církve v Československu 1945 – 1989 / 191

(*Stanislav Balík – Jiří Hanuš: Katolická církev
v Československu 1945 – 1989*)

- O autoroch / 194

Kniha mesiaca vo vydavateľstve Kalligram

Editorial

Rankov, Pavol
Stalo sa prvého septembra (alebo inokedy)
(2008)

Prvý román slovenského spisovateľa Pavla Rankova. Historický príbeh z obdobia rokov 1938 až 1968 je príbehom troch kamarátov, bojujúcich o lásku jednej ženy. Ich individuálne osudy sa stanú vratkými článkami v divokej búrke dejinných udalostí: Mníchov, Viedenská arbitráž, druhá svetová vojna, protizidovské zákony, nemecká okupácia a príchod sovietskych vojsk na konci vojny, povojnové vysídľovanie obyvateľstva, komunistický prevrat vo februári 1948, politické procesy päťdesiatych rokov, pokus o reformy a následná sovietska okupácia v auguste 1968. „Stalo sa prvého septembra (alebo inokedy)“ je román o láske, pokiaľ ju vyššia moc povolila.

MOC 301 SK (10 EUR)

www.kalligram.sk

Posledné desaťročia minulého storočia – nielen v Európe – priniesli základnú civilizačnú zmenu, ani nie revolučnú, skôr transformačnú, ale naozaj základnú: veľa krajín s dovedy totalitnými režimami sa pokúsilo nastoliť, niektoré znovunastoliť demokratické pomery. Ako si sa pritom zabúdalo či skôr chcelo zabudnúť (napriek tomu, že pri tom boli u nás intelektuáli, nie vojaci, ako v Latinskej Amerike či Ázii), že tá zmena má aj obrovské mentálne dôsledky, že ľudia, ktorí ju na vlastnej koži absolvovali, sa musia vyrovnávať s minulosťou, ale aj s prítomnosťou. A stále sa zabúda či najmä chce zabudnúť, že východiskom tej zmeny boli kompromisy, ktoré sa rodili vo vyjednávaniach, často tajných, že to bol, ako píše ich exaktný analytik Samuel P. Huntington, vlastne „demokratický obchod“, v ktorom išlo o „umožnenie účasti v politickom procese výmenou za umiernenosť“. Ak vyjdeme z tohto faktu, možno lepšie pochopíme, ale najmä ešte väčšmi zrelativizujeme aj tú zamatovosť našej zmeny, no predovšetkým našu trvalú nechuť k vlastnému, osobnému vyrovnávaniu sa s minulosťou. Viacero textov tohto čísla nášho časopisu sa o to snaží, naznačujúc hranice tých kompromisov i možnosti ich presahovania. To, či každý z účastníkov tých čias, ktorí o veciach trochu rozmýšľal, urobil len to, čo mohol, alebo aj to, čo mal, by mohlo byť po takmer dvadsiatich rokoch od zmeny aspoň predmetom intelektuálneho diskurzu, lebo na celospoločenský už asi nikdy nedôjde a politikov vonkoncom nemôže zaujímať. Ale už hádam aj predmetom seriózneho diskurzu historiografického, ktorý, samozrejme, treba posunúť ešte hlbšie do čias, kedy sme kolaborovali s inou, hneďou totalitou, hoci aj pod rúškom samostatnej štátnosti. Dvadsiate storočie nebolo storočím ľahkým, pre demokraciu už načisto. Nedávno zosnulý, takmer storočný český spisovateľ Adolf Branald sa na sklonku života o ňom, aj o svojom živote v ňom vyslovil i pre náš možný intelektuálny diskurz inšpirujúco: „Možno som mohol byť statočnejší, ale aspoň som sa snažil byť slušný“. Kofkí zo súčasníkov by sa mohli k nemu pripojiť?!

Rudolf Chmel

Minulosť v nás – my v minulosti

Lubomír Lipták
Sto slov storočia

Asi najvtipnejší spôsob, ako sa vyrovnat s ošialom prechodu storočí a tisícročí, vymysleli na ostrove Samoe. Veľké hodiny odpočítavali čas k prelomu rokov 1999 a 2000, päť minút pred polnocou sa mali zastaviť a všetci mali natrvalo ostať natrvalo v 20. storočí. Nevedno, či preto, že sa im v ňom páčilo alebo preto, že majú o tom nasledujúcom nejaké spoľahlivé správy.

Jeden z najťažších spôsobov prípravy na jubileum vymysleli v nemecko-rakúsko-švajčiarskej televízii 3-Sat. Od novembra 1998 vysielali v rámci kultúrneho magazínu krátke filmové eseje *100 slov storočia*. Aj keď sami zdôrazňovali, že si nenárokujú ani na vyváženosť, ani na úplnosť výberu, už pokus bol zaujímavý. Slová storočia, zoradené abecedne podľa nemeckého znenia, sú: Aids. Antibiotikum. Apartheid. Atómová bomba. Dialnica. Automatizácia. Beat. Betón. Betón. Bikiny. Dozorca na bloku. Bolševizmus. Kemping. Komiks. Počítač. Demokratizácia. Demonštrácia. Demoskopia. Deportácia. Design. Doping. Tretí svet. Drogy. Železná opona. Emancipácia. Energetická kríza. Odstraňovania odpadkov. Fašizmus. Televízia. Bežiaci pás. Lietadlo. Voľný čas. Mierové hnutie. Vodca. Fundamentalizmus. Gén. Globalizácia. Holokaust. Imidž. Inflácia. Informácia. Džínsy. Secesia. Studená vojna. Žuvačka. Klimatická katastrofa. Komunikácia. Koncentračná karta. Úverová karta. Gulčkové pero. Vzdušná vojna. Mafia. Manipulácia. Masmédia. Molotovov koktail. Pristátie na Mesiaci. Októbrová revolúcia. Tank. Perestrojka. Pilulka. Plánované hospodárstvo. Pop. Psychoanalýza. Radar. Rádio. Zips. Teória relativity. Rock'n'roll. Satelit. Monsterproces. Páchatel

od písacieho stola. Fuška. Čierny piatok. Homosexuál. Čistky. Seberealizácia. Sex. Single. Sociálne trhové hospodárstvo. Šport. Družica. Hviezda. Dopravná zápcha. Pomoc pri umieraní. Stres. Terorizmus. Ponorka. Ochrana životného prostredia. Veľký tresk. Potláčanie. Vitamín. Volkswagen. Spoločnosť národov. Genocída. Menová reforma. Svetová vojna. Prevrat. Reklama. Znovuzjednotenie. Mrakodrap.

Zoznam by iste každý vedel, alebo by sa mu aspoň žiadalo, doplniť, zmeniť. Samozrejme, je to zoznam nemecký, slovo znovuzjednotenie je zaujímavé ale z hľadiska svetových dejín iste neporovnateľné povedzme s takým nemeckým slovom führer či svetovými pojmami ako antibiotikum, inflácia lebo chýbajúcim slovom oddelenie. Že však výber nie je náhodný a zachytáva pojmy ak nie najdôležitejšie, tak aspoň významné, dokazuje i to, že 60% z vytypovaných slov v nemčine a v slovenčine je rovnakých, iba pravopis je iný. Niektoré ďalšie by každý pochopil aj v nemeckom znení – ako Star, Computer, Panzer, Sputnik, Kreditkarte, Jugendstil. Niektoré rozdiely v znení termínov sú dané i tým, že problémy u nás ešte nedozreli do jednoslovnej skratky – dopravná zápcha (Stau), odstraňovanie odpadkov (Entsorgung), alebo na to ešte nemáme – žiť mimo klasickej rodiny, sám (Single) nie je v čase pádu bytovej výstavby a núteného návratu k trojgeneračnej rodine aktuálne. O niektorých slovách vieme iba z počutia (Sterbehilfe), k niektorým máme vnútorný odpor hraničiaci s duševným zatmením (Schreibtischtäter).

V zozname má skoro každý svoje slovo – Američania veľa, Nemci a Rusi zopár, Taliani fašizmus a mafiu, iba Slováci nič. Z originálnych vynálezov by možno prichádzalo do úvahy tuneľovanie, ale to by si celkom iste nárokovali aj Česi a nerozdelený sporný majetok netreba rozmnožovať.

Rudolf Chmel:
Pamäť nie sú dejiny
 (Nesúvislé poznámky k súvislej téme)

Potvorsky ťažké je klamať, keď nepoznáš pravdu
 (Péter Esterházy: Harmonia caelestis)

1

Počúvam v rozhlase údajného experta na Štefánika, ako o ňom hovorí státisícom Slovákov, že predovšetkým miloval krásne ženy, dobré víno a svojich rodičov. Naozaj príkladný národný hrdina, hoden zákona o jeho zásluhách. Pozerám na inak celkom schopného mladého moderátora českej televízie ako vo večerných správach hovorí iným státisícom svojich rodákov, že obdobie „Husákovskej vlády“, teda 70. – 80. roky minulého storočia, predstavuje najmenejšie obdobie v českých či československých dejinách 20. storočia. Keďže zjavne nepočul o 50. rokoch, o Protektoráte, hovoril veľmi presvedčivo, isto mu mnohí, najmä rovnako mladí naslovo verili. Umrel, takisto nie tak dávno, legendárny švédsky režisér Ingmar Bergman a už ani nie taký mladý mienkotvorný kritik, ktorý by si mohol čosi pamätať z čias, keď sa tiež prispôboval, hovorí v tej istej televíznej spravodajskej relácii státisícom, aké to bolo úžasné vidieť jeho filmy v 60. rokoch, keď u nás bujnel socialistický realizmus – zrejme v interpretácii legendárnej novej vlny českého a slovenského filmu, znamenajúcej epochu vo svetovom filme! Horšie je, ak sa takýmto spôsobom angažujú v dezinterpretácii aj profesionálni, ba reno-

movaní historici (v televíznej relácii, inak priamo príkladnej pre popularizáciu historiografie, jeden z nich napríklad presviedčal vedomostíchtivých českých divákov, že Slováci už na začiatku 80. rokov minulého storočia chceli samostatný štát, nespomenul, pravda, že v ľudáckej emigrácii). Príklady tohto typu sa dostávajú do vedomia, tlačia do menej informovaných i neinformovaných hláv s bohorovnosťou, ktorá je pre takéto vulgarizácie zjavne priamo podmienkou. Ako keby už prestala fungovať elementárna pamäť a ľudovôľa, nielen novinárska či politická, bola bez hraníc. A historiografická profesionalita, či aspoň faktografická korektnosť takisto. Ako vravieval Arthur Schopenhauer, dejiny súčasnosti sú infikované ľžou ako pobeľhica syfilisom!

Aj preto minulosť, ktorá je ešte stále súčasťou našej pamäti treba pripomínať, najmä však problematizovať, hoci tá spomienka bude vždy subjektívna a selektívna. Na rozdiel od tej praotcovskej histórie, na ktorú máme vraj byť hrdí, hoci vieme o nej veľmi málo, zväčša iba mýty, často falošné, však o tej najnovšej sú predsa len nejaké záznamy, nielen v archívoch eštebé. Tá má naozaj aj rozmer, možno menej príjemný, ale dôležitý – etický. A zväčša nie až taký hrdinský, aj napriek tomu by sme ho však nemuseli pred potomkami zatajovať či retušovať. Ibaže, tu už nebudú stačiť pamätníci, tu by mali nastúpiť interpreti nezaťaženní spomienkami. Spomínanie, prirodzene, bude jestvovať tak či tak. Napriek tomu, že pamäť, spomienky sú pokiaľ ide o vierohodnosť veľmi rizikovým prameňom historiografie, ich čitateľská obľúbenosť a pôsobivosť nebude klesať. Už aj preto, že ľudia si, najmä ak memoáre pokrývajú ich reálne životy, radi sprítomňujú takzvané veľké dejiny, ktoré sa diali často mimo ich vedomia či pozornosti.

Keď som sa nedávno zúčastnil na seminári, na ktorom študenti a doktorandi podávali výsledky svojho štúdia archívnych materiálov o mechanizme ovládania a moci komunistickej strany na Filozofickej fakulte Univerzity Karlovej v rokoch 1968 – 1989, uvedomil som si, že je to po takmer dvadsaťročí po prvý raz, keď sa mladá generácia, nazatažená sentimentom, emóciami, vecne a argumentovane usiluje pomenovať situáciu, ktorú vari tretina účastníkov ešte prežívala autenticky a spomínala na ňu väčšinou s dojatím (zväčša v sladkom zabudnutí na naozaj obľudné 50.

roky, na ktorých neraz aktívne participovala). Skutočnosť, že asi trištvrtstovka ďalších mladých ľudí prejavila o túto tému taký živý záujem (ale ani ona si akosi nekládla otázku hlbšej prehistórie normalizácie), ma takmer dojala, no zároveň znepokojovala otázkou, či by bol o ňu podobný dopyt napríklad aj na Slovensku, kde ešte stále väzíme radšej kdesi v stredoveku a nedávnu minulosť sme poslali do zabudnutia – ak len nie je spojená s nejakým, zväčša banálnym eštébačtvom. Ibaže, takéto účelové a selektívne zabúdanie nikde nevedie, presnejšie vedie k deformovaniu vedomia súčasných aj budúcich pokolení, ktoré, zdá sa, nebudú mať veľa dôvodov na hrdosť. Dejiny sú totiž zväčša také, že hrdinov v nich účinkuje iba pramálo. Dajú sa síce dodatočne „vyrobiť“, ba priamo uzákoniť, ako napokon všetko, ale ich trvanie je zvyčajne určené len volebnými periódami. V lepšom prípade režimami.

2

Už to tu raz bolo, dokonca aj po novembrovej zmene, keď samozvaní otcovia či skôr krstní otcovia vlasti sa nechávali odlievať, našťastie len do sádry. Možno i preto sa zakladanie štátu po pätnástich rokoch oslavovalo bez „otca zakladateľa“ aj tých kmotrov. V tom pamätnom čase, ktorý sa nám už zlieva do nepamäti, ho totiž sprevádzala politická nekultúrnosť vysokého stupňa, nehovoriac o tom, že v ňom chýbala najmä osobnosť s mravným kreditom, ktorá by navyše zdôvodnila vznik nového štátu na primeranej myšlienkovvej, ak chcete, intelektuálnej úrovni. Nemohli to urobiť vierohodne ani starí národní komunisti („buržoázní nacionalisti“ už vymierali, resp. boli nepoužiteľní) ani ich mladší nasledovníci, ktorí na začiatku zmeny ešte netušili (až na malé výnimky), že národný záchranný pás bude pre nich taký taký výhodný, a už tobôž nie, teda nie vierohodne, ideologicky starší ľudáci (predsa len ešte trochu prihnedí, ale aj zakríknutí – dost hanby narobili v exile), ani novší insitní, históriu nepoznájúci, kabáty práve prevracajúci mladší, práve prebudení nacionalisti a novonárodovci rozličného pôvodu. Myšlienkový eklekticismus a pragmatizmus, ktorý sa rýchlo zvrhol na individuálnu privatizačnú rabovačku, pravdaže, len dosť ťažko možno oficiálne po-

ložiť do fundamentu štátu a žiadať od občanov hrdosť na gründerké časy, keď sa teroristické únosy občanov nielen diali, ale aj amnestovali. Realita bola, zdá sa, priveľmi pragmaticko-privatizačná, než aby sa niekto zamýšľal nad tým, čo je ten nový štát, na akých pilieroch je založený, aké sú jeho historické či nebudaj historicko-filozofické základy. Dodnes sa nad tým nikto fundamentálne nezamyslel a tento stav národnej „nerexlexie“ či bezvedomia je vlastne charakteristický pre deficit rozpravy o tom, kde sme sa po roku 1993 vybrali a kam sme sa dostali, pre totálnu neprítomnosť rozpravy o zmysle našich dejín. Na takomto deficite budovať národnú a štátnu hrdosť je, miere povedané, nemožné.

Takýto deficit, prinajmenšom už poldruhadesaťročný, sa nedá nahradiť žiadnym vládnym, ministerským nariadením či predpisom o hrdosti na dejiny, ani parlamentným vyhlásením či nebudaj priamo zákonom o uctievaní otcov či praotcov národa. Takýto deficit sa dá nahradiť iba dôkladným, permanentným kritickým štúdiom našej minulosti na základe poznatkov historiografie, nezataženej politikou či ideológiou. Všetko ostatné je – podenková propaganda. Dejiny totiž, zopakujme si, neprebiehajú len hrdinsky, nielen slovenské, ale aj, a najmä, všedne, teda nehrdinsky, prispôsobivo, neraz zbabelo.

3

Keď sa pár týždňov po skončení druhej svetovej vojny, po páde Protektorátu Böhmen und Mähren aj prvej Slovenskej republiky, v júni 1945, v prejave vo vyražených Lidiciach vyjadroval nie práve najhrdinskejší prezident obnovenej Československej republiky, Edvard Beneš o morálnem stave spoločnosti, zaťal nepochybne do živej rany nielen svojich českých rodákov, keď im pripomenul, že väčšina národa „až do poslednej chvíle pred konečným pádom tohto ničomného systému ho mlčky trpela alebo priamo s ním súhlasila“. A ešte stále enfant terrible slovenskej spoločnosti, literárny kritik Alexander Matuška, v nasledujúcom poveljovom roku na adresu svojich slovenských rodákov, ktorí sa už-už nadrapovali za novou mocou, dokonca hovoril: „v Bystřici alebo kde po zatlačení Povstania do hôr sami gestapáci sa vyjadrovali, že prešli celú Európu, že však nikde nevideli toľko

vzájomného udavačstva a pomáhania si do hrobu ako na Slovensku. A gestapáci vedeli, čo vravia“.

Vavrovi Šrobárovi, slovenskému politikovi, ktorému celý život prišlo stráviť s nálepkou čechoslovakistu, sa napríklad už pred sto rokmi dokonca videlo, že „zo slovenského koreňa je najviac renegátov v Uhorsku, ba skoro je úplná pravda, že Slovensko zásobilo renegátmi celé Uhorsko“ a trochu to osolil ešte údajom, že 90 % katolíckeho kňazstva stojí v tom roku 1907 v maďarizačnom tábore (ktovie, v akom tábore sú ich nasledovníci dnes?!). Takéto skutočnosti sa, pravdaže, do oficiálneho dejepisu dostávali iba výmimočne, nanajvýš ako dôsledok maďarizácie, ale nie výsledok historického procesu, ktorý mal svoje príčiny a v iných súvislostiach sa objavuje dodnes.

Lebo – aj takí sme boli. Ľudia sa totiž prispôbovali vždy, nielen Slováci, hoci najmä v dejinách 20. storočia sme si prispôbovania, úsilia o prežitie užili neúrekom. A to sme sa stále dovoľávali a dovoľávame Jánošíka, tradície, ktorá mala byť výrazom nášho hrdinstva, odbojnosti, nebodaj charakternosti a poctivosti... V tom osmičkovom roku 1968, po augustovej okupácii to rozvinutá ľudová tvorivosť iba potvrdila, keď medzi „revolučnými“ nápismi na múroch sa medzi inými objavil pre naše prispôbovanie vari najpríznačnejší: „Prežili sme Hitlera, prežijeme aj Brežneva!“

Lubomír Lipták po dôkladnej analýze slovenských dejín 20. storočia už roku 1968 videl v nich na jednej strane veľkú silu prispôbovosti, politického oportunistu, ale aj rebelantského opozičníctva, radikálnej negácie. Pripomínal, že mixtúre evolučných a revolučných prvkov, pokore i vzdoru dávala osobitné zafarbenie dlhá nesvojprávnosť Slovenska, neustála cudzia nadvláda. Ale podľa tohto historika s espiritom na slovenské pomery nadzvyčajným, už od čias uhorských bola príčinou opportunity občanov aj veľká, priamo „chlebová“ závislosť našej spoločnosti na štátnej moci. Keď sa potom v komunizme stal vlastne štátnym zamestnancom každý, cesta do pekiel bola, zdalo sa, že na večné časy, vydláždená. Lenže závislosť na štátnej moci sa nezachala a ani neskončila komunizmom...

Prežiť. Táto existenčná aj existencionálna otázka nielen našich dejín, nás nástojčivo oslovila aj v čase rozpadu československého medzivojnového štátu. Keď Jozef Tiso dostal 13. marca 1939 v Berlíne od Hitlera „ponuku“ na prežitie – samostatný štát alebo jeho rozparcelovanie medzi susedov, najmä nedočkavých južných – nemal fakticky na výber. Sami ľudáci sa nestačili čudovať, ako hladko to ide, nehovoriac o tom, že neboli na to pripravení. Ba mnohí, ktorí zaň 14. marca hlasovali, ho možno ani nechceli, prijímali ho ako menšie zlo – podmienku prežitia (pravdaže, boli aj radikáli, ktorí boli rovno za národný socializmus, teda nacizmus). Nebolo to však také jednoduché, ako sa vtedy videlo Ladislavovi Hanusovi, že totiž nový štát „dovrší zjednocovací proces slovenského národa“. Ten proces sa napokon nezavršil ani v Slovenskom národnom povstaní, ani po „vítaznom februári“ roku 1948, ani po „zamatovom prevrate“ roku 1989, ba ani po vzniku samostatného štátu roku 1993, nezavršil sa dodnes. V Povstaní sme však otázku prežitia riešili aspoň výnimočne netradične – nasadením i obetovaním svojho života, čo sa od tých čias, ale ani nikdy dovedy vlastne nestalo. Aj vďaka tomu sme sa nemuseli, ako tí Rakušania napríklad, ukájať milosrdnými lžami o sebe ako o obetiach druhej svetovej vojny (spomínali by sme ako tí rakúski pamätníci dávno po vojne spolu s našim arcibiskupom či neskoršími pamätníkmi komunizmu: „Mali sme sa dobre, nič nám nechýbalo“!).

Ibaže, všetko bolo trochu inak. Pravdou je, že Slováci v tom marci 1939 si nemali veľmi z čoho vyberať, ak chceli, akože chceli, prežiť. Adam Michnik, ktorý sa na to pozerá aj s dejinnou skúsenosťou poľskej spoločnosti, píše, vedome riskujúc, že to bol pre slovenský národ iste aj spôsob, „ako prežiť vo vojnovom pek-le“. Dodáva však, že to všetko nič nemení na skutočnosti, „že Tisov štát bol a ostáva čiernou stránkou slovenskej histórie“ a že „slovenské vedomie musí v rámci suverénneho štátu otvorene zúčtovať s týmto hanebným dedičstvom“. Dodajme: dodnes sa tak nestalo. Adam Michnik nám pripomenul starý nikdy nedokončený spor či dilemu, ktorú slovenské historické vedomie ešte stále nestrávil: ak bol vznik slovenského štátu kľúčovým mo-

mentom slovenskej histórie, tak Povstanie bolo chybou, ak bol kľúčový protihitlerovský odpor, potom by mali byť tvorcovia slovenského štátu zradcami. Odkazuje nám preto dobromyseľne, ale nedvojznačne: „Súčasťou slovenského dedičstva je tak Tiso, ako aj Husák. Ani fašizmus ani komunizmus sa nedá vymazať zo slovenského dedičstva“. Prehodnotenie tohto dedičstva sa zvyčajne nedá absolvovať v prvej generácii, keď aktéri prežitia ho ešte chcú ovplyvňovať svojimi intervenciami. Treba k nemu väčší odstup i nadhľad. Ale nemožno ho ani poslať do zabudnutia. Nemožno sa s ním nevyrovnávať.

5

Keď som nie tak dávno pri neskorovečernom narábaní s televíznym ovládačom natrafil na „pervom kanale“ ruskej televízie na vášnivú diskusiu o spochybňovaných pamätníkoch sovietskym vojakom v baltských krajinách a v Poľsku, na debatu o osloboditeľoch alias okupantoch, znova som si spomenul na známy aforizmus Stanislava Jerzyho Leca, o tom, že inak vonia seno milencovi a inak koňovi, aforizmus, ktorý by mohol byť v erbe všetkých možných ústavov pamäti, zabúdania, historického vyrovnania, zmierenia, naprávania dejín. Z tej ruskej televíznej debaty, samozrejme, nevyšiel víťaz, pozitívne sa mi však zdalo, že sa jej zúčastnili aj aktéri dotknutej, „okupovanej“ strany, hoci, očividne z celej emotívnej rozpravy trčali najmä stereotypy, predsudky, ktoré fungujú v ruskej spoločnosti priamo kolosálne. Ale, veľký národ – veľké mýty i veľké predsudky! Na staré dobré tabu si tam ešte dlho nikto nesiahne ani malíčkom, vrátane nielen antifašizmu, ale i komunizmu. Aj pre ich previazanosť nebude ešte asi dlho možné dobre pochopiť chyby v prvom a obludnosť v druhom. V každom prípade však vážne, ktoré diskusiu poznačili, svedčili o tom, že táto agenda je vo vedomí ruskej spoločnosti stále mimoriadne silná, prinajmenšom dáva zabudnúť na iné problémy a dobre živí veľkoruský šovinizmus aj vyžadovanú dosmrtnú vďaka za oslobodenie. Už naozaj len špecifický spôsob vyrovnania sa s minulosťou znamená skutočnosť, že roku 2008 predstavuje pre Rusov najväčšiu postavu ich dejín masový vrah (okrem iných „predností“) – J. V. Stalin. Pravda, vtedy, kým ne-

prišiel Chruščov roku 1956 s odhalením jeho zverstiev, ktoré aj našim komunistom otvárali postupne oči, vtedy bol Rusi hegemónom rešpektovanej veľmoci...

A propos, iste by sme i v našom československom a najmä slovenskom rusofilstve dodnes boli vďačnejší za to oslobodenie roku 1945, keby ho roku 1968 nevystriedala priam učebnicová veľmocenská okupácia, drzo sa vydávajúca za oslobodenie! Prižnal to po novembrovej zmene dokonca aj Gustáv Husák, keď sa o veci vyjadril celkom jednoznačne, aj keď i sebaospravedlňujúco: „Kto dešifruje koloniálne metódy Sovietov?“, pýtal sa aj v súvislosti s piatou kolónou (Bilakom a spol.) a rezignovane prognózoval: „Asi nikto. Kto pravdivo zhodnotí všetky stránky okupácie, v ktorej sme museli pracovať? A to bola naozaj okupácia“.

Inak, oslobodenie – okupácia, víťazi – obeť, častá téma pamäti i historiografie a ešte častejšie sa objavujúca v polemikách odborníkov i amatérov – politikov a sem-tam i radových občanov, je stále živá. Nielen v Estónsku, kde ju chceli riešiť premiestnením pamätníka. Maďari sú obeťou Trianonu už pomaly takmer storočie a stále si nárokuje historickú satisfakciu (v dlhodobých prieskumoch len jedno percento Maďarov považuje Trianon za správne riešenie). A kolké viny, obeť sa vynárajú z nedávnych historických zauzlení, z ktorých sa vzájomne presviedčajú, že sú obeťou takisto Srbi ako Chorváti či Kosovci, Arabi i Izraelci, Arménci a Turci v Azerbajdžane, katolíci i protestanti v Severnom Írsku. O Gruzíncoch, Abcházcoch, Osetíncoch a Rusoch nevraviac...

6

Timothy Garton Ash pripomína, že až do druhej svetovej vojny sa dejinné udalosti (revolúcie, vojny) vo všeobecnosti končili pri posudzovaní minulosťi sloganom zabudnúť a odpustiť. Od druhej svetovej vojny ho však vymenil slogan: pamätať a potrestať. Princíp zabúdania vystriedal princíp tribunálneho súdu. Ešte žijúce generácie sú tak svedkami dvoch kardinálnych zúčtovaní: s minulosťou druhej svetovej vojny a komunizmu (do istej miery – prípad haagskeho tribunálu to dokumentuje – aj s niektorými čiastkovými a historicky čerstvými udalosťami, personifikova-

nými osobami, ktoré tribunál súdi ako masových vrahov, hoci doma majú u značnej časti obyvateľstva už zaživa auru hrdinov a mučeníkov).

Samuel Huntington však v súvislosti s otázkou, či sa majú podnikat pokusy súdne stíhať predstaviteľov totalitných režimov za porušovanie ľudských práv, hovorí, že politické náklady takých pokusov bývajú značne väčšie ako morálny prospech. Dokonca dodáva, že pri voľbe medzi alternatívou obžalovať a trestať a alternatívou odpustiť a zabudnúť znamená každé rozhodnutie obrovské problémy a najmenej neuspokojivým riešením možno je: neobžalovať, neodpúšťať a – predovšetkým – nezabúdať. Spoločnosť, ktorá sa z totality vydá na cestu demokracie podľa Huntingtona potrebuje obnovenie normálnych vzťahov. Musí sa dohovoriť, nie ďalej rozdeľovať a súdiť, radí znalec globálnych civilizačných konfliktov, ale aj ich národných nuansí.

Akosi však niet s čím zúčtovať s minulosťou ani v trhovom kapitalizme či v liberálnej demokracii, hoci by to isto pri hlbšom pohľade nebolo také márne, a nebolo by treba ísť až do vyvražďovania Indiánov Američanmi, či osobitne ľudskoprávneho vzťahu tamže k černochoom (nedávne ospravedlnenie Kongresu za otroctvo je v tejto súvislosti trochu bizarné), ale ani ku koloniálnej minulosti Angličanov, Francúzov a ďalších národov, ktorá asi nebude tvoriť najsvetlejšiu stránku ich dejín, keď raz príde na to reč. (No ktoré učebnice dejepisu odkrývajú temné stránky, zločiny vlastného národa?!)

Na tento typ zlyhania intelektuálov, ale nielen ich, v trhovom kapitalizme či liberálnej demokracii komparatívne trochu zabudol vo svojej poslednej, inak vynikajúcej knihe Pokúšania neslobody aj o maximálnu objektívnosť sa usilujúci Ralf Dahrendorf. Ako keby sa mu nehodili do jeho priehľadného schematického konceptu, v ktorom sa zrkadlia iba fašistické a komunistické zlyhania.

7

Romantické hrdinstvo verzus realistická prispôsobivosť, občianska odvaha alebo kompromisy s vlastným svedomím – aj takto by sa možno dalo isto trochu zjednodušene pozrieť na životy ge-

nerácií našej spoločnosti v poslednom trištvrtstoročí, ba možno i v dlhšom časovom úseku našich moderných dejín. Teda prinajmenšom od čias, kedy sme v našej histórii schopní identifikovať zástoj intelektuálov. To jest od národného obrodovania, ak si spomenieme na to Kollárovo pre nás neskôr ešte charakteristickejšie – nesúďte nás podľa toho, čo sme mali, ale podľa toho, čo sme mohli...

Zostaňme, aj s Kollárovou výčitkou-nevýčitkou, však najmä v uplynulom storočí, napriek tomu, že väčšinu, ak nie takmer všetkých našich rodákov už netrápi ani odpoveď na to, čo sme mohli, nieto už na to, čo sme mali urobiť, aby sme sa mohli pozrieť do zrkadla. Ono vyrovnanie s minulosťou (fašistickou, komunistickou isto), pravdaže, nie je vecou masovou, ale, žiaľ, ani malého počtu intelektuálov. Ešte tak vyrovnanie sa s Maďarmi, ale v prevedení, že buď pristúpia na našu interpretáciu alebo niet o čom rokovať. V tejto agende máme teda úplne jasno, v spomínaných dvoch domácich – fašistickej a komunistickej (iste s medzinárodným kontextom) – už menej, ak vôbec! Keď naivne hovorím o záujme intelektuálnom, myslím aj na univerzálnejší rozmer veci, hoci dejiny každodennosti, teda súkromné dejiny individuálnych osudov miliónov občanov nie sú väčšinou dejinami veľkej politiky, tí sú skôr jej predmetom. Ich malé príbehy, komické či tragické, najmä však tragikomické, sa síce raz za čas pretnú s tými veľkými dejinami, ale ich podmetom sú zväčša politici, ktorí s nimi v každom režime manipulujú.

Ak teda teraz dáme do zátvorky naše vyrovnávanie sa s Maďarmi (hoci nás najmä za roky 1945 – 1948 neminie!), tak slovenská, česko-slovenská (a, pravdaže, aj maďarská), ale prinajmenšom európska téma – vyrovnanie s minulosťou – predstavuje dve historické traumy, o ktorých terapii hovorili citovaní Ash a Huntington či Michnik, traumy, z ktorých sa však ani pomocou tejto terapie ľady ešte dostatočne neroztopili. Dve totality, s ktorými sme si – pradedovia, dedovia, otcovia i synovia – užili i zakolaborovali, prežili ich s väčšími-menšími „šrámami“, oslovovali našich predchodcov i súčasníkov, jedných z čistejších, iných aj so zločinnými úmyslami, tieto – ak ich trochu abstrahujeme – témy znamenali pre intelektuálov najmä veľké pokúšanie neslobody. Tí, ktorí ho unesú, s Dahrendorfom hovoriac, „zvo-

dom odolajú“, lebo „pokušenie neslobody je živnou pôdou pre slabosť tých intelektuálov, ktorí nedokážu uniesť slobodu“.

Dahrendorf podáva pomerne výstižnú charakteristiku európskych intelektuálov (narodených na konci prvého desaťročia minulého storočia), ktorí sa profilovali práve na vzťahu k dvom spomínaným totalitám – fašistickej a komunistickej. Ako „nepoškrvnených“ vyňal iba troch (Popper, Aron, Berlin), ktorí však mali to šťastie, že nežili v totalitách, neboli hrdinami ani mučeníkmi, ale boli angažovanými pozorovateľmi, zastupujúcimi záujmy slobody, erazmovcami, teda nasledovníkmi Erazma Rotterdamského v pravom zmysle slova, bez výhrad. Všetci ostatní boli v lepšom prípade erazmovcami podmienenými, s výhradami, teda takí, ktorí si zakoketovali naľavo alebo napravo s fašizmom či komunizmom. Koľko intelektuálov zlákal národný socializmus, teda nacizmus, koľkých komunizmus? Koľkí mali k nim prinajmenšom ambivalentný vzťah? Ale takisto platí, koľko je, dajme tomu u nás, tých svätcov, ktorí môžu hodiť kameňom? Lebo platí aj to, čo Dahrendorf hovorí o jednom nemec- kom oportunistovi v časoch fašizmu, po vojne kodifikovanom na „svedomie Nemecka“: „Ten, kto zažil totalitný režim, mu prepáči“ a opravedľujúco dodáva: „erazmovci nie sú hrdinovia a mučeníci tiež nie“. Na otázku, či by sme mali byť k ľuďom, ktorí prechodne prepadli pokušeniu doby zhovievaví, Dahrendorf odpovedá, že „záleží na tom, ako dlho oslnenie trvalo, ale tiež, čo urobili“. Predovšetkým však záleží na odpovedi na obrátenú otázku: „Kto v oných kritických rokoch pokušeniu nepodľahol“, kto „prejavil voči zvodom doby imunitu?“

Zoznam, ten prvý, by bol isto predĺhý a nezačínal by sa len Martinom Heideggerom, Jeanom Paulom Sartrom a nekončil by sa len Ladislavom Hanusom, Milom Urbanom, Jozefom Čígerom Hronským, Dominikom Tatarkom, Ladislavom Mňáčkom, Jurajom Špitzerom, či Vladimírom Mináčom, Miroslavom Válkom, resp. Milanom Kunderom, Arnoštom Lustigom, Ivanom Klímom, Milanom Uhdem, Ludvíkom Vaculíkom a ďalšími, ktorých spomína vo svojich pamätiach Pavel Kohout s výčitkou, že on jediný zostal v českej verejnosti fackovacím panákom, ktorý si má odniesť viny za všetkých komunistov 50. rokov minulého storočia. Ten Kohout, ktorý sa už koncom 60. rokov – v Denníku

kontrarevolucionára – rozhodol, že nezamietie svoj rozporuplný životný príbeh do orwellovskej pamäťovej diery, ale ho otvorí čitateľom. Ako však píše, netušil vtedy, že vytvára „zberný typ idiota či karieristu alebo snád i zločinca“, že sa stane nominálnou kvintesenciou blbosti, servility alebo dokonca trestnej spolupráce s potlačovateľmi slobody. Obracia sa preto vo svojich nedávnych memoároch na vyššie menovaných s otázkou, ktorá má isto širšiu platnosť: „Žili ste snád inde a mysleli i jednali podstatne inak, generační druhovia, moji súputníci, moji priatelia?“

Napriek tomu, že zo slovenského pohľadu by sa zdala česká situácia naklonenejšia k širšiemu spoločenskému diskurzu o minulosti (prispieva k tomu najmä, ale nielen, umelecký a dokumentárny film, so slovenským neporovnateľný), politológ Jiří Pehe hovorí, že Česi neboli zatiaľ schopní vydiskutovať si medzi sebou v tvrdej národnej debate, aká bola skutočná povaha komunistického režimu, „kto a ako sa na ňom podieľal, čo je odpustiteľné a čo nie. Takmer všetci sa tvária ako by existovali mimo režimu a boli len jeho mlčiacimi obeťami“.

Ibaže, zopakujme si s Ashom aj Huntingtonom, najsť pomer medzi pamätaním a potrestaním sa ani po druhej svetovej vojne nepodarilo. Pokusy o nezabúdanie a zároveň o neobžalovanie a neodpúšťanie, napriek ich inštitucionalizácii, sa nateraz nedaria. Vyrovnanie s minulosťou je stále skôr ilúziou ako realitou, hoci isto platí michnikovské – amnestia áno, amnézia nie.

8

Milan Kundera kedysi v roku 1978 spomínal, že keď sa menia názvy ulíc, „vymazáva sa mestu pamäť, vymýva sa mu mozog tak dlho, až je z neho kafkovské mesto bez spomienok, anonymný príznak“. Naozaj, najznámejší spôsob jednoduchého, ale najmä zjednodušeného vyrovnávania sa s minulosťou je, aj u nás veľmi obľúbené vymazávanie pamäti, vymývanie mozgov, vrátane váňania sôch, bust, premenovávaní uličných a iných tabúl. O „vyšších“ formách uzákoňovania zásluh osobností nehovoriac. Tu vlády, parlamenty, magistráty, samosprávy majú jedinečnú možnosť „presvedčiť“ svojich občanov o tom, čo si majú myslieť o minulosť, o historických osobnostiach, udalostiach. Zažili sme

to v 20. storočí niekoľko krát, po 89. i po 93. roku tiež celkom výdatne, aj za účasti nadšených historikov-amatérov a politikov. Našťastie, úradné nariadovanie uznávania nejakých hodnôt už ľudia po toľkých skúsenostiach prijímajú skôr skepticky. Ale napríklad aj v takom Španielsku po páde Franka s tým majú problémy dodnes (hoci skončilo občiansku vojnu pamätníkom všetkým obetiam bez rozdielu), o francúzskom vyrovnávaní s druhou svetovou vojnou či s vojnou v Alžírsku ani nevraviac.

T. G. Ash píše, že vo Francúzsku sa diskusia o vojnovom Francúzsku začala v súvislosti s dokumentárnym filmom Marcela Ophulsa *La chagrin et la pitié*, v ktorom svedkovia vypovedajú o tom, čo sa dialo v istom malom meste počas vojny. Ako sa správali miestni policajti a úradníci, ale najmä „obyčajní ľudia“. Tento obraz sproblematizoval, spochybnil gaullistami dovtedy pestovaný mýtus o „bojujúcom“ Francúzsku. Film premietali – po mnohých prekážkach – od jari 1971. (Ak sme už pri Francúzoch, pripomeňme, že keď hitlerovské vojská obsadili ich krajinu, tak iba jeden-jediný policajt podal na protest demisiu. Všetci ostatní s väčšou či menšou horlivosťou slúžili ďalej. Aj po vojne! Ale vieme, ako to bolo u nás!)

Inak, dokumentárny film je vo veci vyrovnávania, zúčtovávania s minulosťou možno žáner najprípadnejší – bolo to vidno na Hanákových Papierových hlavách, aj keď ich záber bol generálny, ale napríklad aj na Hudecovom dokumente o povojnovom pogrome v Topoľčanoch, ktorý práve cez zdanlivý historický detail ponúkol univerzálny príbeh, nastavujúci našej minulosťi nehrdinské zrkadlo (nie nepríznačne najprv svojsky slovenskou verejnoprávnou televíziou sproblematizované!).

9

Keďže koniec komunizmu sa aj u nás udial na báze „dohodnutej zmeny“ (jediné krviprelievanie, ak odrátame neskoršie juhoslovenské, ale to bolo sprievodným znakom rozpadu komunizmu, sa v tomto komunistickom priestore odohralo v Rumunsku), keďže, s českým historikom a publicistom Petrom Zídkom hovoriac, „komunistom, ktorí sa v novembri a decembri 1989 bleskove premenili na demokratov, vďačíme za to, že prevrat pripomínal

happening, a nie občiansku vojnu“ (dodajme, že podľa prieskumov verejnej mienky boli vtedy za kapitalizmus tri percentá opýtaných, za socializmus, hoci už „obrodenný“, viac ako sedemdesiat percent, ale, medzi nami, u susedov ešte nedávno hodnotilo Jánoša Kádára kladne šesťdesiat percent Maďarov). Aj preto vyrovnanie a vyrovnávanie starého účtu sa deje-nedeje, nielen u nás, zvláštne, jemne povedané konfúzne, zmätene. Nedeje sa potrestaním, čo by bolo možno v poriadku, ak pripustíme, že išlo o dohodnutú zmenu a happening v optimálnej medzinárodnej situácii, ale ani pamätaním, čo už je horšie. Nedošlo k nemu však ani napriek legálnym či divokým lustráciám, napriek hrabaniu sa v iných vnútornostiach včerajších eštébakov, ich náčelníkov (na tých sa vlastne zabudlo) aj radových poskokov, ale keďže sa nedohodli pri tej dohodnutej zmene transparentné pravidlá, nedošlo ani k onomu španielskemu pofrankovskému *ruptura pactado* (dohodnutému prelomu) so všetkými dôsledkami (amnestia na zločiny spáchané z politických pohnútok, oficiálne – v mene zmierenia – boli zničené dokumenty politickej polície a frankistickej strany), keďže nedošlo k mnohému inému (nedokázala sa očistiť, resp. s čistým štítom z toho marazmu vyjsť ani taká ochrankyňa morálky ako cirkev), takmer dvadsať rokov po páde komunizmu sa začíname s vášňou hodnou príjemnejšej veci venovať novým historickým lustráciám, rekrimináciám, naháňame arcibiskupov, premiérov, ministrov, umelcov, vedcov, spevákov, športovcov, o multimilionároch a miliardároch nehovoriac. Neskoro...

„Oddeľujeme minulosť hrubou čiarou“, povedal Tadeusz Mazowiecki, premiér prvej poľskej demokratickej vlády roku 1989, a výsledok tohto veľkorysého postoja žnú poľskí demokrati dodnes. Adam Michnik pripomína, že nie tak dávno poľské lustrácie, to jest vyhľadávanie tých, ktorí medzi rokmi 1944 a 1990 skryte spolupracovali s tajnou políciou, a ich vyhostenie z verejných funkcií, by trvalo sedemnášť rokov a dotklo by sa asi sedemsto tisíc osôb. My sme si, dokonca zásluhou nezabuduteľného Jána Langoša vcelku konsenzuálne, založili na archivácii kolaborácie ústav (len jeho patetické meno by sa malo skôr zmeniť na ústav nezabúdania, pamäť národa či národná pamäť je v tomto prípade tak trochu nezmysel, rovnaký ako kolektívna, napríklad národná vina, ale aj kolektívna, národná nevina!) a niek-

torí horlivci ho už išli ťahať až do 19. storočia, v zmysle jeho štatútu by možno mali začať spočítavaním odrodilcov a ak by išli po súčasnosť, ani by sa nedorátali. (Hoci mám silné podozrenie, že tí politici-historici-amatéri to chcú tam „ťahať“ najmä preto, aby sme spočítali našich maďarských nepriateľov a potom vydali v zlatoreze ich „zoznam“!) Ale zabudnúť naše nehrdinstvo zrušením tejto inštitúcie dnes je zjavne len účelom na zabudnutie minulosti aktuálnych gaunerov, politických aj iných.

Lebo my sme sa od čias slobody či voľnosti, teda slobody prejavu, vždy radšej venovali vyrovnávaniu a najmä „vyrovnávaniu“ s Maďarmi (takisto ako Česi s Nemcami) a nežiadalo sa nám nastaviť zrkadlu naše vlastné krivé gamby. Priveľa novonárodovcov chcelo zakryť svoje nielen lustračné, ale najmä celkom reálne „hriechy“ poukazom na svoje dovedy nikomu neznáme národné cítenie, priveľa novodemokratov uverilo v tú najhrubšiu čiaru, najmä však zabudlo v súvislosti so svojou minulosťou na pokoru, aspoň tú minimálnu. Predovšetkým nemalo záujem zamyslieť sa nad sebou v uplynulom štyridsaťročí, keď, s Václavom Havlom hovoriac, „každý bol tak trošku obeťou, každý bol tak trošku spolutvorcom režimu“, keď, ako píše Péter Esterházy vo svojom až na samú dreň komunistického režimu siahajúcom románe Opravené vydanie, napríklad aj ten kádárovský socializmus „fungoval s naším súhlasom (s nepatrnými úškrami a ksichtením)“. A filmový režisér István Szabó, zovšeobecňujúc aj svoju vlastnú tvorivú skúsenosť, hovorí, že „ľudia, ktorí v minulom režime vydávali knihy alebo nakrúcali filmy a od štátu dostávali ceny a vyznamenania, len v daných podmienkach uskutočňovali svoje plány. Nemôžu preto dnes tvrdiť, že ich totalitný režim prenasledoval. A medzi nich patrí aj ja. Som produkt minulého režimu“, priznáva Oscarom ovenčený Maďar a vysvetľuje: „Od roku 1938, keď som sa narodil, sa politický režim v Maďarsku zmenil v podstate osemkrát... Je možné, aby človek v priebehu svojho života uveril jednej, druhej i tretej ideológii a môže byť lojálny prvej, druhej i tretej vládnucej vrstve. Ale existuje hranica, keď neustála zmena viery a lojality vedú k bezcharakternosti“. To však, samozrejme, nič nehovorí proti tomu, že reflexia týchto čias, predovšetkým intelektuálna a umelecká, by mohla mnohé

o nás, produktoch režimu, bližšie osvetliť. Napriek tomu, že, ako inde píše Václav Havel, jedným z dôvodov jej deficitu môže byť i fakt, že komunistickou stranou prešlo v niekdajšom Československu od roku 1945 do roku 1989 údajne sedem miliónov občanov, v lepšom prípade našich príbuzných, priateľov... Pri páde režimu ich bolo vyše poldruha milióna.

10

Nikto asi u nás, ale ani v šírom okolí v novembri 1989 netušil, že by sa mohol dožiť lepších čias, dôstojného života v demokracii a tak sa ľudia pokúšali – v rámci reálnych možností – dať svojmu životu nejaký zmysel cez prácu, aktivity, ktoré ich dokázali uspokojiť. Išlo to aj v umení, vede, intelektuálnej sfére, hoci neraz s odretými ušami, teda s kompromismi, ktoré spomína aj citovaný maďarský režisér (a vedeli by s ním vari súhlasiť i jeho kolegovia – Wajda, Zanussi či Hollý, Jakubisko, Menzel... A čo ešte herci, ktorých hriechy, zdá sa, prevzala na seba len Jiřina Švorcová, tí ostatní by si mohli iba spomenúť napríklad na osudy Vlastu Buriana i ďalších hercov a herečiek z protektorátnych čias a radšej zabudnúť na ilúziu o svojich zneužitých tvárach).

Vráťme sa však z týchto výšok a pripomeňme si znova, že väčšina ľudí v tých časoch totalitných, v ktorých im prišlo žiť, lebo sa do nich jednoducho narodili, mala záujem prežiť, prispôbiť sa (robí to napokon aj teraz, ale nemusí byť preto v Zväze československo-sovietskeho priateľstva, v zväze mládeže, v bábkových stranách či jednej vedúcej, ale zasa tiež si pomôže, keď v nejakej, podľa možností vládnucej, sa – slobodne – angažuje, presnejšie chce mať lepšie!). Napriek všetkým teóriám o ríši zla, napriek všetkej narastajúcej pochybnosti o budúcnosti komunizmu (ale, ešte raz: ruku na srdce, kto čo i len tušil, že jeho koniec vôbec môže prísť a už vonkoncom, že môže mať ten happeningový ráz?!), napriek mnohým teoretikom pádu komunizmu, dlho, predlho si nikto nevedel predstaviť, že komunizmus sa zrúti takrečeno samospádom, akoby sám od seba, že tie stámiľióny jeho prispôsobivých budovateľov sa raz – v mase, dave, nie jednotlivo (na to treba inú odvahu, vlastnú len desiatkam, maxi-

málne stovkám, aj preto ich nemáme radi, že ich bolo tak málo!) postavia na námestie a budú chcieť – slobodu. Niežeby niektorí o nej nesnívali, ale ibaže – snívali.

A tak, na Slovensku osobitne, v tom čase normalizačnom, teda necelom dvadsaťročí do roku 1989, nebolo lídra, ani lídrov, nebola vízia, bol skôr podzemný zápas katolíkov o slobodu vierovyznania, nepodzemný, ale ani nie nadpozemský zápas reformných komunistov, ktorí dvadsať rokov snívali, no tiež iba snívali, svoj obrodný sen o návrate k myšlienke socializmu, hoci s ľudskou tvárou, bolo úsilie ekológov, ktoré malo na svojom relatívne úzkom priestore reálne najviditeľnejšie črty protirežimnosti (ako vždy, teda aj dnes) a bolo ešte tichšie úsilie salónnych demokratov, intelektuálov, ktorí sa verejne pokúšali roztláčiť priestor pre slobodné myslenie a umenie v medziach zákona, či aspoň trochu ich prekračovať. (A tých asi najväčšmi môže škrieť, že sa nedokázali skôr pridať k disentu, že sa, skrátka, trochu minuli s veľkými dejinami, hoci pre ich zmenu niečo urobili. Iná vec je, že ani ten dissent o nich veľmi nestál.)

Na Slovensku táto „zmeska“, ktorá sa dovoľavala starých priateľstiev ľudákov, reformných i menej reformných komunistov, environmentalistov i salónnych demokratov a intelektuálov spôsobila, že turčiansky moralizátor, ktorý v luteránskej Tvorbe dnes súdi živých i mŕtvych, žiadny hrdina, nieto mučeník, ešte včera bozkal (doslova) chlpatú ruku matičnému predsedovi, členovi komunistického úvé, že sa stierali hranice medzi obeťami a páchatelmi. Ale spôsobila aj to, že sme sa, ako už neraz, vedeli „dať dokopy“ takrečeno naprieč spoločnosťou, že sme si často dokázali pomáhať (koľkým včerajším „prenasledovaným“ aj prenasledovaným tak napríklad naozaj pomohol člen politbyra Miroslav Válek či iný člen úvé Vladimír Mináč, aj to by vari mohlo byť položené na váhy dejín, prinajmenšom ich osobných – zoznam prenasledovaných aj „prenasledovaných“ vo Váľkovom ministerskom Ústave umeleckej kritiky a divadelnej dokumentácie či v Mináčovej Matici slovenskej by z tohto pohľadu isto nebol nezaujímavý, skôr naopak). Aj my by sme mohli nakrútiť niekoľko seriálov na tému „Ako sme si pomáhali“, hoci možno viac dielov by mali tie s témou „Ako sme sa udávali“. Oba seriály by sa mohli dávať na preskačku pod spoločným názvom (identic-

kým s názvom vynikajúcej knihy Slavenky Drakuličovej, Ako sme prežili komunizmus, lebo naozaj sme si pomáhali a zároveň sa udávali, či aspoň držali po krkom). Toto síce nemuselo mať vždy farbu slovenskej trikolóry (a propos, do roku 1989 vskutku – pre vojnové konotácie – tabuizovanej!), aj keď v rámci normalizačného Československa bolo Slovensko naozaj krajinkou, kde sme si asi v oficiálnej i sivej zóne viac pomáhali ako napríklad Česi, ktorí vo svojom príslovečnom radikalizme sa ostro diferencovali na páchatelov a obeť, napokon aj počet disidentov o tom čosi svedčí, nehovoriac o tom, že slovenská intelektuálna a umelecká elita bola v tom čase reálne homogénnejšia, držala viac pospolu (no nie z nejakých nacionalistických dôvodov) ako česká, diferencovaná veľmi ostro na oficiálnu a disidentskú, samizdatovú a exulantskú. V tomto sme sa – vtedy! – zdá sa, naozaj aj v mene prežitia, prispôsobenia, osobitnej solidarity, dokázali dať dokopy. Nepriateľ – nesloboda – bol predsa len spoločný. Akoby nás, len zdanlivo paradoxne, rozdelila sloboda, demokracia (dnes sa ukazuje, že by to mala byť najmä „láska“ k národu). Sloboda zas Čechov, naopak, čo ako dve desaťročia ostro rozdelených, predsa len spojila či aspoň tak patologicky nerozštiepila. Nebola by to márna téma na hlbšiu reflexiu o našej schizofrenickej duši, keby dnes obe jej polovice neboli znova tak zablokované. Keby tu dnes opäť neboli, tak ako pred rokom 1998, dve Slovenská, ktoré fakticky nakomunikujú (a nemyslím teraz na politiku), ba sa načisto mňajú.

11

Už som si myslel, že som im nestál za to, aby si ma všimli, že som bol načisto nezaujímavý či bezvýznamný, sivý, ako mnohí iní, ktorí si sem-tam z režimu utahovali a sem-tam sa kriticky, ale skôr v alúziách, vyjadrovali k realite, ktorú som, ako takmer všetci, považoval za večnú. Keďže sa okolo mňa pohybovali – nie síce často, no zase ani nie málo – ľudia, ktorých „našiel“ lustračný nález, takmer sedemnášť rokov po, v lete 2006 som sa rozhodol, že sa predsa len opýtam, či naozaj nebol o mňa záujem. Z príslušného odboru ministerstva vnútra som sa dozvedel, že mám aj nemám dokument o mojej „odbojovej“ činnosti, že

druhá správa toho ministerstva zaviedla na mňa 10. novembra 1989 (!) zväzok s takým a takým registračným číslom pod názvom „Dialóg“, kategórie PO (preverovaná osoba). Druhá a posledná veta tohto môjho dôležitého dokumentu lakonicky oznamuje, že „tento zväzok však bol 7. 12. 1989 zničený“. Moje ani nie mesačné sledovanie a „prenasledovanie“ sa tak skončilo dosť neslávne, takpovediac bez vyvrcholenia.

Pravda je, že v tom čase rokov 1988 – 1989, keď som viedol redakciu Slovenských pohľadov (v ktorej pracovali Ján Štrasser, Dušan Dušek, Valér Mikula, Milan Šútovec, Peter Uličný, Milan Zemko a iní, a v redakčnej rade sedeli Ladislav Ballek, Pavel Bunčák, Klára Jarunková, Vladimír Mináč, Július Noge, Vladimír Petrík, Štefan Strážay, Peter Zajac), som sa dosť často vyjadroval o potrebe integrovania oficiálneho (teda nášho!), samizdatového a exilového literárneho okruhu, teda dialógu medzi nimi, čo bol, samozrejme, najmä kardinálny problém českej literatúry. Naposledy v rakúskom týždenníku Die Woche, ktorý priniesol môj text tohto druhu 20. novembra 1989 na obálke s fotografiou z legendárnej demonštrácie na pražskej Národnej triede. Dnes sa to možno zdá marginálne, ale v čase, keď ešte nebolo nič jasné, hoci, len zdanlivo paradoxne, ruská glasnosť a perestrojka nám trochu dávali krídla, boli tieto snahy o zjednotenie literatúry – napriek tomu, že takpovediac viseli vo vzduchu – „revolučné“. V Čechách pre ne nebolo v oficiálnej literatúre takmer vôbec sluchu. Skôr sa dalo o tom hovoriť so spisovateľom Jaroslavom Čejkom, v tom čase vedúcim oddelenia kultúry Ústredného výboru Komunistickej strany Československa, než so starými ortodoxnými neostalínistami vo zväze spisovateľov. Napokon, aj v Čejkovej, teda mladšej generácii bolo dosť oportunistov, ktorí čakali, že vystriedajú starých bez boja. Aj preto ich november zaskočil a zväčša poslal do minulosti spolu s touto starou a staršou garnitúrou.

Spomínam to aj preto, že na Slovensku, kde nebola v literatúre a v kultúre taká výrazná a masová ostrá stratifikácia, kde sa na prstoch dvoch rúk dali zrútať disidenti aj exulanti, sme sa pokúšali veci riešiť „v medziach zákona“, každý s mierou vlastnej občianskej slušnosti, statočnosti či nebudaj odvahy. Tá sivá zóna mala pomerne veľký rozptyl – zmestili sa do nej tí, ktorí sa nete-

šili ani z 50. rokov, ale v 70. rokoch sa zmiešali s tými vyškrtnutými, vylúčenými reformnými komunistami, z ktorých – osobitne na Slovensku – sa len veľmi úzka vrstva vyprofilovala do aktívneho disentu.

Ja som v tom čase nepovažoval za osobitné hrdinstvo, že som pretláčal myšlienku spojenia literatúry, neostalínistom, normalizátorom pri moci isto nie blízku. Nebolo to už koncom 80. rokov také riskantné ako v 70. či na začiatku 80. rokov. Keď sme od roku 1988 začali redigovať Slovenské pohľady (reprezentatívny literárny časopis Zväzu slovenských spisovateľov, platený štátom, teda ministerstvom kultúry), už po prvom čísle básnik Pavel Koyš, čerstvý minister kultúry (po takmer dvadsaťročí ministrovania Miroslava Válka, ktorému robil prvého námestníka), vyhlásil, že sme kontrarevolučný časopis, asi rok sa so mnou nerozprával, ale nikoho sa to existenčne ani inak nedotklo, čo, pravdaže, v 70. rokoch by nebolo bývalo mysliteľné. Chcem tým len znova zopakovať, že tieto a iné postoje už v tom čase deravej totality nemali v našich očiach charakter nejakého hrdinského boja, ale postupného zápasu o rozširovanie priestoru pre slobodné myslenie, pre oddelenie hodnôt od ich opaku. A medzi tie hodnoty bolo treba integrovať v literatúre aj exil a samizdat, resp. okruh tzv. proskribovaných autorov, zväčša vylúčených a vyškrtnutých (to boli dve oficiálne kategórie, ktoré mali pre postihnutých značný dosah) komunistov, ktorí takmer dvadsať rokov nepatrili (inkluzíve im na roveň postavených nestraníkov) vlastne ani do oficiálneho, ani do samizdatového okruhu, ale boli skôr občanmi aj autormi druhej kategórie a s publikovaním mali väčšinou komplikácie. Boli veľmi zreteľnou súčasťou normalizácie, teda nenormality. Najmä oni boli často odkázaní na pomoc Mináča, Válka a iných dobrodincov, ktorí konali tieto záchranné práce (o takej banalite, akú predstavovalo štúdium detí, nehovoriac). Takýchto, jemne povedané anomálií tých čias by sa, samozrejme, dalo vymenovať isto mnoho, sú súčasťou osobnej pamäti každého, kto tie časy trochu vedomejšie prežíval, stali sa súčasťou pravidiel hry režimu, v ktorom mala isto obludnú rolu predovšetkým eštébé. Aj preto však, spoliehať sa na jej „pramennú bázu“, zdá sa, nie je najlepšie. Nielen preto, že nie som sám, ktorého zväzok bol zničený, ale najmä pre úroveň tých malých

i väčších zločincov, často aj hlupákov, ktorí ľudí takto šikanovali a týrali, pod ktorých „pracou“ sa tie vzázky, ako sa pekne píše, „zaviedli“. Pravdu má však aj Václav Havel, ktorý v rozhovore pre Lidové noviny v decembri 2005 hovorí, že tí, proti ktorým bol lustračný zákon namierený, sa musia smiať – „tí predsa v žiadnej štátnej správe nie sú. Tí sú vo sfére ekonomickej, vedú ohromné podniky a zarábajú mesačne milióny“. Maďarský sociológ Iván Szélenyi hovorí o časoch pionierskeho privatizovania koncom prvej polovice 90. rokov ako o veľkej bankovej lúpeži, ktorá však podľa neho nemohla prebiehať bez vedomia nových politických elít, ktoré uzavreli tichú alianciu s významnou časťou starej, prevažne ekonomickej elity. Nie je predsa tajomstvom, že socialistickí „kapitáni priemyslu“, ako sa im pekne hovorilo koncom 80. rokov, sa už vtedy transformovali na silnú ekonomickú lobby, ktorá sa v 90. rokoch chytila novej príležitosti a zúročila svoje kapitánstvo na generálske ekonomické pozície, ktoré postupne opantali a dodnes opantávajú, teda určujú, usmerňujú politiku. Takto sa vlastne veľmi rýchlo a zdanlivo veľmi prirodzene udialo to, čo inde (aj v USA) pripravovali oveľa dlhšie a čoho výsledky sa dnes prejavujú tak výrazne nielen v slovenskej či českej politike a verejnom živote. Čo, pravdaže, občan-volič málokedy dokáže reflektovať, kým sa mu to nespojí s nejakým veľmi očividným škandalom. Lebo tí občania, nesmieme sa na nich preto hnevať, nebudú participovať na našich seba-bičovaniach, obviňovaniach, sebakritikách či sebareflexiách, nebudú sa hanbiť za včerajšiu či dnešnú kolaboráciu, ani o nej nevedia, učia sa dejiny, ktoré im každý nasledujúci režim ponúka – v učebniciach.

Dejiny 20. storočia však sú dejinami ich prepisovania. Škoda, že sa ešte nikto nepokúsil o porovnávaciu štúdiu učebníc dejepisu – prinajmenšom od monarchie po dnešok. Za ten krátky čas prešli šiestimi-siedmimi revíziami, ktoré vždy v mene ešte svetlejšej budúcnosti mustrovali minulosť, prepisovali životopisy i dejiny. Robia tak doteraz!

Dnes, skoro dve desaťročia po novembri '89 sme, nielen na Slovensku, v mravnej kríze, ktorá nás našla (tak to už zrejme v dejinách chodí) akosi sama od seba a ako zvyčajne, nepripravených. Isto aj preto, že sme sa neprepracovali ani k minimálnej katarzii, že sme sa prirýchlo a prilacno prehupli z ríše zla do ríše trhu (v ktorej sa ako ryby vo vode cítia protagonisti tej prvej), hoci chvalabohu aj demokracie (v ktorej sa zasa predsa len lepšie cítia tí biedni intelektuáli či iní pochybovači, ktorí neboli šťastní predtým, ale nemajú často dôvod vyskakovať od radosti ani dnes). Aj preto však, že sme sa v tých uplynulých desaťročiach tak premiešali, aj preto, že niet toho lustračného zákona či ústavu zločinov komunizmu a národného socializmu, ktorý by dal veci na poriadok, po ktorom nezalci dejín vždy túžia, žijeme v traume, na ktorú by malo byť liekom skôr umenie, intelektuálna reflexia ako naháňanie „lustrátov“ či amatérske hľadanie otcov a praotcov národa.

Oneskorený postkomunistický antikomunizmus, príznačný najmä pre časť politikov v Čechách, Poľsku, Maďarsku i u nás, je dnes už skôr iba svedectvom toho, že k vyrovnaniu s minulosťou nedošlo vtedy, keď to možno mohlo mať praktický či administratívny význam (ale to by neraz „postihlo“ aj aktérov zmeny, ktorých zväčša i tak následne zomleli mlyny, čo požierajú najmä vlastných). Keďže však sme pristúpili na istý happening, a nie krvavý prevrat, aj prostriedky v ňom použité nemali balkánsky, ale, veríme, že stredoeurópsky rozmer, čím nemyslím len na operetu. „Krvavo“ sa dalo vyrovnáť s reálnou vojnou (druhou svetovou), na studenú bola iná odpoveď ako norimberský, ale i pražský či bratislavský povojnový tribunál. Najmä keď odprvoti boli medzi aktérmi dohodnutej zmeny všetci, obeť i páchatelia i tichí či o trošku hlasnejší prispôsobivci.

Naozaj nemožno pchať všetkých aktérov totalít 20. storočia do jedného vreca, či ako píše Václav Bělohradský, „len idiot môže pchať komunizmus a nacizmus pod jednu, v studenej vojne narýchlo postavenú strechu s názvom ‚totalitarizmus‘ a potom klásť krivé znamienko rovnosti medzi ľuďmi, ktorí bojovali za sociálnu rovnosť, za emancipáciu robotníckej triedy, a rasistov, ktorí lik-

vidovali Židov a Slovanov a budovali árijskú ríšu od Uralu až po Atlantik“. A z vlastnej skúsenosti dodáva: „Klame, kto tvrdí, že život v komunistickom Československu bol len životom utlačovaných: študoval som v šesťdesiatych rokoch filozofiu v kultúrnej bohatej a rozmanitej spoločnosti a relatívnej slobode. Napokon, sloboda je vždy len relatívna, až sa takmer vytráca z našich všedných dní, ako vie každý, kto sa stretával so záujmami kapitálu a „musel z kola von“.“ Aj taká je pamäť liberála, filozofa, exulanta, ktorá, samozrejme, hovorí i o tom, že dejiny u nás sa nediali len tak, že my sme boli obeť raz nemeckej, inokedy sovietskej importovanej ideológie a praxe a dejiny tvorili povstalci a partizáni či disidenti a iný skrytý odboj a národné prebudenie v novembri '89. Ani po druhej svetovej vojne sa nepodarilo nájsť najlepšie riešenia na bezprávie (a to bola nejaká vojna!) – odsun, tresty, odškodnenia atď. Nejde to, zjavne, ani dnes, keď, devätnásť rokov po, chceme v strednej Európe nariadiť ústavy pamäti, pamätníky neslobody, hovoriť o zlyhaní elít (kedy nezlyhali?), o nedostatočnom národnom charaktere a napokon vlastne o akomsi nediferencovanom štyridsaťročnom temne, u nás nota bene päťdesiatročnom, ak k tomu ešte prirátame maďarizáciu do vzniku Československa a českizáciu po roku 1918, tak sa možno ukáže, že sme žili v neslobode kontinuitne, lebo ako hovorí citovaný Václav Bělohradský, sloboda je vždy relatívna, až sa takmer vytráca z našich všedných dní... Presnejšie, môžeme slobodne vysloviť svoj názor, ibaže naň už nikto nie je zvedavý, nikoho nezaujíma...

Bývajú v dejinách situácie, keď sa národ, spoločnosť musia dištancovať od svojej minulosti, nehovoriac o výnimočných pokusoch o kritickú sebareflexiu. Toho radikálneho, skôr jednoduchého dištancovania sme si užili dosýťosti – po roku 1918, keď sme zavrhlí monarchiu, uhorský politický systém, po roku 1939, keď sme zavrhlí režim, ideológiu prvej československej demokratickej republiky a „zvolili“ sme totalitu fašistického menšieho zla, po roku 1945, keď sme odvrhli slovenský štát en bloc, po roku 1948, keď sme odvrhli takpovediac všetko v mene inej totality – diktatúry proletariátu, po roku 1970, keď sme revitalizovali komunistický režim na – oproti 50. rokom – mäkšej, ale normalizačne poklesnutejšej úrovni napriek formálnej federácii, po

roku 1989, keď sme opäť zavrhlí všetko, hoci aj za pomoci komunistov, či dohodnutej zmeny, ktorú mnohí dlho nechápali, po roku 1993, keď sme zavrhlí obdobie posledných troch rokov, a svojím spôsobom aj po voľbách roku 1998, keď vlastne došlo k zmene režimu. Teraz, po roku 2006 ako keby sme chceli revitalizovať tie horšie stránky z reflexie minulosti všetkých režimov dokopy...

V takejto historickej kuca-pace intelektuál však už nemá chuť skúmať zločiny komunizmu, fašizmu, ani kapitalizmu, feudalizmu, kolaborácie, udávania, kompromisov, oportunizmu, ale ani hrdinstva, mučeníctva en bloc, môže pochybovať – predovšetkým o sebe, jednotlivo, individuálne, osobne. Skúmať, kde boli hranice jeho strachu, pre ktoré robil kompromisy, ale aj, kde sa ich snažil a dokázal napriek všetkým limitom prekonávať. Intelektuál, umelec, na rozdiel od tých miliónov, ktoré si v lepšom prípade užívajú vytúžený konzum, toto svedectvo – aj tým hluchým a slepým miliónom – stále dlhuje.

Inak, pravdaže, ten novodobý čo ako anachronický záujem o našu minulosť by konečne mohol vyvolať to, čo nám tak nástojčivo dlho chýba: skutočnú kritickú diskusiu o zmysle našich dejín. U nás, ak sa niekedy jej náznaky objavili, mali vždy politicky účelový, resp. konfesijný ráz. Neboli spormi o interpretáciu, ale o manipuláciu dejín. O ich vlastnenie.

Ďalej sme sa veľmi neposunuli ani v tej vysnívanej, nie vybojovanej demokracii...

Spomienky na to, ako to bolo

(Rozhovor s Vladimírom Petříkom)

Rozhovor s literárnym vedcom a historikom Vladimírom Petříkom o normalizačných praktikách v kultúre. Otázky kládol Vladimír Barborík.

Prelom desaťročí, ktorý bol aj prelomom spoločenským, azda najtvrdším od roku 1948, ta našiel v redakcii Slovenských pohľadov a zároveň v Ústave slovenskej literatúry SAV. Podľa mojich vedomostí bolo ovládnutie kultúrnych ustanovizní a spoločenskovedných pracovísk jedným z prvých cieľov onoho mocensko-politického pohybu, ktorý sám seba nazval normalizáciou. Mechanizmy tohto procesu (tu asi platia oba významy slova, kafkovské konotácie nevynímajúc) boli už dostatočne opísané, mňa by zaujímala tvoja konkrétna skúsenosť. V ktorom čase si napríklad pocítil, že už nie je možné uverejniť to, čo sa dalo ešte pred mesiacom? Ako sa stalo, že niektorého autora už nebolo možné publikovať? Oficiálna cenzúra – pokiaľ viem – už vtedy nejestvovala. Boli k dispozícii nejaké zoznamy? Kto a z akej pozície mohol povedať, že tohoto áno a tamtoho nie?

Začnem Slovenskými pohľadmi. Koncom roku 1969 bol z nich odvolaný šéfredaktor Milan Ferko. Do jedného čísla Slovenských pohľadov roku 1968 vložil leták s textom: Zachvatčiki damoj. Bolo to v jazykoch všetkých krajín, ktoré sa zúčastnili na okupácii. Výbor Zväzu slovenských spisovateľov poveril šéfredaktorstvom Jána Števčeka, ktorý ma prizval za svojho zástupcu. Kamarátili sme sa, doba ešte nebola totálne znormalizovaná, tak som pristal. Bola to prechodná záležitosť, obaja sme tam robili

v rokoch 1970 – 1972 na polovičný úväzok. Vtedy tam publikovali aj budúci disidenti Tatarka, Hamada, Kadlečík, Gáfrík, Vannovič, Kupec, ale aj Beniak, Karvaš, Urban, Johanides, Ťažký a ďalší. V podstate nevypadol z predošlých prispievateľov nik. V šiestom čísle ročníka 1970 uverejnili Pohľady Tatarkovu poviedku *Jeho príbeh je ďakovaním* a to bola až do roku 1990 posledná práca, ktorú legálne publikoval. Myslím, že ju Števček vymámil od jeho manželky. Novielka či poviedka mala už charakter neskorších Tatarových *Písačiek*. Išlo v nej o sexuálny vzťah staršieho muža a mladej ženy. Muž vnímal tento vzťah ako nezaslúžený dar; pekná, čistá práca. Pamätám sa však, že rozčúlila Alexandra Matušku, ktorý sa predo mnou (a iste aj pred inými) vyjadril o nej veľmi drsne, asi v tom zmysle: dejiny sa rúcajú a on si píše o p... Viac ľudí ňou pobúrili. Mal som v úmysle napísať čosi na jej obranu, lebo sa mi naozaj páčila, ale akosi som sa k tomu nedostal.

Milan Šútovec (ale vari aj Pavel Vilikovský), redaktor Slovenských pohľadov (okrem nich dvoch pôsobil tam ešte Vlasto Kovalčík a neskôr pribudol Štefan Strážay) prišiel s nápadom českého čísla. V Česku sa už vehementne normalizovalo a všeličo sa všelikomu zakazovalo, na Slovensku – a to znamenalo aj v Slovenských pohľadoch – ešte pretrvávali šesťdesiate roky. Šútovcov zámer bol pojať do českého čísla Slovenských pohľadov najmä tých, ktorí už doma nemohli publikovať. Išlo o Vaculíka a ďalších. Šéfredaktor nápad schválil a tak dvaja redaktori, Šútovec a Vilikovský, vycestovali do Prahy, navštívili niekoľkých významných autorov (nepublikujúcich) a doniesli aj rukopisy. Na návrh šéfredaktora sa niektoré pálčivejšie veci odložili (pamätám sa, že takto obišli Vaculíkove *Morčata*; predsa len, Vaculík bol autorom *Dvetisíc slov*) a ostatné sa uverejnili. Číslo (5, 1970) tvorili okrem iných V. Holan, A. Kliment, J. Smetanová, J. Putík, K. Šiktanc, V. Páral, J. Lopatka, J. Hanč, Z. Hejda, S. Hejdánek, B. Doležal a možno aj iní. Bol tam aj článok o výtvarníkovi Vl. Boudníkovi, priateľovi Bondyho a Hrabala. Kritická odozva na toto číslo nedala na seba dlho čakať. A prišla, pochopiteľne, z Prahy. Šéfredaktor týždenníka Tvorba Jiří Hájek, ináč Števčev priateľ, sa vo svojom časopise veľmi tvrdo a ideologicky principiálne vyjadril o tomto počine. Ako si vraj dovoľujeme uverej-

ňovať tých českých spisovateľov, ktorí boli kritizovaní a česká literárna obec sa s nimi rozišla ako s pravicovými oportunistami atď. Pokladal to za podraz a dezavovanie jednotnej československej kultúrnej politiky, takmer za novú „kudlu do zad“. Rok predtým v brožúre *Mýtus a realita ledna* slovenských spisovateľov chválil, že nepodľahli v takej katastrofálnej miere pravicovým zradcom, ako sa to udialo v Česku, a teraz toto. Dôsledok: Ján Števček musel ísť na koberec k predsedovi Zväzu slovenských spisovateľov Andrejovi Plávkovi a po tomto „pohovore“ museli z Pohľadov odísť Štútovec i Vilikovský. Obaja sa ocitli vo vydavateľstve Tatran, kde zapadali prachom dlhý čas. M. Štútovec sa potom dostal za aspiranta do Ústavu slovenskej literatúry a P. Vilikovský zakotvil v redakcii Romboidu. Ja som obišiel s malým trestom. Prestal som byť zástupcom šéfredaktora. Bolo to preto, lebo na môj popud sa v tom istom čísle (v RAKu, kde som o tom hovoril, som mylne uviedol, že to bolo v „povstaleckom“ čísle) objavili dva príspevky k česko-slovenskej vzájomnosti, a síce sonety Valentína Beniaka venované Božene Němcovej (*Naša priateľka*) a úryvky z eseje Mila Urbana *Česká literatúra a Slováci*. Zdalo sa mi vhodné vypočuť v tejto veci i druhú stranu. Vyčítal mi to aj Ivan Kusý ako nevhodné, keďže išlo vlastne o exponentov Slovenského štátu.

Ročník Slovenské pohľady 1971 do značnej miery stratil ofenzívneho ducha. Uplatnil sa skôr pohľad dozadu ako dopredu. Celým ročníkom sa ťahali také príspevky, ako boli spomienkové rozhovory s A. Matuškom, spomienkové príspevky J. Čajaka (*Miscellanea*), z pamäti dolované eseje P. Bunčáka (*Pavel Bunčák rozpráva*) a pokračovanie pamätí Jána Smreka pod názvom *Pražské roky*. Do tohto trendu zapadli aj úryvky zo Žárneho románu *Azúrová anabáza*, či rozhovor so Štefanom Janšákom, montáž z davistickej poézie a prózy (s príspevkom G. Husáka) atď. K slovu už prišla aj sovietska poézia a próza. Ku cti redakcie patrí, že išlo o nekonformných autorov, ktorí mali problémy aj v ZSSR (Okudžava, Achmadulinova, Voznesenský, Jevtušenko, Belov, Šklovskij – ako prozaik). V tomto výbere sa odzrkadlil – možno zanedbateľný – stupeň odporu k okupácii. Ale nejaký odpor tu ešte bol. Register súčasných slovenských autorov sa však veľmi nezúžil. Ešte stále publikoval P. Hruz, I. Kadlečík, D. Mi-

tana, J. Johanides, L. Ťažký a ďalší: R. Sloboda, V. Šikula, D. Dušek, I. Habaj, P. Jaroš, V. Balco, P. Gregor, D. Kraus, S. Rakús atď. Z kritikov V. Mikula, J. Štrasser, P. Plutko a iní. Vedecké či filozofické publikácie recenzovali M. Zemko a M. Zigo. Neobjavili sa tu už mená M. Hamada a O. Čepana. Z českých autorov sa uplatnil len Oleg Sus (recenzia Mikovej publikácie, stať o Mukařovskom). Normalizácia bola ešte v plienkach, ale už ju bolo cítiť.

Ešte pred odchodom z Pohľadov som vymyslel niekoľko otázok pre štandardnú anketu, akých bolo v časopisoch vtedy plno. Každý redaktor musel totiž prísť s nejakým nápadom. Na túto anketu odpovedal rad autorov a „bežala“ aj po mojom odchode z Pohľadov. Novým šéfredaktorom sa stal Ján Škamla a práve táto anketa mu – obrazne povedané – zakrútila šéfredaktorským krkom. Pavel Bunčák v odpovedi na jednu otázku vyhlásil, že za Slovenského štátu vychádzalo viac literárnych časopisov ako začiatkom 70. rokov. Táto veta vzbudila veľkú nevôľu – zasa v Prahe. (Tí Česi!) Nejaký český poslanec dokonca interpeloval v parlamente, žiadal vysvetlenie, pretože z tejto vety usúdil, že na Slovensku zas dvíha hlavu klérofašizmus. Tak sa uvedomelý internacionalista a luterán Pavel Bunčák stal militantným ľudákom. Nevie, ako z toho vyklučkovali slovenskí komunistickí politici, ale výsledok zas znel: šéfredaktor, ktorý sa nestačil zohriať na stoličke, musel odísť. Po krátkom čase sa Ján Škamla stal pracovníkom Ústavu slovenskej literatúry, ktorý sa práve premenoval na Literárnovedný ústav. Škamla sa vždy pokladal za marxistu (ale ovplyvneného Gramscim) a z tohoto postu si aj zapolemizoval s tými, čo ho, podľa neho, v krízových rokoch opustili (medzi inými aj s M. Hamadom). Nikdy sa nezmieril s tým, že musel z ideologických – ale vlastne politických – dôvodov odísť z miesta šéfredaktora a pokladal to za osobnú krivdu, preto dosť zatrpkol. Striedanie šéfredaktorov bolo vylučovacím procesom pôsobiacim dovtedy, kým sa nenájde ten pravý. V Slovenských pohľadoch sa roku 1973 tým pravým stal pre normalizačný režim Vladimír Reisel, ktorý tam vydržal takmer až do konca totality. Keď veľmi prederavela, vystriedal ho roku 1988 Rudolf Chmel a cez neho sa Pohľady vracali do prednormalizačného obdobia.

Nadviažem v trochu širších súvislostiach: po 21. auguste sa na rôznych petíciách a prehláseniach objavili podpisy takmer všetkých známejších ľudí z rôznych oblastí, literatúru nevynímajúc. Vedľa seba sú tam mená budúcich normalizátorov a ich obeť. Tie podpisy vyjadrovali aj istú spoločenskú energiu, povedzme energiu odporu, ktorú podpísaní cítili za sebou. Kam zmizla, kde sa stratila? Čo medzi spisovateľmi rozhodovalo o tom, kto sa dostane medzi preverovaných a kto bude preverovať? Spisovateľský zväz v Čechách museli rozpustiť, ten náš sa transformoval...

Vstup vojsk, čiže okupácia, naozaj zjednotili národ. Nielen ľud, ale aj inteligencia bola urazená, cítila sa ponížená a preto protestovala. Tlač prinášala rezolúcie a podpisy. Na prvých stránkach sa objavovali podpisy popredných spisovateľov a medzi nimi nechýbal ani podpis vtedajšieho predsedu Zväzu slovenských spisovateľov Miroslava Válka. Neskôr sa to niektorým prepieklo. Spoločné prežívanie traumy trvalo mesiace, potom slablo. Už sme trochu pozabudli na to, že na čele štátu a strany boli stále štyria naši „hrdinovia“ Svoboda, Dubček, Smrkovský, Černík, ktorí sa vrátili zo sovietskeho zajatia, síce so šrámom vnútenej zmluvy, ale vrátili a ubezpečovali nás, že sa bude pokračovať tam, kde sa v auguste 1968 prestalo. Pravda, nepokračovalo sa vo všetkom. Ale ešte celú jeseň 1968 a jar 1969 vychádzali články proti okupácii, písalo sa celkom otvorene aj proti tým, ktorí chceli doma tzv. obrodný proces zastaviť (Biľak a spol.). Až nástup nového vedenia strany (a neskôr aj štátu), na čele s Husákom (apríl 1969) bol katalyzátorom, ktorý pomaly, ale dôsledne začal štiepiť spoločnosť. No ešte sa nezdalo všetko stratené, hoci tí predvídavejší (pokiaľ išlo o spisovateľov, Hamada bol jedným z nich) videli, že kolesá sa začali obracať opačným smerom. Boli však takí, čo Husákovi verili a tí sa k nemu pridávali. Najmä Slováci. Pamätali sa, že v 50. rokoch trpel v base a že mu leží na srdci osud Slovenska. Napokon, aj Válek bol Husákovým človekom. Dňa 17. apríla 1969 (to bol už Husák desať dní generálnym tajomníkom) začal vychádzať Literárny život, nadväzujúci na tradíciu Kultúrneho života, ktorý v septembri 1968 zanikol. Zanikol na Husákovu žiadosť, lebo presvedčil spisovateľov, že mu názory v ňom uverejňované sťažujú politickú konsolidáciu pomerov. Šéfredaktorom sa stal Milan Hamada, predsedom redakč-

nej rady A. Matuška, zástupcami šéfredaktora Jozef Bob, Milan Rúfus a Ladislav Ťažký. Líniu časopisu určovali úvodníky Milana Hamadu, ktoré išli totálne proti prúdu normalizácie. Tá sa začala uplatňovať najprv administratívne. Ministerstvo kultúry, ÚV KSS, orgány národného frontu upozorňovali umelecké zväzy, aby plnili husákovskú líniu a odhaľovali škodcov režimu. Ďalším prejavom normalizácie bolo obnovenie stykov Zväzu slovenských spisovateľov so sovietskou spisovateľskou organizáciou, vzájomné dohody a návštevy spisovateľov. To všetko sa dialo od mája do augusta 1969. Fakt, že Literárny život v tejto situácii vychádzal, možno pokladať za zázrak. Zázrak však dlho netrval. Už v máji prišiel na Zväz slovenských spisovateľov list B. Gracu (bol vtedy tajomníkom ÚV KSS), v ktorom sa sťažoval, že redakcia nedodržiava dohody, v zmysle ktorých časopis začal vychádzať. V júli prišiel na zväz spisovateľov ďalší list, tento raz od L. Pezlára, ktorý sa krátko predtým stal členom Predsedníctva ÚV KSS. Píše sa v ňom, že redakcia LŽ „sa sústredila na skryté invetívy proti súčasnej vnútornej i zahraničnej politike štátu zrejme so zámerom vyvolávať neustále napätie medzi politickým vedením a spisovateľskou obcou“. Pezlár vraj ponúkol Hamadovi spoluprácu a chcel s ním konzultovať sporné veci, no „súdrh Hamada nič s nami nekonzultoval“. A tak 25. júla 1969 oznamuje riaditeľ Slovenského úradu pre tlač a informácie dr. Ondrej Grieš na Zväz slovenských spisovateľov, že SÚTI sa rozhodol v zmysle nejakého zákona odňať časopisu Literárny život registračné oprávnenie. Literárny život skončil šiestym číslom, ktoré nesie dátum 24. júla 1969. Bola to jedna zo svetlých kapitol odporu proti moci. Hamada (ale aj iní) dal tomu odporu silnú etickú dimenziu.

Kedysi v tom čase prišli na stranícku plenárku do nášho ústavu dvaja noví stranícki funkcionári, vedúci tajomník mestského výboru Milan Strhan, náš kolega z Historického ústavu SAV, a ideologický tajomník Karol Minárik, ktorý bol dlho kádrovým pracovníkom SAV, ale či bol aj vtedy, neviem. Obaja nás prišli presvedčať, aby sme podporili Husáka a jeho politiku. Nálada v ústave bola ešte dosť bojovná a tak sme ich vlastne vysmiali. My, a podporovať Husáka? Odišli „s nepořízenou“ – ako vravia naši bratia. O rok nato pri previerkach oboch vyhodili zo strany

a nijaký Husák sa ich nezastal. Živil sa kadejako. Strhan napokon robil na Slovenskom biografickom slovníku, ktorý vychádzal v Matici slovenskej za Mináčovho predsedovania. Karol Minárik nemal zamestnanie. Istý čas dostával zo Slovenského literárneho fondu štipendium. Písal prácu o Jaroslavovi Haškovi a zaujímavým spôsobom tam využil výsledky Freudovej psychoanalýzy. Práca nikdy nevyšla a neviem, či ju vôbec dokončil.

Ako prebiehali previerky na Zväze slovenských spisovateľov neviem, podľa fámy boli dosť formálne. Prelom nastal, keď sa prijímali nové stanovky, a to bolo o rok neskôr. Vtedy sa vylučovalo, pozastavovalo sa členstvo atď. Mňa pred vylúčením zo spisovateľskej organizácie zachránil Ján Števček. Stretol som ho na ulici, išiel na výborovku Zväzu slovenských spisovateľov a opýtal sa ma, či som poslal na Zväz odpoveď na list, ktorý sme dostali predtým. Ja som naň dávno zabudol, ani som sa veľmi nepamätal, čo všetko v ňom bolo a že som mal vysloviť súhlas s novými stanovami. Števček sa zhrozil, povedal, že ma na schôdzi ospravedlní a povie, že súhlasím. Vtedy som nepokladal za dôležité byť či nebyť vo Zväze. Až neskôr sa ukázalo, že tí, čo vypadli, resp. ich vylúčili, fakticky vypadli aj z literatúry. V ústave mal poľahovačky Oskár Čepan, ktorý mal potom obmedzenú publikačnú činnosť. Ešte spomeniem, ako som dostával novú legítimáciu Zväzu. Dávali mi ju slávnostne traja funkcionári A. Plávka, J. Solovič a V. Mináč. Neboli veľmi radi, keď som im povedal, že keby neboli všetci traja luteránmi, mohli by predstavovať inkvizíciu. Mináč sa uškrnul, Solovič nepovedal nič, Plávka zamrkal za okuliarmi očami a povedal, aby som sa v budúcnosti správal zodpovednejšie. Ešte spomeniem ďalšiu skúsenosť s Plávkom, tá sa tiež spája s okupáciou. Bolo to kedysi na jeseň 1968 alebo na jar 1969, vtedy, keď prišla na Slovensko prvá spisovateľská delegácia zo Sovietskeho zväzu. Bol som vtedy na Zväze čosi vybavovať, keď sa tam zjavil Plávka a rozrušený nám rozprával, že sa práve vracia z ÚV KSS, kde nečakane stretol ruských spisovateľov a Boris Polevoj sa mu hodil okolo krku. Najviac ho mrzelo, že tam bola aj Slovenská televízia a že sa celá tá trápna záležitosť dostane na verejnosť a on sa znemožní. „Energia odporu“, ako ty hovoríš, ešte fungovala. O pár mesiacov už bolo všetko ináč. Normalizačná vlna postupne erodovala nielen kul-

túrny organizmus, ale národný organizmus ako celok. Zrazu tu boli normalizátori a ich obeť.

Nebola normalizácia v spisovateľskej obci aj zámienkou ku generačnému vyrovnávaniu účtov? Z toho, čo som o veci čítal a počul, sa mi zdá, akoby niektorí starší, ešte medzivojnoví autori, ktorí pre 60. roky nemali veľké pochopenie, potrebovali „zrovnať“ svojich mladších kolegov, čo im prirýchlo prerástli cez hlavu. Aká bola úloha napr. Plávku? Ale napríklad aj luterána a spirituálneho básnika Emila Boleslava Lukáča – to v súvislosti so zánikom časopisu Mladá tvorba?

Neviem, či sa to dá nazvať vyrovnávaním účtov. Možno taký Lukáč mohol mať satisfakciu za päťdesiate roky, ale jeho hlavní kritici, napr. V. Mináč, zostali s ním vo Zväze. Lukáč bol aj vo výbore normalizačného Zväzu a tam mohol hlasovať, povedzme, za zánik Mladej tvorby, ale o tom nič neviem. Mladá tvorba prestala vychádzať v septembri 1970, zastavil ju priamo Zväz slovenských spisovateľov. Najväčšmi brojil proti nej Andrej Plávka. Jemu nikdy neprirástla k srdcu, mal s ňou – ako funkcionár Zväzu – problémy, už od šesťdesiatych rokov. Takže mu padlo vhod, že nové stranické vedenie sa rozhodlo zastaviť „pravícové“ (neskôr už „kontrarevolučné“) časopisy v oblasti kultúry. Pokiaľ ide o „starých“ a „mladých“, tí starší naozaj mali menej pochopenia pre uvoľňovanie situácie v 60. rokoch. Boli viac namočení v dogmatických 50. rokoch, ktoré vlastne svojou tvorbou spoluvytvárali. Aj keď sa neskôr s touto praxou rozišli, nechceli robiť nijaké ideologické kompromisy. Preto boli zdržanlivejší v prejavoch proti okupácii, hoci tiež boli „urazení“ ako všetci. Jiří Hájek, ktorého som už spomínal v súvislosti so Slovenskými pohľadmi, venoval vo svojej knižke *Mýtus a realita ledna 1968*, pomerom v slovenskej kultúre a spisovateľskej obci celú jednu kapitolu. Ako píše v úvode, začal na nej pracovať už koncom roku 1968, vyšla 1970 a celým duchom zodpovedá tým trendom, ktoré sa začali uvádzať do života po nástupe G. Husáka do funkcie prvého tajomníka ÚV KSČS (takto sme tú skratku začali písať po akte federalizácie) v apríli 1969. Odvoláva sa na ideály „ledna“, ale zároveň hovorí o tom, že pravícoví oportunisti, najmä českí, tieto ideály zdeformovali a vlastne zradili. Iná sa mu vide-la situácia na Slovensku. Spomenul, že niekoľkí členovia vystú-

pili z redakčnej rady Kultúrneho života na protest proti jeho pravicovému zameraniu. Menuje Novomeského, Válka, Mihálka a Matušku. Nie je to presné, z redakčnej rady KŽ vystúpili Novomeský, Válek a Šmatlák a všetci traja vstúpili neskôr do redakčnej rady Nového slova, ktoré začalo plniť normalizačnú líniu. Odvoláva sa na niekoľko článkov Novomeského, citujúc najmä ten z mája 1968, kde Novomeský hovorí, že je za akýkoľvek akt, ktorý by obrodil či neformoval socializmus, ale je proti jeho likvidácii. Podobne cituje aj z V. Mináča. Spomínam to len preto, lebo ním menovaní patrili väčšinou medzi „starých“, hoci, keby sme išli po jednotlivých menách, už by to bolo komplikovanejšie. Husákovkej línii uverili a ju aj v 70. rokoch presadzovali Mihálik, Válek a Šmatlák. Mohli by sme k nim prirátat ešte Plávku a ďalších. Novomeský ochorel a predtým mal k Husákovkej politike výhrady, Matuškovci bol Husák sympatický ešte z povojnových čias, či zo SNP, ale vyslovoval sa o jeho normalizačných praktikách kriticky, na nejakom stretnutí v Prahe mu vyčítal, že sa zriekol všetkých tých, ktorí ho v 60. rokoch podporovali a dvíhali. Mináč patril ku kritikom tých, ktorí už – podľa neho – prekročovali hranicu socializmu (známa je jeho polemika s Milanom Hamadom z roku 1964 a tá mala aj aspekt medzigeneračného sporu), ale bol to zároveň živel, ktorého vnútornou potrebou bolo nepodriaďovať sa, a tak mal s normalizátormi, ako bol L. Pezlár a iní, trvalé konflikty. Len globálne a z väčšej dialky platí generičná rovnica. A to sme ešte nehovorili o Tatarkovi, z ktorého normalizácia urobila disidenta, prípadne o Bednárovi, na ktorého sa režim pozeral takmer od začiatku ako na oponenta. Platí však, že mladí sa rozišli s minulosťou, ktorú predstavovali starí. Netreba zabúdať, že napriek vnútorným pnutiam, predstavovala spisovateľská obec do konca 60. rokov a chvíľu aj potom jeden celok, daný spoločným cieľom, ktorý sa nemenil. Len ten cieľ si každá generácia predstavovala po svojom. Či v nechuti starých voči mladým hrala nejakú úlohu aj závisť, neviem posúdiť. V každom prípade, od polovice 60. rokov bola generácia (boli generácie) starých v defenzíve. Vidno to na próze, kde Mináč prestal písať beletriu, Lazarová koncipovala detektívky, Mňačko sa vrátil do publicistiky, Jašík, pravda, umrel, Bednár skúšal modernu (*Balkón bol prívisoko*), ale s malým úspechom. Mladí,

hoci spočiatku vyorávali tiež dosť plytkú brázdu, sa postupne vypracovali. Jednoznačnejšia bola situácia v poézii, tam mladí od druhej polovice 50. rokov naozaj ťahali vývin dopredu.

V prvej polovici 70. rokov nastali výrazné štrukturálne i personálne zmeny v Ústave slovenskej literatúry. Čo sa tam udialo? Aký bol zmysel týchto zmien a kto ich vykonával? V spomínanom období si bol „vyškrtnutý“ z komunistickej strany. Niektorí boli vylúčení a stratili aj zamestnanie. Akú si mal skúsenosť s tzv. previerkovými komisiami?

V prvej polovici 70. rokov Ústav slovenskej literatúry zanikol a od 1. júla 1973 vznikol Literárnovedný ústav SAV, ktorý trval až do roku 1990. Riaditeľom nového ústavu sa stal Karol Rosenbaum, jeho zástupcom Stanislav Šmatlák. Ústav vznikol na troskách viacerých ústavov, okrem iného pojal do seba Ústav svetovej literatúry a jazykov (založil ho a viedol Mikuláš Bakoš, ktorý, žiaľ, v tom čase zomrel) a rovnako Kabinet orientalistiky, kde bol riaditeľom Viktor Krupa. Z múzických ústavov (hudbovedný, kunsthistorický) vznikol Umenovedný ústav, kde sa stal riaditeľom Ján Dekan. Do tohto ústavu preveslovalo dobrovoľne aj naše divadelné oddelenie (rok trvalo ako samostatný ústav), pretože jeho vedúcemu L. Lajchovi sa zdalo, že pod Dekanom im bude lepšie. Reštrukturalizácia umenovedných a spoločenskovedných pracovísk mala politické pozadie a ciele. Bola jednoducho normalizačným aktom. Všetci, čo sme pracovali v ústavoch, ktoré zanikli, sme dostali výpoveď a museli sme sa o miesto v nových ústavoch uchádzať, podať si žiadosť a tak. Až teraz nastalo v SAV kádrové zemetrasenie, pri ktorom vypadli najmä tí, ktorí neprešli previerkami. V podstate toto bol skutočný cieľ reštrukturalizácie. Nie všetci, čo sme vypadli zo strany, sme museli odísť. Za niektorých sa, napriek záverom previerok, postavilo vedenie ústavu. Takže zostalo niekoľko vylúčených a viaceru takých, ktorým bolo zrušené členstvo. Dosť kurióznym bol prípad bývalého riaditeľa ÚSL SAV Ivana Kusého. Ten sa najprv ocitol v zdravom jadre a dodatočne ho vylúčili zo strany, pretože nezvládol – ako riaditeľ – situáciu v ústave. Je pravda, že náš ústav patril k najviac rebelujúcim a spoločensky angažovaným pracoviskám počas celých 60. rokov i po okupácii. Ivan Kusý sa na tých rebéliách nezúčastňoval a ťažko ho bolo obviniť z revizio-

nizmu. Ako riaditeľ bol však liberálny a najmä tolerantný aj k názorom, ktoré mu boli dosť cudzie. Vždy síce povedal, že s tým a tým názorom nesúhlasí, ale to bolo všetko. Bol však jediný, ktorého znovu prijali do komunistickej strany, kedysi v období perestrojky. V čase normalizácie sa aktivizovalo najmä vedenie ústavu, teda riaditeľ a jeho zástupca. Šmatlák, ktorému nechýbalo koncepčné myslenie, sa zúčastňoval na tvorbe ústavných plánov. Vtedy už bol v komunistickej strane, kam ho odporúčal minister kultúry Miroslav Válek a s tým potom dost úzko spolupracoval, bol aj jeho poradcom. Jeho životný príbeh má aj črty tragickosti. Kvôli tomu, že jeho otec-notár sa angažoval za vojnového slovenského štátu, mal pomerne dlho kádrové ťažkosti, hoci v ústave patrila k vedecky najuznávanejším pracovníkom a mal za sebou početné významné práce. Roku 1959 neprešiel previerkami a musel odísť z ústavu. V rokoch 1960 – 1963 bol redaktorom v Slovenských pohľadoch, potom ho znovu prijali do akadémie. Nevie, či normalizáciu vnútorne prijal, ale stotožnil sa s ňou a presadzoval jej postuláty. Bol, tak ako Válek, Husákovým prívržencom. Práve vzťah k Husákovi, zdá sa mi, určoval na Slovensku mieru normalizácie. Husák nielen trpel ako väzeň, ale snažil sa urobiť pre Slovensko viac ako ostatní. Aj v podmienkach diktatúry. Mám dojem, že jemu slovo demokratizácia nič nehovorilo, zato federalizácia áno. Keď koncom 60. rokov Pavol Števec prehlásil, nedajme sa opiť rožkom federalizácie, tvrdo ho zahriakol. A keď sa začítame do jeho knihy *Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní* (1964) zistíme, že – už to niekto konštatoval – hlavným nepriateľom preňho neboli Nemci, ale Beneš.

Pýtaš sa aj na previerky. Hlavnou otázkou, ktorú každý dostal a musel na ňu odpovedať, bolo, či si súhlasil alebo nesúhlasil so vstupom vojsk. V podstate preto tie previerky boli. Ja som povedal nie a tak ma zo strany vyložili. Najprv som bol vylúčený, potom – vraj sa na mestskom výbore za mňa prihovril J. Solovič – mi to zmenili na vyškrtnutie, teda na zrušenie členstva. Tento postih mal dôsledky aj na existenciu na pracovisku. Nezvyšovali nám platy, nemohli sme vedecky graduovať, nemohli sme mať funkcie. Okrem toho boli aj individuálne postihy, ja som napr. nesmel písať posudky na rukopisy beletrie, písal som

ich pod pseudonymom Rudolf Chmel. Ale toto všetko sa dialo až v novom ústave, tesne po previerkach som sa ešte mohol stať vedeckým tajomníkom Ústavu slovenskej literatúry a vykonávať túto funkciu dva roky. Normalizácia bol proces, v ktorom akoby sa na začiatku ešte presne nevedelo, kde až má končiť. Zrejme boli na to na najvyšších miestach rozličné názory. A ako vieme, ináč to bolo v Česku a ináč na Slovensku.

Zmeny, o ktorých sme hovorili, mali vplyv aj na pracovné zameranie a výsledky pracoviska. Ako sa to prejavilo v súvislosti s veľkými kolektívnymi prácami, napríklad slovníkmi či Dejinnami? Do akej miery dobový normalizačný kontext určoval náplň výskumu a ideologizoval jeho výsledky? Spomínam si na publikáciu ešte z polovice 80. rokov – jej názov znel Poučenie z krízového vývoja a literárna veda (či akosi podobne)...

Začiatkom 70. rokov sa znovu oprášil pojem „socialistický realizmus“. Nemal sa už brať dogmaticky, ale historicky, no v podstate to bol návrat do 50. rokov. Prevládal totiž názor, že práve vzdialenie sa od tohto ideálu v 60. rokoch viedlo v literatúre a v umení ku kríze a tá vplývala aj na krízu v spoločnosti. Preto jednou z prvých akcií v LVÚ SAV bola konferencia o socialistickom realizme v Banskej Bystrici roku 1974. Roku 1976 vyšiel z tejto konferencie zborník pod názvom *O socialistickom realizme*. Konferenciu pripravoval Stanislav Šmatlák, on ju vari aj navrhol. Vtedy sa ešte vyslovil v tom zmysle, že konferencia je aktuálna daň dobe a že po nej budeme robiť v podstate to, čo sme robili predtým. Ukázalo sa však, že daň dobe trvala dve desaťročia. Na tejto konferencii – trvala dva či tri dni – sa prvýkrát oficiálne odsúdili „škodlivé“ pravicové tendencie zo 60. rokov. Ako každé sedenie, i toto sa napokon rozglejilo, večer sa vždy popíjalo, A. Matuška nás niekoľkých pozval na sledovanie medzištátneho futbalového zápasu do svojho domu, v bare vysedávali aj niektorí spisovatelia na čele s Vladimírom Mináčom. Vedeniu konferencie (ústavu) sa to veľmi nepáčilo. Uvoľnenú disciplínu považovali za relikv 60. rokov. Ale budúce podujatia tohto druhu ukázali, že ani normalizácia v tomto smere nič nevylepšila. Ja som na tej konferencii nevystúpil, ale v zborníku je aj môj príspevok o Margite Figuli a jej pokuse vyrovnáť sa s dobovými požiadavkami po roku 1948, konkrétne v novele Zuzana (1949).

V LVÚ SAV sa pokračovalo v hlavnej úlohe, vo vydávaní jednotlivých zväzkov *Dejín slovenskej literatúry*. Dovtedy vyšli tri (1958, 1960, 1965), potom sa pripravili ďalšie dva, štvrtý vyšiel 1975, piaty 1984. Pôvodne sa plánoval aj šiesty, ktorý mal obšiahnuť literatúru od roku 1945 do súčasnosti, ale sa nikdy nerealizoval. Najproblematickejšia bola totiž súčasnosť. Tých zväzkov, ktoré vyšli v LVÚ SAV (štvrtý a piaty) sa normalizácia veľmi nedotkla. Som presvedčený, že v takej podobe by boli vyšli, aj keby nebolo šesťdesiateho ôsmeho roku. Isté problémy boli s piatym zväzkom (literatúra 1918 – 1945), kde sa zrazili dve koncepcie, Šmatláková a Čepanova. Šmatlák tvrdil, že vývin slovenskej literatúry medzi dvoma vojnami spontánne úštil do socialistickej literatúry, teda k nej aspoň smeroval. To znamenalo, že charakter literatúry socialistickeho realizmu po roku 1948 mal historické krytie. Čepan odmietal tento ideový konštrukt a zastával názor, že medzivojnová literatúra bola ideovo a poetologicky rozmanitá a skôr rozbiehavá, a najmä, že všetky jej prejavy boli rovnocenné. V *Dejinách* sa presadil Šmatlákov názor, čo bolo pochopiteľné. Šmatlák zopakoval túto koncepciu aj vo vlastných *Dejinách slovenskej literatúry*, keď sa pre ne rozhodol (vyšli roku 1988). V druhom vydaní (I. 1997, II. 1999) ju poopravil a na vývinovú etapu po roku 1945 rezignoval. Čepan však bol jedným z autorov piateho zväzku a napísal stať o slovenskej próze 30. rokov. Patrí k najlepším.

LVÚ SAV sa poduj aj na ďalší kolektívny projekt, na *Slovník slovenskej literatúry*. Pripravoval sa dlho, ešte v *Ústave slovenskej literatúry*. Do tvorby hesiel sa zapojili aj mnohí externí pracovníci, najmä z jednotlivých fakúlt a Matice slovenskej. Nakoncipované heslá dlho odpočívali, potom prišiel politický zlom, viacerí autori boli už kádrom neprijateľní a tak sa vypracúvali nanovo. Vytvorila sa redakčná skupina, ktorá pravidelne zasadala, posudzovala už hotové heslá, redigovala ich, zadávala nové atď. Na jej čele bol S. Šmatlák, no musím povedať, že bez neho by ten slovník asi nebol vznikol. Do celého procesu – a ten bol zložitý – vniesol systematickosť, dbal na dochvilnosť, presnosť, ale najmä na odbornú úroveň jednotlivých hesiel. Tiež som sa stal členom onej komisie. Slovník bol rozplánovaný na štyri zväzky. Prvý zväzok (1979) sa dostal do predaja, no hneď sa aj stiahol

a zošrotoval. Šmatlák sa síce veľmi staral o to, aby sa v každom hesle uplatnilo jednoznačné ideové a politické hodnotenie dotyčného autora, no zároveň bol za to, aby sa nerobil apriórny výber, aby sa do slovníka dostal každý, kto sa v literatúre výraznejšie prejavil. Ukázalo sa, že to bol kameň úrazu. Slovník pohorel na tom, že sa v ňom ocitli naši emigranti i tí, ktorých sme potom poznali ako disidentov. Proti slovníku ostro vystúpil Ludovík Pezlár a ani minister kultúry Miroslav Válek v tejto veci nič neurobil. Šmatláka to dosť rozladilo, no napokon sa ústav rozhodol, že sa počet hesiel zredukuje. Vypadli z neho nielen emigranti a disidenti, ale aj množstvo drobných autorov, čo bolo na škodu veci, lebo o nich sa už nikto nedozvie. A tak sa na troskách *Slovníka slovenskej literatúry* zrodila *Encyklopédia slovenských spisovateľov*, ktorá vyšla roku 1984. Ešte jednu vec treba pripomenúť: pôvodný *Slovník* vyšiel vo vydavateľstve Slovenský spisovateľ, ktorého riaditeľom bol vtedy V. Mihálik. Po jeho zošrotovaní odmietol vydať *Encyklopédiu* a tá vyšla v *Obzore*. Kvôli zmene vydavateľstva sa musel *Slovník* premenovať na *Encyklopédiu*, pretože *Obzor* vydával vtedy len encyklopédie. Ešte jedna perlička: Keď sa ktosi pred Mihálikom vyjadril, že prvý zväzok *Slovníka* má takú úroveň, že by mohol pretendovať na štátnu cenu, Mihálik „vtipne“ poznamenal, že skôr na štátnu cenu ako na štátnu cenu. Kultúrnu scénu počas normalizácie poznačila aj revnivosť a napätie medzi Váľkom a Pezlárom. Válek určite viac rozumel kultúre, ale toto jeho porozumenie malo limity, ktoré neprekročil. Pezlár ako väčšina slovenských politikov (dodnes) nemal s kultúrou nič spoločné, bol len rigidným ideológom.

Zborník aplikujúci Poučenie na literatúru sa volá *Dejinné poučenie KSC a literatúra*, vyšiel v *Pravde* roku 1986. Zrodil sa v Literárnovednom ústave takto: Riaditeľ K. Rosenbaum zvolal ústavnú schôdzu a boli na nej všetci, ktorí sa zaoberali literatúrou (našou i svetovou) dvadsiateho storočia, teda aj ja, a dramatickým hlasom nám oznámil: „Mám nôž na krku, chlapci, pomôžte mi!“ Rosenbaum bol aj dobrý herec-imitátor, vedel veľmi vierohodne parodovať Bacíľka a Širokého, a zrejme aj pred nami zohral divadlo. Nôž na krku znamenal napísať state o slovenskej literatúre spod zorného uhla Poučenia (presné znenie brožúry,

ktorá sa od roku 1970 stala akýmsi katechizmom, na ktorý sa každý odvolával, bolo: *Poučenie z krízového vývoja v strane a spoločnosti po XIII. zjazde KSČ*), ktoré „analyzovalo“ spoločensko-politický vývoj z rokov 1968 – 1969 a prišlo s celkom opačnými závermi, totálne odporujúcimi voľakedajšej verejnej mienke. Všetko, čo sa dialo, bol odklon od ideálov socializmu a len vstup vojsk náš socializmus zachránil. Do menovaného zborníka prispelo 21 vedeckých pracovníkov LVÚ SAV, medzi nimi, žiaľ, aj ja, za čo sa úprimne hanbím. V texte samom, písal som o próze, som sa snažil o istú mieru objektívnosti (zborník mal dosť novinových ohlasov, ale nik nespomenul môj príspevok, čo ma trochu potešilo), no bol som Poučeniu poplatný ako všetci ostatní. Keď som po rokoch vyčítal Rosenbaumovi, že nás do toho podniku nahnal v podstate preto, že túžil po členovi-korešpondentovi SAV, nesúhlasil. Opýtal som sa ho, začo ho teda dostal, povedal, že za vydanie Novomeského spisov. Jeho argument stál naozaj len za ironický úsmev. Musím však povedať, že takých zborníkov vzniklo viac, všetky spoločenskovedné pracovišká sa s Poučením vyrovnávali a tak to zrejme nemohlo obísť ani nás. V duchu Poučenia písalo v ústave len málo autorov, tí (J. Šklamla, V. Peťko), ktorí cítili aj vnútornú potrebu obracať sa verejne proti revizionistom. Možno to mysleli úprimne.

Rozhovor je súčasťou pripravovanej knihy rozhovorov s Vladimírom Petrikom

Miroslav Michela

Pripomínanie a kanonizovanie minulosti.

Úvaha na margo niektorých diskusií
o dejinách Slovenska.¹

Vzťah medzi dejinami a pamäťou predstavuje lákavú tému do diskusie. Tieto dva fenomény sú v diskusiách často spájané, ale aj zamiňané. Niekedy sa dokonca kvalitatívne nerozlišuje ani medzi spomienkami súčasníkov a výsledkami historickej analýzy. Pritom, tieto sa môžu zásadne líšiť, ale zároveň byť obe spoločensky prijateľné.

Slovenské dejiny/dejiny Slovenska majú veľa rozmerov, poskladaných z množstva paralelných príbehov, ktorých výklady neraz medzi sebou súperia. Nemyslím si, že by sa našlo veľa historikov, ktorí by chceli v súčasnosti toto súperenie – túto neustálu diskusiu/reflexiu – zásadne obmedziť, či dokonca úplne zamedziť. Vlastne to už ani nie je možné. Zároveň však, sme – popri veľkej miere slobody prejavu – aj v súčasnosti svedkami neustáleho budovania a inštitucionálneho pretláčania určitých ideových schém a reprodukcie stranícko-štátnej mytológie. Tieto historizujúce prvky predstavujú významné identifikačné a komunikačné prvky vo vnútri aj navonok našej spoločnosti.

Tak ako v Českej republike, ani na Slovensku neprešli tzv. osmičkové výročia bez povšimnutia politikov, médií, či histori-

¹ Text vznikol ako výstup projektu Centra excelentnosti SAV – *Kľúčové otázky moderných slovenských dejín*. Ide o dopracovanú prednášku na konferenciu České, slovenské a československé dejiny 20. storočia III., ktorá sa uskutočnila 26. – 27. 3. 2008 v Hradci Králové.

kov. Dokonca sa zdá, akoby sa v oboch štátoch opätovne vytváral akýsi silný kult „osudových osmičiek“. Kult, ktorý pripomína („slávnú“, ale aj „strastiplnú“) minulosť Čechov, Moravanov a Slovákov, t. j. skupín obyvateľstva, ktoré v spomenutých štátoch zároveň predstavujú etnickú väčšinu. Prostredníctvom spoločného pripomínania konkrétnych historických udalostí sa upevňuje skupinová identita časti obyvateľstva a zároveň dochádza aj ku konštruovaniu „vzťahov“ smerom k ostatným skupinám. Historik Jacques Le Goff upozornil na dva základné motivačné faktory, vplývajúce na vznik a rozvoj európskej (gréckej) historiografie. Prvý bol etnický. Mal za cieľ odlíšiť (civilizáciu) Grékov od barbarov. Druhý bol politický. História sa tak už v starovekom Grécku začala pestovať z popudu najvyšších spoločenských vrstiev, bola úzko prepojená s kolektívnou pamäťou a stala sa tak zároveň aj vplyvnou politickou zbraňou.² Postmoderní autori upozorňujú na fakt, že bez určitého – zjednodušene – ideologického náboja sa rozprávanie o minulosti nezaobíde. To je odrazom autorovej osobnosti, jeho kultúrneho povedomia, spoločenského statusu atď. Kľúčový poznatok, že k rekonštrukcii minulosti sa pristupuje sprostredkovane – prostredníctvom zachovaných prameňov, obohatila postmoderna o váhu jazyka ako mediátora a zároveň aj tvoriteľa danej historickej narácie.

Mnohí historici upozorňujú na nezlučiteľnosť pojmov dejiny a pamäť, pričom dejiny sú všeobecne definované ako jedinečný konštrukt historika/historikov a pamäť, ako živý vzťah k minulosti.³ Z hľadiska predmetu mojej úvahy je zaujímavá práve interakcia, resp. hranica medzi nimi. Pre ľudskú spoločnosť je charakteristická snaha o hegemoniu nad pamäťou, ale aj o kontrolu nad rekonštrukciou minulosti, čo vedie k snahám o presadenie jediného ideologického (napr. národného) diskurzu a systému symbolov. Je preto významnou výzvou aj pre súčasnú historiografiu, akú pozíciu bude zastávať v tomto procese. Do akej miery bude inštrumentalizovaná ako legitimizačný prostriedok, ale-

² K tomu: LE GOFF, Jacques: *Paměť a dějiny*. Praha : Argo, 2007, s. 149.

³ Pozri napr. LE GOFF, ref. 2, s 122; ASSMANN, Jan: *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách Starověku*. Praha : Prostor, 2001, s. 43 – 44.

bo bude schopná (efektívneho) autonómneho pôsobenia aj bez politických objednávok?

Cieľom mojej úvahy je upozorniť na niektoré tendencie spojené s fenoménom historickej kultúry na Slovensku. Pokúsím sa načrtnúť, akým spôsobom sú v súčasnosti kontextualizované slovenské dejiny/dejiny Slovenska, napríklad v súvislosti s tzv. osmičkovými výročiami. Pritom je potrebné zdôrazniť, že ide o pripomínanie všeobecne akceptovaných historických medzníkov, ktoré zohrávajú významné miesto v slovenskom národnom príbehu. Chronologicky sú tieto rozprávania vkódované do rokov 1848, 1918, 1938, 1948, 1968. Popri týchto výročiach, boli v roku 2008 zviditeľnené aj iné, menej známe udalosti zapadajúce do schémy „významných osmičiek“. Napríklad pripomenutie bratislavskej sviečkovej manifestácie z roku 1988 súvisí s aktuálnymi snahami vyrovnávať sa s komunistickou minulosťou a s budovaním kultu odporu voči totalitnému režimu. Veľkolepé oslavy 145. výročia založenia Matice slovenskej potvrdzujú zas význam „národného“ kontextu v politike vlády.

Národný/nacionalistický pantheon slovenských hrdinov a príbehov „národných dejín“ je do veľkej miery inštitucionalizovaný vo vyššie vymenovaných historických medzníkoch.⁴ Neustále prebiehajú diskusie o ich význame, pričom jednotlivé príbehy napr. o „maďarskom útlaku“, „boji za národné oslobodenie“ sa stali výraznými atribútmi slovenského nacionalistického kánonu. Predstavujú významné identifikačné schémy, prostredníctvom ktorých sa časť obyvateľstva orientuje v sieťach interkultúrnych vzťahov. Pravidelne reprodukované predstavy o minulosti sú súčasťou veľkých komplexov národných príbehov, ktoré sa postupne presadzovali aj na území súčasného Slovenska, ktoré je v nich kontextualizované ako „(slovenské) národné“. Množné číslo som pri tom použil z dôvodu, aby som sa vyhol predstave, že ide len o jedno veľké historické rozprávanie – ktoré je zároveň aj národnou ideológiou, resp. tzv. slovenským pohľadom. Práve naopak.

⁴ K slovenskej mýtotorbe pozri CHMEL, Rudolf. Takí sme? In VÁŠÁRYOVÁ, Magda – PURCHLA, Jacek (eds.): *Kto sú Slováci? História, kultúra, identita*. Krakow : Medzinárodné centrum kultúry, 2006, s. 13 – 31; KREKOVÍČ Eduard – MANNOVÁ, Elena – KREKOVÍČOVÁ, Eva (eds.): *Mýty naše slovenské*. Bratislava : AEP 2005.

Rád by som zdôraznil, že popri určitých zdanlivo konštantne vyznievajúcich schémach, ani predstavy o „národných dejinách“ a víziách budúcnosti nie sú statické, ale práve naopak, sú dynamické a neustále sa vyvíjajú.⁵

Návrat dejín?

V roku 1991 Jacques Rupnik pomenoval pojmom *return of history* proces, ktorý sa naplno rozvinul v krajinách východného bloku a priniesol so sebou opätovné prehodnocovanie minulosti. Charakterizoval ho ako návrat nacionalizmu do regiónu stredo-východnej Európy.⁶ Nacionalizmus v tomto čase navodil chýbajúcu spoločenskú kohéziu, opätovne sa stal jedným z najvýznamnejších legitimizačných atribútov dobových politických koncepcií, čo sa výrazne odrazilo aj v procese rekonštrukcie a dekonštrukcie minulosti.

Ako však upozorňuje Rogers Brubaker, nacionalizmu sa v post-socialistických krajinách darí práve kvôli jeho vysokej miere inštitucionalizácie už z obdobia pred rokom 1989.⁷ V tomto období predstavovalo významný element spojenie etnických/nacionálnych momentov s dominujúcou teóriou triedneho boja, čo je možné identifikovať napr. aj v naratívach o plebejskom pôvode Slovákov, ktoré zosobňuje aj známa metafora o „tisícročnej včele“. Slováci sú v tomto prípade kontextualizovaní ako anonymní hýbatelia dejín.⁸ Nacionálny princíp bol ako „pridaná hodnota“

⁵ Na tomto mieste musím upozorniť, že z praktických dôvodov sa venujem len problematike slovenských naratív a nekonfrontujem ich s inými historickými naratívami, ktoré sa na Slovensku etablovali. V slovensko-maďarskom kontexte pozri: MICHELA, Miroslav: Pamäť, politika a Trianon. Kontextualizácia „nového začiatku“ v novodobých slovensko-maďarských vzťahoch In: *Slovenský prehľad*, 93, 2007, 4, s. 521 – 528. Pozri aj: GYÁNI, Gábor: *Relatív történelem*. Budapest : Typotex, 2007, s. 89 – 123.

⁶ RUPNIK, Jacques: *Jiná Evropa*. Praha : Prostor, 1992, s. 317 – 318.

⁷ BRUBAKER, Rogers: Nationhood and the national question in Soviet Union and post-Soviet Eurasia: An institutionalist account. In *Theory and Society* 23, 1994, s. 47 – 78; FERENCOVÁ, Michaela: Od ľudu k národu: Vytváranie národnej kultúry v etnografickej produkcii v socialistickom Československu a Maďarsku. In: *Etnologické rozpravy*, 13, 2006, 2, s. 104 – 133. (on line: http://www.uet.sav.sk/download/ER_2006-2.pdf).

⁸ K reprezentácii slovenských dejín, ako dejín plebejských pozri: MINÁČ, Vladimír: *Dúchanie do pahrieb*. Bratislava : Smena, 1970.

kontinuálne reprodukovanej oficiálnou politickou a kultúrnou líniou komunistickej strany. Naoko paradoxne, reprodukovanej bol aj časťou neoficiálnych, ideologicky ambivalentných skupín obyvateľstva. Tie svoju ideológiu odvodzovali od protichodných – napr. konfesijných podmienených – tradícií, ktoré sa odrážali v konkurenčných historických naratívach, ako aj v rozdielnom pripomínaní minulosti – v reprodukcii tzv. kontra-pamätí.⁹ Následne sa už posilnenie nacionalistickej argumentácie nejaví ako niečo neobvyklé, či nové.

Začiatkom 90. rokov prebiehalo na Slovensku množstvo diskusií o histórii o slovensko-českých a slovensko-maďarských vzťahoch. Významným faktorom, vplývajúcim na tento boom, bola aj možnosť slobodnejšie sa venovať témam, ktoré boli dovtedy z rôznych dôvodov tabuizované, či obchádzané. Taktiež záujem ukotviť novú identitu štátu (vznik Slovenskej republiky), kolektívnu (posilňovanie slovenských nacionálnych elementov), ale aj individuálnu (rodinné ságy), v zmysle známeho výroku: *ak vieš odkiaľ prichádzaš – vieš kto vlastne si*. Tento proces sa prejavil v nevídanom rozmachu historickej a historizujúcej produkcie, ktorej častým *leitmotívom* bolo „vykopávanie právd“, či vyplňanie „bielych miest“.¹⁰ Zvýšený záujem bol badateľný na úrovniach masovokomunikačných prostriedkov, spomienkových udalostí, ale aj prostredníctvom „znovunachádzania“ a „znovuoživovania“ rodinných spomienok. Z tematického hľadiska došlo k zvýšeniu záujmu inštrumentalizovať dejiny Slovenska ako jedinečného príbehu histórie Slovákov a ich súčasného teritória, pričom ešte donedávna zdôrazňovaný československý kontext bol posunutý do úzadia, resp. vystriedalo ho „znovuobjavovanie“ uhorskej minulosti. Do veľkej miery došlo k oprášeniu tém a argumentov rezonujúcich v období rokov 1918-45. Nastal zvý-

⁹ V kontexte slovensko-maďarských vzťahov aplikovala tento koncept: MANNOVÁ, Elena: Konštrukcia menšinovej identity v mestskom prostredí : Maďari v Komárne a Lučenci (1918-1938). In SALNER, Peter – LUTHER, David (eds.): *Etnicita ako faktor polarizácie mestského spoločenstva v 20. storočí*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, 2001, s. 111 – 140.

¹⁰ K tomu napr.: KREKOVIČOVÁ, Eva: Identity a mýty novej štátnosti na Slovensku. (Náčrt slovenskej mytológie na prelome tisícročia). In *Slovenský národopis* 50, 2002, 2, s. 147 – 170; FINDOR, Andrej: (De)Constructing National Myth. In *Sociológia*, 34, 2002, 3, s. 195 – 208.

šený záujem o koncepcie slovenských dejín/dejín Slovenska historikov Daniela Rapanta a Františka Hrušovského. Pritom charakteristickým znakom Hrušovského diela je odmietnutie uhorského aj československého historického kontextu a budovanie samostatného obrazu dejín Slovákov ako súvislej reťaze (trvajúccej až 1500 rokov), ktorej vyústením bolo vyhlásenie slovenskej štátnosti.¹¹ Naproti tomu jeho súčasník a kritik Rapant sa pridrižoval názoru, že problematiku dejín Slovenska a Slovákov je potrebné zasadiť do širších súvislostí.¹² Popri revitalizácii týchto starších konceptov slovenských dejín, zároveň došlo k marginalizácii výsledkov tzv. marxistickej historiografie spred roku 1989. Väčšina toho, čo bolo v tomto období napísané, získala (sčasti aj oprávnené) nálepku ideologických fabrikátov – neobjektívnych dejín – nadiktovaných straníckymi aparátčikmi a ktoré sa pomerne v krátkom čase dostali mimo prevádzku. Naproti tomu sa začali budovať nové „objektívne“ dejiny, ktoré neznamenal len určité epistemologické a filozofické zmeny, ale boli spájané aj s „morálnou obnovou“ spoločnosti.¹³ Dôsledkom tohto procesu odstraňovania a zabúdania je aj to, že pri neustálom hľadaní a pomenúvaní „bielych miest“, ktoré súvisia s mozaikovitým videním histórie, sa neraz opomínajú už hotové práce a vykopávajú sa tak už pootvorené dvere. Významným momentom v tomto procese bolo, že niektorí historici, tvoriaci v predrevolučnom aj porevolučnom období, boli označovaní ako „bolševickí historici“.

Porevolučná situácia v 90. rokoch so sebou priniesla aj väčšiu diverzifikáciu a polarizáciu historickej obce na Slovensku, čo sa prejavilo aj v konfliktoch o charakter „národných dejín“. Pre tieto diskusie boli charakteristické terminologické aj obsahové spory,

¹¹ Hrušovský sám vnímal svoju prácu ako určitú „misiu“ voči protislovenskému zápasu, ktorý sa rozvinul v prvej ČSR. Cieľom tejto „misie“ bolo budovanie národnej identity, ktorá mala byť v súlade s potrebami nového štátu a ideológie, ktorej sa stal symbolom. Pozri napr. HRUŠOVSKÝ, František: *Slovenské dejiny*. Martin : Matica slovenská, 1940; Slovenská národná knižnica Archív literatúry a umenia, 102 F 18 Hrušovský František: Niekoľko poznámok pre recenzenta.

¹² K jeho dielu pozri: MARSINA, Richard (ed.): *Historik Daniel Rapant. Život a dielo (1897 – 1988 – 1997)*. Martin : Matica slovenská, 1998.

¹³ K tomu: NIEDERMÜLLER, Peter: Rethinking history: time, past and nation in post-socialism. In: *Focaal Tijdschrift voor Antropologie* Nr. 33/1999, s. 28.

ktoré do určitej miery korešpondovali so situáciou v slovenskom politickom živote a mali svoj odraz na celospoločenských úrovniach. Tieto diskusie sa však ešte odohrávali na „spoločnej“ platforme porevolučnej reflexie slovenskej historiografie, prostredníctvom verejných diskusií, či účasti na rôznych vedeckých a pamätných podujatiach.¹⁴ Napriek očividne rozdielnym pozíciám a názorom na interpretáciu dejín, existoval všeobecný záujem o odbornú diskusiu.

Najvýraznejším stretom, ktorý mal veľký ohlas aj zahraničí, sa stala tzv. „kauza Ďurica“, ktorú odštartovalo zavedenie novej didaktickej pomôcky, chronologickej príručky k dejinám Slovenska, z pera exilového historika Milana S. Ďuricu. Tento akt vyvolal na Slovensku, ale aj v zahraničí vlnu odporu, ktorej výsledkom bolo stiahnutie problematickej publikácie z vyučovacieho procesu, čo docielil až tlak z Bruselu.¹⁵ Počas tohto otvoreného a silne medializovaného konfliktu došlo k jednoznačnejšiemu vyhradeniu konkurenčných táborov. Svoje názory prezentovali pracovníci Historického ústavu SAV v otvorenom liste a podobne aj Milan Ďurica vo svojej odpovedi.¹⁶ Významnú determinantu v tomto konflikte predstavovala aj vtedajšia situácia v slovenskej politike a fakt, že vláda Vladimíra Mečiara aktívne podporovala nové pokusy rekonštruovať dejiny Slovenska.¹⁷ Významnú úlohu v týchto snahách zohrali exiloví historici, ktorí sa rozhodli angažovať v porevolučnom procese spoločenských zmien. Časť

¹⁴ Pozri napr. publikáciu: FANO, Štefan – BYSTRICKÝ, Valerián (eds.): *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu*. Bratislava : Historický ústav SAV, 1992.

¹⁵ Bližšie pozri Z protokolu jednání Evropského parlamentu. In: *Česko-slovenská historická ročenka*. Brno 1997, s. 331 – 333; KAMENEC, Ivan: Fenomén Ďurica. Diskusia. In: *Kritika a kontext*, 1997, 2-3, s. 4 – 23.

¹⁶ Bližšie k tejto problematike: MANNOVÁ, Elena: Der Kampf um Geschichtslehrbücher in der Slowakei nach 1990. In: CORBEA-HOISIE, Andei – JAWORSKI, Rudolf – SOMMER, Monika (eds): *Umbruch im östlichen Europa. Die nationale Wende und das kollektive Gedächtnis*. Innsbruck : Studien Verlag, 2004, s. 125 – 135; Okružly stôl: Slovensko a fenomén Ďurica. In: *Kritika & Kontext*, 1997, 2 – 3; FINDOR, Andrej: Národná identita ako naratívna konštrukcia. In: *Sociológia* 32, 2000, č. 1, s. 57 – 79.

¹⁷ Pozri napr. PODOBA, Juraj: Rejecting Green Velvet: Transition, Environment and Nationalism in Slovakia. In: BAKER, Suzan – JEHLICKA, Petr (eds.): *Dilemmas of Transition: The Environment, Democracy and Economic Reform in East Central Europe*. London : Frank Cass, 1998, s. 129 – 144.

z nich pritom videla vo vzniku Slovenskej republiky aj určitú paralelu s obdobím rokov 1939 – 45. Na druhej strane bola zoraďená časť historikov z vedeckých a pedagogických pracovísk zo Slovenska, ktorých postoj mal podporu aj vo viacerých významných vedeckých pracoviskách v zahraničí. Najaktívnejšia časť týchto ľudí bola, či už pre ich minulosti, alebo oveľa skôr pre neochotu prijať tézy nových konkurentov, hanlivo označovaná za „bolševických historikov“. Z metodologického hľadiska išlo predovšetkým o konflikt súvisiaci so snahami o kanonizáciu radikálnej formy nacionalisticko-romantizujúceho diskurzu. Už počas tohto konfliktu sa vzájomné diskusie vedené so záujmom o výmenu názorov posúvali z úrovne bezprostrednej komunikácie *face-to-face* k sformovaniu dvoch paralelných platforiem, ktoré viac menej rezignovali na progresívnu diskusiu. Zároveň došlo k obojstrannému vytesňovaniu konkurenčných skupín z podujatí, budovaniu paralelných inštitúcií a vymedzovaniu vlastného akčného rádiusu. Samozrejme tieto procesy nemožno absolutizovať. Avšak v súčasnej dobe sme už svedkami toho, že k dotvoreniu takýchto paralelných – aj keď nie úplne odrezaných – inštitucionálnych svetov došlo. Dokonca sa vyprofilovali aj viaceré vzdelávacie, vedecké a kultúrne ustanovizne, ktoré sú stelesnením tohto bipolárneho obrazu, reproduktujúce vlastné veľké rozprávania o slovenských dejinách/dejinách Slovenska. Už aj v slovenskej žurnalistike sa stalo úzusom, že do väčšiny diskusií sú prizývaní zástupcovia obidvoch konkurujúcich si strán. Pritom je nutné doplniť, že práve médiá plnia v našej spoločnosti kľúčovú úlohu pri formovaní postojov obyvateľstva aj smerom k dejinám.¹⁸

Arénu slovenskej historiografie však nemožno striktno zužovať len na vyššie spomenuté dva známe prúdy, resp. predstavu dvoch stabilných ideologických pólov. Takéto videnie by bolo veľmi zjednodušujúce. Vyššie naznačené rozdelenie je však reálnym odrazom polarizácie historickej obce počas diskusií o charakter „národných dejín“.¹⁹ V posledných rokoch vyrástlo

¹⁸ K tomu pozri: PEKNÍK, Miroslav (ed.): *Verejná mienka a politika. Historické vedomie slovenskej spoločnosti*. Bratislava : VEDA, 2006, s. 64.

¹⁹ Juraj Podoba identifikuje v rámci Slovenska tri zásadné tendencie v historio-

viacero mladých vedeckých pracovníkov, ktorí svoju produkciu nevzťahujú až tak striktno k vyššie naznačeným koncepčným rámcom, napriek tomu sa však postupne v rámci nich profilujú. Napriek tomu, že ani o slovenskej komunite historikov nemožno rozmýšľať len v čierno-bielej dikcii, nedovolím si ešte stále hovoriť ani o jej príliš veľkej koncepčnej, metodologickej alebo generačnej pestrofarebnosti. Oneskorený vývoj slovenskej historiografie je úzko spätý aj s jej inštitucionalizáciou v prostredí so silným vplyvom štátnych ideológií,²⁰ resp. neschopnosťou vymaň sa z tohto postavenia, keďže následkom novembrových udalostí roku 1989, tento stav v podstate pominul.

V rámci slovenskej historiografie predstavuje podľa môjho názoru najväčšiu výzvu už spomenuté profesionálne „dobiehanie“ a stále prítomná a reproduktovaná nacionalistická paradigma v prístupe k dejinám. Nacionalistický kánon predstavuje zároveň aj jeden z najvplyvnejších celospoločenských determinantov. Striktno definuje „slovenské územie“, „kultúru“, „vlastnosť“, ale aj „povinnosť“. Jeho základom je idea kontinuity „národných dejín a priestoru“, ktorá vyúsťuje v národnej a štátnej samostatnosti. Napriek tomu, že hovorím o (jednom) nacionalistickom kánone, ktorého legitimita spočíva vo všeobecnej konsenze a rešpektovaní, v rámci neho je možné sledovať viacero prúdov, ktoré do veľkej miery nadväzujú na tézy etablované v období prvej polovice 20. storočia. V tomto smere, aj keď to už nie je pravidlom vo vedeckom diskurze, na úrovni verejných diskusií stále dominuje primordialistický pohľad na problematiku náro-

grafii: nacionalistický (kontinuita apologetického charakteru národných dejín), mainstreamovú (univerzity a iné vedecké inštitúcie, kultivácia apologetickej tradície, ale aj jej kritika) a sociálni historici (moderné metodologické východiská, kompatibilní so západnou historiografiou). PODOBA, Juraj: Národná identita a „Erinnerungspolitik“ v slovenskej historiografii: niekoľko kritických postrehov od „susedov“. In *Historický časopis*, 52, 2004, 2, s. 266 – 268. Pozri tiež ostatné texty v citovanom čísle *Historického časopisu*, ako aj príspevky v našom časopise Forum Historiae ŠEDIVÝ, Juraj: Poučenie z krízového vývoja v stredovekej scholastike alebo esej o nás stredovekároch. In http://www.forumhistoriae.sk/FH1_2007/texty_1_2007/sedivy.pdf; HOLEC, Roman: Aké dejiny máme a aké potrebujeme. In http://www.forumhistoriae.sk/FH1_2007/texty_1_2007/holec.pdf.

²⁰ KOVÁČ, Dušan: Popoluška slovenskej historiografie – vlastné dejiny. In *Historický časopis*, 52, 2004, 2, s. 233 – 237.

da. Pritom jeden z najvplyvnejších súčasných autorov zaoberajúci sa teóriami nacionalizmu si dovoľil kategoricky vyhlásiť, že primordializmus je v súčasnosti už len „mŕtvym koňom“, ktorého autori píšuci o etnicite a nacionalizme stále bičujú, pritom žiadny seriózny vedec dnes nezastáva názor, ktorý sa s primordialistami rutinne spojuje (t. j. že národ, či etnická skupina, predstavuje primordiálnu – nemennú entitu), lebo nemá šancu obstať vo vedeckej diskusii.²¹ V diskusiách na Slovensku sa však ešte stále objavujú a reprodukovujú tézy o vyše tisícročnej prítomnosti „slovenského národa“ v regióne, čoho dôkazom sú aj snahy o opätovné zavedenie pojmu „starí Slováci“ v kontexte ranného stredoveku.²² Na tomto mieste však nebudem podrobnejšie analyzovať tento rozsiahly problém. Na vyššie spomenutú Brubakerovu argumentáciu a žiaľ ani na samotného autora, sa u nás do veľkej miery nereflektuje. Slovenská historiografia je ešte pomerne silne uzavretá do seba, na čo poukazuje aj stále pomerne nízka citovanosť zahraničných autorov a teoretikov, či miera participácie na zahraničných projektoch a výskumných tímoch. Autori venujúci sa problematike dejín Slovenska a Slovákov žijúci v zahraničí sú poväčšine považovaní len za akýchsi „nadšencov“ a „učňov“, ktorí nemajú šancu dostatočne dobre porozumieť slovenským reáliám.²³ Aj tento stav považujem za jednu zo zásadných determinantov reprodukcie slovenského nacionalistického kánonu ako „relevantnej“ platformy vo verejných, ale aj v odborných diskusiách.

²¹ BRUBAKER, Rogers: Přehodnocení národní identity: národ jako instancionalizovaná forma, praktická kategorie, náhodilá událost. In HROCH, Miroslav (ed.). *Pohledy na národ a nacionalismus. Čítanka textů*. Praha : SLON, 2003, s. 377.

²² www.strana-smer.sk/fileadmin/Dokumenty/stanoviskoslovenskyhohistorikovarcheologovajazykovedcov.doc

²³ Na takéto tendencie prednédávnom upozornili: HOLEC, Roman: „Krátke“ dejiny „dlhého“ storočia. In *Historický časopis*, 55, 2007, 1, s. 75 – 95. Pozri tiež: ZAVACKÁ, Marína: „Nemám čas to čítať, musím sa učiť.“ K stavu vysokoškolskej výučby histórie na Slovensku. *Tamže*, s. 133 – 145.

Historická kultúra v znamení osmičiek

Termínom historická kultúra označil Jacques Le Goff vzťah medzi spoločnosťou a minulosťou,²⁴ ktorý zahrňuje široké pole vedeckých, ale aj verejných diskurzov. Ľubomír Lipták upozornil na tri roviny pamäti. Oficiálnu – ktorú prezentuje vládnu systém a režim, vedeckú – ktorá je produktom vedeckého bádania a konštrukcií a súkromnú – ktorej reprodukcia je naviazaná na osobné zážitky. S týmito tromi rovinami sme konfrontovaní, aj keď sa zamýšľame nad miestom osmičkových výročí v slovenskej spoločnosti.

Rok 2008 označil slovenský premiér za rok posilňovania národnej identity. Prednédávnom toto svoje predsavzatie potvrdil: „*Snažíme sa účasťou na takýchto podujatiach dávať jasne najavo náš vzťah k slovenskej histórii. V takýchto veciach by mali ísť politici príkladom*“.²⁵ Prinajmenšom tak definoval líniu, na ktorej sa aj predstavitelia vlády budú aktivizovať v procese pripomínania a kanonizácie vybratých častí dejín (napr. formou masových osláv a sviatkov). Minulý rok bola v tomto duchu oslávená storočnica tragických udalostí v Černej a v parlamente bol prijatý zákon o zásluhách Andreja Hlinku o slovenský národ a Slovenskú republiku. Významným politickým aktom bolo aj uctenie si Slovenského národného povstania, resp. fakt, že parlament potvrdil nedotknuteľnosť Benešových dekrétov. Na začiatku roka 2008 bola verejnosti predstavená informácia o Jurajovi Jánošíkovi, ako o veľkom vzore premiéra a jeho politickej strany, ale aj kauza súvisiaca s pomenovaním ranostredovekého obyvateľstva súčasného Slovenska ako „starých Slovákov“. Už za tradičné možno označiť súperenie o postavu Milana Rastislava Štefánika, ktorého si dlhodobo v slovenskej politike nárokuje skoro všetky politické strany.²⁶ Podobný záujem je aj o historické postavy svätcov Cyrila a Metoda. Už niekoľko rokov sa veľkému záujmu politikov teší aj postava Milana Hodžu, ktorého si „spriva-

²⁴ LE GOFF, ref. 2, s. 137.

²⁵ <http://dnes.atlas.sk/slovensko/vlada-a-parlament/212323/fico-zapalil-vatru-zvrchovanosti->

²⁶ Pozri tiež: MACHO, Peter: Štefánik ako symbol a mýtus v historickom vývoji. In *Slovenský národopis*, 49, 2001, 3, s. 314 – 327.

tizovala“ najmä najsilnejšia strana bývalej vlády. Významným gestom v kontexte kanonizácie dejín Slovenska a Slovákov sú aj slová predsedu parlamentu Pavla Pašku: „...magická osmička slovenských dejín, ktorá nás sprevádzala celou našou historickou cestou za národnou slobodou.“²⁷ Pričom tento vysoký predstaviteľ štátu jednoznačne vyzdvihol národno-emancipačný interpretačný potenciál osmičkových výročí.

Vyššie naznačené poukazuje na zvýšený záujem politikov o inštrumentalizáciu historických udalostí a postáv. A v tomto smere sa opätovne vyjadrujú viacerí významní predstavitelia SR. Napríklad premiér Róbert Fico uviedol: „*Úcta k rozhodujúcim historickým udalostiam a osobnostiam patrí do výbavy každého moderného európskeho národa. Lebo iba to je cesta k budovaniu trvalej pamäti národa. Každá ľahostajnosť samých voči sebe, aj voči vlastným dejinám a osobnostiam sa národu vypomstí. Musíme budovať vzťah Slovákov k histórii, k slovenským historickým osobnostiam.*“²⁸ Prepája sa v nich politická agenda s občianskou a štátnou a reprodukuje sa v nich koncept jednoliatej komunity. Tematicky je zaujímavé prelínanie nacionálnych a štátotvorných, sociálnych, kresťanských, či antifašistických motívov, ktoré korešpondujú s politickou ideológiou konkrétnych politických zoskupení, ale zároveň neraz v sebe nesú aj konkurenčný náboj. Podobne ako to býva aj pri inej politickej agende, aj v týchto bodoch sa prejavila konkurencia a rivalita medzi jednotlivými subjektami, či už v línii koalícia – opozícia, ako aj v rámci spriaznených táborov.²⁹

Okrem kolektívneho spomínania, napríklad prostredníctvom osláv hrdinov a nadčasových skutkov, je v súčasnej dobe prítomná ešte jedna tendencia. Tou je zabúdanie. Tak ako niektoré historické fenomény inštrumentalizáciou získavajú na aktuálnosti, iné

²⁷ <http://www.sme.sk/c/3902574/Original-Pittsburskej-dohody-je-na-Slovensku.html> (video)

²⁸ <http://dnes.atlas.sk/slovensko/vlada-a-parlament/212323/fico-zapalil-vatru-zvrchovanosti->

²⁹ Zaujímavý príklad tvorí kauza „Lex Hlinka“, kde sa to prejavilo v rozdielnych návrhoch znenia zákona, resp. v samotnom hlasovaní o tomto zákone. Ďalším príkladom boli tohoročné oslavy M. R. Štefánika na Bradle, ktoré si v podstate „privlastnila“ najsilnejšia koalíčná strana, za čo ich neminula kritika z koalície aj z opozičného tábora.

na nej zas strácajú. V tomto smere sa do obzvlášť schizofrenického postavenia dostal Ústav pamäti národa (ÚPN), ktorý prednedávnom oslávil prvých päť rokov existencie. V poslednej dobe práve z tých strán, ktoré neustále zdôrazňujú potrebu vyrovnat sa s komunistickou minulosťou a snažia sa oživovať a inštitucionálne upevňovať kolektívne spomínanie, posilňovať nacionálnu identitu, sa ozývajú zásadné hlasy označujúce prácu ÚPN za zbytočnú, drahú a neprofesionálnu.³⁰ Inštitúcia, ktorá vlastne už vznikla ako určité politikum, tak musí niesť tento kríž a neustále obhajovať svoj význam a existenciu.

Politické objednávky voči historiografii, ktoré sa na Slovensku sformovali, sa neodrazili len na úrovni spolitizovaných výrokov o dejinách. Do týchto diskusií sa zapojila aj časť vedeckej a intelektuálnej obce. Využili tak ponúknutý priestor na prezentáciu vlastných názorov na konkrétnu predstavu o koncepcii slovenských dejín/dejín Slovenska. Zviditeľnili sa platformy, ktoré buď svojím odborným stanoviskom vlastne legitimizovali a podporovali snahy (vládných aj opozičných) politikov o kanonizáciu minulosti. Alebo naopak, kritizovali ich ako nevhodnú politickú hru s minulosťou. Pričom sa vlastne potvrdilo, že aj po vyše desiatich rokoch po „kauze Ďurica“, platí základná bipolárna schéma rozdelenia historickej obce na Slovensku. Zároveň z odborných aj verejných diskusií vyplynulo, že došlo k posilneniu platformy, pre ktorú je charakteristická nacionalistická kontextualizácia dejín a „mlčiacej väčšiny“ (zo strany tzv. mainstreamových a časti mladých historikov), ktorá sa otvorenej diskusii na kontroverzné témy skôr vyhýba. Túto tendenciu potvrdzuje aj neustále reprodukovanie už obohraných tém, otázok a interpretačných schém, ktoré zásadne neposúvajú historické myslenie na Slovensku, len potvrdzujú a konzervujú vzniknuté napätie.

V súčasnosti došlo k opätovnému zvýrazneniu dlhodobo diskutovaných tém z prvej polovice 90. rokov, ktoré nerozdeľujú len historikov, ale majú významný vplyv aj na diferenciáciu slovenskej spoločnosti. Už diskusie o význame a mieste tragédie v Černovej a osoby Andreja Hlinku vyvolali vážny koncepčný

³⁰ K tomu pozri výzvy partnerských inštitúcií proti snahám o zrušenie ÚPN: <http://www.upn.gov.sk/aktuality/reakcie-k-navrhu-na-zrusenie-upn/>

stret v rámci slovenskej historiografie, ktorý získal aj veľký ohlas v slovenských médiách. Dokonca vznikli dva vzájomne si konkurujúce dokumenty sformulované vo forme petícií. Odrážajú rozdielne názory na kanonizáciu Andreja Hlinku, formou zákona o jeho zásluhách. Tieto dve platformy však dostatočne nereprezentujú celé názorové spektrum na Slovensku. Historici podporujúci kanonizáciu Hlinku, väčšinou členovia Historického odboru Matice slovenskej, zdôraznili jeho význam v kontexte národných dejín Slovákov a liberálnejšia platforma (opätovne označovaná prívlastkom „boľševická“, resp. „židoboševická“) upozorňovala na jeho politickú kontraverznosť a škodlivosť podobných politických hier s históriou.³¹ K ukončeniu tejto kauzy nakoniec prispeli zmeny v samotnom znení návrhu zákona, jeho prijatie slovenským parlamentom a možno aj rezignácia aktivistov, ktorí diskusiu udržovali pri živote. Je však prinajmenšom otázne, aký bude mať takáto forma kanonizácie vybraných osobností z histórie vplyv na formovanie historickej kultúry na Slovensku. Ostane aj naďalej jej formovanie podriadené straníckym direktívam, tak ako to bolo počas dvoch totalitných režimov, ktoré na Slovensku existovali v 20. storočí? Alebo je to vec interpretácií historikov, či nejakej formy všeobecného konsenzu obyvateľov? Nemyslím si, že na dejiny a ich interpretáciu si môžu robiť nárok výlučne len historici a iní odborníci. Nie je však anachronizmom, keď ešte aj v súčasnej dobe udáva smer politický establishment, ktorý má – či chceme alebo nechceme – oveľa zásadnejší vplyv na formovanie historickej kultúry na Slovensku, ako intelektuálne elity, ktoré sa dlhodobo vo svojom výskume venujú práve témam historickým?

Ani po dlhšom období od pádu totality sa nepodarilo na Slovensku docieľiť nejakú formu verejného konsenzu, v rámci ktorého by došlo k oddeleniu vedeckých diskusií od ideologickej propagandy. Alebo je tým konsenzom nezáujem a mlčanie verejnosti? Tento stav nepochybne súvisí aj s určitou celospoločenskou

³¹ *Nedovoľme návrat štátnej propagandy* In: <http://www.changenet.sk/?section=kampane&x=306587>; *Stanovisko slovenských historikov k osobnosti Andreja Hlinku*. In: <http://blog.ruzomberok.eu/stanovisko-slovenskych-historikov-k-osobnosti-andreja-hlinku/>; *Odporcovia všetkého slovenského* In: <http://pospolitost.wordpress.com/2007/10/13/odporcovia-vsetkeho-slovenskeho/>

skou skepsou voči kvalitám slovenských profesionálnych historikov, ktorí sú ešte stále považovaní skôr za zástupcov určitých ideologických záujmov ako za odborných garantov. V tomto smere sa historická obec profiluje aj na verejnosti, keďže k jej zviditeľneniu dochádza najmä prostredníctvom rôznych ideologicky prezentovaných káz so silným emocionálnym nábojom. Avšak v nich sa do veľkej miery len dookola opakujú tie isté argumenty a interpretačné vzorce, ktoré sa niekedy už viac podobajú mytologickým naráciám a zaklínadlám, ako snahám o racionálnu rekonštrukciu minulosti.

Na druhej strane sa tiež zdá, že v slovenskej spoločnosti absenteje záujem o iné témy. Dochádza k postupnej strate záujmu o dejiny a popri tom aj k zužovaniu a zjednodušovaniu ponúkaných interpretácií. V tomto kontexte je stále badateľný relatívne vysoký záujem o dejiny Slovenska 1938 – 45. V slovenskej historickej kultúre sa silne etablovala téza, že dejiny smerujú k slovenskej samostatnosti a štátnosti. Kládne sa dôraz predovšetkým na „teritórium“ a „národ“ („národné teritórium“) a interpretácie sú späté s predstavou lineárnych dejín. Postupne dochádza k budovaniu pozitívnejších postojov k totalitnému štátu, ktorý mimochodom vylúčil zo spoločnosti, okradol a vystaľoval tisíce židovských obyvateľov.³² Zhrnúť všetky faktory, ktoré tomuto procesu napomáhajú si na tomto mieste netrúfam; avšak v kontexte predmetu mojej úvahy zohrávajú úlohu aj názory viacerých vedcov, politikov, či významného predstaviteľa cirkevnej hierarchie.³³ Rád by som tiež upozornil na tézu o oddelení štátu, resp. (slovenskej) štátnosti a režimu (jeho konkrétnej podoby počas Slovenskej republiky 1939 – 1945), ktorá začína mať na Slovensku pomerne veľký ohlas. Takéto videnie, ktoré je zároveň silným morálnym relativizmom, smeruje ku konsenzuálnemu znižovaniu konkrétnej miery zodpovednosti. Zároveň podporuje tézu o kontinuite vtedajšieho štátu so súčasnou Slovenskou republikou. Aj v takejto komplikovanej téme, ktorá v sebe zahŕňa viacero naozaj ťažkých

³² Na tento trend upozorňujú aj najnovšie výskumy: PEKNÍK, ref. 18, s. 29 – 35.

³³ Reakciou na tento trend je napr. aj petičná akcia pod názvom *Nechceme sa prizerať*. Pozri: <http://www.changenet.sk/?section=kampane&x=351653&act=list>

morálnych otázok, ide žiaľ diskusia ruka v ruke s reprodukciou nacionalistického kánonu. Naproti tomu, napr. pripomínanie si vzniku Československa či ukončenia 2. svetovej vojny, vzbudzujú v slovenskej spoločnosti a politike už len minimálny – skôr formálny – záujem. Oveľa väčšiemu záujmu verejnosti sa tešia „fakty“ o existencii Xeny – Bojovnice a iných produktov moderného televízneho marketingu. Otázkou je však aj to, do akej miery sa samotní historici zaujímajú o výsledky práce svojich kolegov...

Aké dejiny? Akí historici?

Napriek vyššie povedanému, už aj fakt, že sa o histórii a historiografii v poslednej dobe pomerne veľa diskutuje aj v masových médiách, považujem za veľké pozitívum. Nielen z hľadiska svojej profesijnej ješitnosti, ale aj z toho dôvodu, že len polemiky podobného, povedzme až „spoločensky záväzného“ charakteru oslovujú aj širšie vrstvy obyvateľstva, ktoré má tak možnosť popri všetkých emocionálnych kontextoch týchto diskusií oboznámiť sa aj s rôznymi kontextami diskutovanej problematiky. Žiaľ, historici sú v nich často zvýrazňovaní, len ako legitimizátori určitých ideologických pozícií v primitívnej schéme *pro versus pro-ti*. V médiách sú odprezentovaní ako odborníci, potvrdzujúci alebo popierajúci predmet diskusie. V takejto jednoduchej dikcii sú im kladené aj otázky v rozhovoroch, čo tiež súvisí so všeobecne nízkou historickou gramotnosťou obyvateľstva.

Aj v súčasnosti sú preto stále tak populárne a úderné argumenty o „deboľševizácii“ dejín. Nie je však oveľa aktuálnejšie hovoriť o profesionalizácii, dobiehaní, diskusii, polemike, kritike, či spolupráci? Akokoľvek sa týmto smerom aj profesionálna historiografia uberá, zdá sa mi, že určité determinanty, stále prítomné v slovenskom prostredí, tento posun brzdia, či dokonca negujú. Ako upozornil Roman Holec: „*predtým sa nemohlo a až teraz sa nedvojak zisťuje, že sa nevie*“.³⁴ Paradoxne, keď sa súčasná historiografia už nerozvíja v okovách totality, jej spoločenský status sa akoby opticky znižoval a zaostal len na úrovni súdov potvr-

³⁴ HOLEC, Roman: Historik a peniaze (Alebo podiel peňazí na pofudštení historika). In *Historický časopis*, 50, 2002, 1, s. 24.

dzujúcich alebo vyvracajúcich aktuálne politické otázky. Jedným zo signálov upozorňujúcich na tento stav je aj to, že do diskusií (na historické témy) sú častokrát za úplne legitímnych partnerov priradení politici. Avšak problém nevidím v otázke, či sa historik môže/má vyjadrovať aj k problémom súčasnosti a politik zas na margo minulosti. Tento trend chápem ako prirodzený. Historikov dnes nie je možné považovať za akýchsi strážcov, či zvestovateľov „čistých“, „jediných“, „objektívnych“ právd o dejinách, na ktoré vlastnia akési výsostné práva. Historici by sa nemali snažiť o „vyvlastnenie minulosti“, čo by možno naoko zvýšilo ich spoločenský status, ale podobne ako aj iní intelektuáli, mali by svoj záujem obrátiť aj smerom k súčasnosti, keďže tá výrazne determinuje ich prácu.³⁵ Historik je produktom spoločnosti a jeho dielo odráža dobu, v ktorej vzniklo. Preto je potrebné, aby si bol tejto pozície vedomý a reflektoval na ňu aj vo svojej práci. Aké je teda miesto historika v tejto komplikovanej spleti ideológií, vlastných a iných spoločensko-kultúrnych determinantov a zároveň aj vedeckých ambícií?

Významný vklad do diskusie o relativizácii dejín predstavuje tzv. skúška holokaustom, ako boli nazvané pokusy Haydena Whita vedecky sa vyrovnáť s vlastnými metodologickými závermi v kontexte výskumu historických narácií.³⁶ V diskusiách o relativnosti historického poznania sa myšlienka práva na vlastný názor dostáva na oko do konfliktu s výsledkami vedy. Dôvodom tohto je, že matematické znamienko rovnosti je vkladané medzi produkty (výroky) rozličnej výpovednej hodnoty. Tento problém býva očividný napríklad v diskusiách pamätníkov s historikmi, kde sú osobné názory konfrontované s vedeckou analýzou. Prítom, aj vo vedeckých diskusiách neraz absentuje a bagatelizuje metodologický rozmer otázky.

³⁵ Pozri napr. aj CARR, Edward Hallet: *Mi a történelem?* Budapest : Osiris, 1995, s. 34. „*Dobrá historická práca vznikne práve vtedy, ak je obraz minulosti vytvorený historikom, osvetlený znalosťou súčasných problémov.*“

³⁶ Pozri: DINTENFASS, Michael: Truth's Other: Ethics, the History of the Holocaust, and Historiographical Theory after the Linguistic Turn. In *History and Theory*, 39, 2000, 1, s. 1 – 20; GYÁNI, ref. 5, s. 14 – 18; ŠUCH, Juraj. Hayden White, Metahistória a písanie o minulosti. In *Historický časopis*, 51, 2003, 4, s. 680 – 684.

Pritom práve z diskusií o relativizácii holokaustu vyplynulo, že výsledok sa nemusí javiť len v polárnych vzťahoch (objektívny – subjektívny, faktálny – fiktívny, história – mýtus). Spomenuté diskusie upriamili pozornosť aj na otázku morálneho rozmeru práce historikov, resp. historiografie, ktoré sa vždy odrážajú v ich aktivitách a spisbe. Historik prostredníctvom svojej práce vyslovuje množstvo hodnotových súdov, avšak mal by si dať veľký pozor na ich prenášanie z minulosti do súčasných kontextov (čo však od neho býva často žiadané). Oveľa skôr by mala byť pre jeho pozíciu charakteristická pozícia konštruktéra vybraných zápletiiek z minulosti, ktoré následne robí pochopiteľnými.³⁷ Nemal by sa zbavovať svojej vedeckej (intelektuálnej) autonómie, ale ani zodpovednosti. Práve naopak, je potrebné aby participoval na celospoločenských diskusiách, nie však v pozícii sudcu v odbore dejín, či akéhosi novodobého veštca v duchu hesla *Historia Magistra Vitae*.

Otázkou však aj naďalej ostáva, kde je hranica korektného vedeckého diskurzu historikov a intelektuálov a kde je ich miesto v súčasnej spoločnosti? Determinuje ho niečo univerzálne? Alebo ide skôr o produkt ľudí, ktorého hranice sú namiesto predstavy objektívneho určené kolektívnym konsenzom? Preto by som rád zdôraznil význam kontrolných mechanizmov, ktoré sa vygenerovali v danom spoločenstve. Nepredstavuje významnú determinantu kvality práve schopnosť komunity vyrovnáť sa s nastolenými diskusiami? Pravidlá korektnosti sú do veľkej miery vecou konsenzu, ktorý v danej komunite funguje. Z tohto pohľadu je významným atribútom diskusií o dejinách okrem úrovne sebareflexie autora, či jeho odborného vzdelania, aj spätná väzba, ktorú výsledky jeho práce dostávajú od širšej intelektuálnej komunity. A práve v tom vidím významné profesionálne povinnosti historikov voči spoločnosti, v ktorej žijú.³⁸

³⁷ VEYNE, Paul: *Ako písať o dejinách*. Bratislava : Chronos, 1998, s. 57.

³⁸ LIPSTADTOVÁ, Deborah: *Popírání holocaustu: Sílící útok na pravdu a paměť*. Praha – Litomyšl : Paseka, 2001. Na Slovensku sú však takéto diskusie skôr ojedinelé a často sa stáva, že sa v nich prejavia aj určité osobné antipatie. Pozri polemiky v starších číslach *Historického časopisu*, tiež napr.: KAMENEČ, Ivan: Kde sú hranice polemických diskusií a elementárnej slušnosti. In *Historický časopis*, 55, 2007, 1, s. 201 – 206. Ako pozitívum však treba uviesť, že väčšina z týchto historických polemík sa dostala aj na stránky dennej tlače.

Eva Filová Vzory mužov a žien v normalizačnej kinematografii

V poslednom období sme mohli zaznamenať zvýšený záujem o spätný pohľad na obdobie normalizácie (pražská výstava *Husákovo 3+1: bytová kultura 70. let* v rámci výstavných akcií v ČSR *3x sedmdesátá*, bratislavská výstava fotografií *Stratený čas?* so sprievodnými filmovými projekciami) – hlavne z pozície týmto obdobím nezataženej, mladšej generácie. Na každého raz dôjde – občas je dobré si oprášiť pamäť a oživiť filmy, ktoré upadli do zabudnutia. A mnohé právom. Sedemdesiate roky spretrhali kontinuitu plynúcu z predchádzajúcej dekády, na dlhé obdobie paralyzovali, na svoj obraz pretvorili alebo umlčali tvorcov, ktorým „hrozilo“ začlenenie medzi európsku elitu a vyprodukovali vlastných, umelecky a technicky neschopných, ale ideologicky agilných posluhovačov, ktorých „tradície nekvality“ sa dodnes len ťažko zbavujeme.

Sedemdesiate a osemdesiate roky patria k výrobne najbohatšiemu ale umelecky najchudobnejšiemu obdobiu. Filmy režimom protežovaných tvorcov, ktoré vo svojej dobe s ľahkosťou kolovali distribučnou sieťou kín a filmových festivalov „spriateľených krajín“, sú dnes zaujímavé skôr ako kuriozity – dôkazy režisérskeho zlyhania či pokriveného zrkadla doby (tomu lepšiemu je venovaná DVD edícia slovenského filmu 70. a 80. rokov). Vo filme zaznamenávame návrat k mytológii a naratívny postupom 50. rokov (priamočiarosť rozprávania, prestupovanie pracovného a intímneho sveta, kolektívne riešenie krízy jedinca,

ikonografia pracovného a vojnového hrdinu, schematicky proti sebe postavený obraz vidieka a mesta), gigantické stavby slúžia ako industriálna kulisa pre osobné peripetie a (ako únikový žáner) sa posilňuje folkloristická tradícia s dôrazom na silné puto k pôde, vinohradu a združstevnenému majetku (*Červené víno, Hriech Kataríny Padychovej, Kto odchádza v daždi, Očovské pastoraľe*).

Mužské filmové postavy vhupli do montérok, traktory vymenili za tatrovky, lopaty za zväračky, oprášili azbuku a vyleštili zbrane. Chlapské témy spojené s fyzicky náročným povoláním si vyžadovali mužné prototypy hercov (Vlado Müller, Karol Machata, Vladimír Durdík, Radoslav Brzobohatý) a patriarchálnych reprezentantov (Július Pántik, Gustáv Valach, Ivan Rajniak, Štefan Kvietik atď.). S mohutnou vlnou mladých hercov sa objavuje mužský sexsymbol – kult Milana Kňažka, ktorý sa v roku 1980 stal najpopulárnejším slovenským hercom. Jeho herecké dispozície ho predurčovali pre rozorvané romantické typy s ironickým nadhľadom. Uraštený polonahý horár v *Neveste hôľ*, kapitán Kukorelli v plavkách a tesnom leteckom koženom overale v *Živote na úteku*, dostával stovky listov od svojich -náštročných obdivovateľiek.

Nemožnosť vyhnúť sa občas aj politicky angažovanej úlohe, navliekla mnohých do straníckych oblekov: Gustáv Husák (Michal Dočolomanský, Ivan Mistrík), Laco Novomeský (Leopold Haverl, Július Pántik), Karol Šmidke (Ctibor Filčík) atď. Oproti väčšinovým „tvrdým chlapom“, stoja typy antihrdinov, lotrov (Juraj Kukura, Jozef Adamovič), slabošských mužov a introvertov, žijúcich mimo konformizmu spoločnosti (*Medená veža, Orlie pierko, Víťaz*), alebo charakterovo problematických jedincov (*Koncert pre pozostalých, Hra na telo*).

Medzi ženskými postavami sa z konca 60. rokov presadzuje mladá generácia skazených pokerskýň (Zuzana Kocúriková, Sylvia Turbová), moderné emancipované ženy zastupuje Božidara Turzonovová, Milka Zimková a Regina Rázlová, na pomedzí obrazu modernej a tradične poslušnej ženy sa pohybuje Emília Vášáryová, zo siroty-vtáčka k seabavedomej žene prechádzajú postavy Magdy Vášáryovej, paletu dievčat dopĺňa Andrea Čunderlíková atď. V prvej polovici 70. rokov predčasne umierajú dve

výrazné predstaviteľky so širokým charakterovým rozpätím: Eva Poláková a Elena Zvaríková-Pappová.

Chlapi, stroje, Tatry a tatrovky

Prvé dve časti „tatranského triptychu“ podľa námety Ivana Bukovčana *Medená veža* (1970) a *Orlie pierko* (1971) zrežimoval Martin Hollý do príťažlivého tvaru dramatického príbehu, dobrodružstva a zábavy bez ideológie, s fotogenickými exteriérmi Vysokých Tatier a výraznou typológiou hrdinov, koreniacou kdesi na pomedzí zbojníckej tradície a westernu.¹ Traja muži reprezentujú typické chlapské vlastnosti a vášne: Valér (Ivan Rajniak) má zmysel pre nebezpečenstvo, vášeň pre ženy a pašovanie; Pirin (Štefan Kvietik) je žiarlivý a vodcovský typ; Starec (Ivan Mistrík) je zdržanlivý, mierne filozofujúci komentátor. Hory sú pre nich „hniezdom, hradom, kolískou aj hrobom“.

V *Medenej veži* romantický život v izolácii a idylické spolužijovanie naruší nehoda (uštipnutie „biblickým“ hadom) a záchrana peknej rekreatky, z ktorej vzíde svadba Sašky a Pirina. Saška (Emília Vášáryová) prinesie do horskej chaty nepokoj a jej úspešné adaptovanie sa (spiklenectvo s Valérom a Starcom, zabávanie sa s turistami, tajomné odchody „dole“) prebudia Pirinovu žiarlivosť, ktorá vyústi do tragédie.

Kým postava Sašky je svojou tajomnosťou a neuchopiteľnosťou (náhlymi zmiznutiami, nejasnou minulosťou aj smrťou bez nájdeného tela) doznievajúcim typom múzy a panny-zázračnice 60. rokov, muži sú už predzvestou chlapáctva rokov sedemdesiatych. Saškinu smrť môžeme v prenesenom význame považovať za smrť dekády (politického uvoľňovania a liberalizačných procesov) a v jej dôsledku rozklad skupiny (Pirinovu smrť, zatknutie Valéra a Starca) za likvidáciu (ne)jednej generácie, kádrové postihy a umierania na normalizáciu. Nakrúcanie filmu trvalo od 2. 10. 1968 do 5. 12. 1969 – v zložitej politickej situácii, nabitej doznievajúcimi emóciami z „Pražskej jari“, potlačenia „kontrarevolúcie“ a postupnou „normalizáciou“ spoločnosti. Tatry poskytli

¹ Macek, V. – Paštéková, J.: Dejiny slovenskej kinematografie. Osveta, Martin 1997, s. 355.

tvorcom dočasný azyl a možno aj tento moment priniesol príbehu punc istej výlučnosti a nostalgie – v „orlom hniezde“ vysoko nad civilizáciou, kde neskrotný prírodný živel splýva s ľudskými vášňami a osudmi. Voľné pokračovanie – viac komediálne ladené *Orlie pierko* a *Stratená dolina* (Martin Ťapák, 1976) nenadobudli čaro „nechceného“ a príbehy držali pohromade hlavne herecké osobnosti.

Vytúženým opusom magnum normalizačnej dramaturgie² bol film Jozefa Režucha *Dosť dobrí chlapi* (1971) podľa scenára Jána Soloviča – idylický príbeh o chlapskom priateľstve, pracovnej súdržnosti a cti. Ťažkopádnosť a nepresvedčivosť kľúčových scén s prvkami kriminálnej zápletky zachraňuje herecké obsadenie a kamera Františka Lukeša, ktorej „dokumentaristická štylizácia a grafická výtvarnosť čiernobielych záberov vyrastajú z robustnej dynamiky symbiózy ľudí a strojov.“³ Tanečná hudba Zdeňka Lišku optimisticky hrá do rytmu bagrovania a nakladania kamenia a tatrovky predvádzajú (z vtáčej perspektívy pôsobivý) balet na blatistých cestách.

V centre príbehu stoja chlapi poznačení minulosťou, zmietaní slabosťami a nezhodami, jednoduchí, dobrosrdeční a čistotní. Ožívujú model kolektívneho hrdinu 50. rokov – všetci za jedného, jeden za všetkých. Maca (Karol Machata) spája s Markom (Vlado Müller) nevera manželky a tak ublížení, zlomení štyridsiatnici utápajú svoj bôľ v práci (poťažmo v alkohole) a vylepšujú si kádrový profil. Proti nim stojí provokatívny a lahtikársky švihák Kamil (Jan Tříška) so svojimi rýchlymi sexuálnymi známostami. Pracovná rivalita medzi Markom a Kamilom je bojom o uznanie vodcovstva, mužskej potencie; pucovanie a opravovanie výkonných tatroviek evokuje údržbu komplikovaného mechanizmu – nadrozmernej erotickej protézy.

Záver filmu je ukázkou mäknutia chlapských pováh. Keď sa Maco po odhalenom podvode s pripisovanými fúrami zbalí a odchádza preč, cestu mu zatarasia štyria statoční na tatrovkách a s vlhkými očami ho volajú späť do práce. Láska k práci a ko-

² Macek, V. – Paštéková, J.: Cit. d., s. 321.

³ Macek, V. – Paštéková, J.: Cit. d., s. 327.

lektívu vífazi, poskytuje bezpečné zázemie, vernosť a priateľstvo – hodnoty ozajstnej rodiny.

Režuchov film *Deň slnovratu* (1973) podľa námetu a scenára Petra Jaroša, končí rýchlokvasnou premenou ľahkovážneho donchuana Pavla na zodpovedného, milujúceho otca. Hlavnú dejovú zápletku tvorí konflikt vo vnútri priateľsko-mileneckej štvorice: Pavol, ktorý chodí s Blankou, ju podvedie s Gabikou, ktorú však ľúbi Igor. Režucha obsadil štvoricu hrdinov vtedajšou hereckou elitou a vytvoril obraz krásnej, modernej a takmer bezproblémovej mládeže. Proti sebe postavil typologicky protikladné postavy: Pavol (Juraj Kukura), čerstvý stavebný inžinier s červeným diplomom, je autoritatívny, tvrdohlavý a ľahkovážny; proti nemu stojí čestný a zodpovedný Igor (Emil Horváth ml.); Blanka (Magda Vášáryová) s anjelskou tváričkou a blond vlasmi, je akademickou plaveckou rekordmankou; čiernovlasá potvora Gabika (Zuzana Kocúriková) intriguje, pohráva sa, zvádza a nabáda Blanku na potrat. Prostredie budovania liptovskej priehrady slúži ako impozantná, dramatická kulisa (podobne ako oravská priehrada v Bielikovom filme *Priehrada*, 1950) a život v Bratislave je prezentovaný cez výdobytky moderného dizajnu (most SNP, bytové zariadenie). Vydizajnovaný, falzifikovaný obraz spoločnosti zvyčajne zahladzuje stopy po zničených hodnotách – či už to bola zbúraná Vydrica alebo násilné presídľovanie.

Do prostredia inej gigantickej stavby, orenburského plynovodu, zasadil dej svojho filmu *Blízke dialavy* (1979) Otakar Krivánek. Veľkoleposť prostredia si vyžadovala aj veľkolepú lásku kuchárky Veroniky (Brigita Hausnerová-Sitárová) a šoféra Ondreja Hlaváňa (Jiří Vondráček) s napínavými naháňačkami na tatrovkách. Frajerský Ondro v kovbojskom klobúku, hnedej koženej bunde, texaskách a gumákoch svojimi ľúbostnými avantúrami, riskom a tvrdohlavosťou, bol len slabým odvarom Kamila z *Dosť dobrých chlapov*. Svoje nerozvážne konanie na pracovisku odčini poctivou prácou a ľúbostný život usporiada vízia budúceho otcovstva. Skrotenie nespútanej mužskej sily, náprava prostredníctvom práce, zodpovednosti alebo otcovstva sú charakteristické pre mužské postavy 70. rokov a naprávanie všetkého samorastlého (v túžbe poraziť prírodu gigantickými stavbami, hybridizá-

ciou, zušľachtovaním, zoceľovaním) evokuje mičurinovský mýtus⁴ a stalinistické obdobie.

Agitátori, družstvá a proletársky folklorizmus

Slabosť a váhavosť neboli typickými vlastnosťami mužských hrdinov 70. rokov. Na prechode od slabochov ku spoločensky angažovaným, ideologicky vyzretým mužom stojí Pavol Sámel (Michal Dočolomanský), čerstvý riaditeľ polygrafického závodu z filmu *Horúčka* (1975). Strastiplná cesta straníckeho námetu Jozefa Kota skončila v rukách Martina Hollého, ktorý vytvoril obraz útlacitného a váhajúceho funkcionára, trpiaceho výčitkami svedomia, nepretržitou vnútornou monologickosťou a rozorvanosťou. Jeho psychický stav odráža „horúčkovitosť“ až „chorobnosť“ spoločnosti v období Pražskej jari 1968. Prejavuje sa v pracovnej atmosfére plnej nedôvery aj v kríze intímneho života. Pracovné problémy sú dôležitejšie než súkromie, Pavol sa lepšie cíti vo „svojom“ chlapskom kolektíve než so ženou.

V podmienkach ideologickej tézovitosti, pietnych spomienok na odboj a nekončiaceho apelovania na svedomie, mal príbeh odhaliť amorálny svet proreformných, dubčekovských funkcionárov s pochybnými zahraničnými kontraktmi, životným luxusom, podnikovými pitkami a radodajkami. Paradoxne, Hollý vytvoril všeobecne platný obraz vládnucej garnitúry, ktorej „malý kapitalizmus v komunizme“ vyšiel na svetlo v 80. rokoch kauzou Stanislava Babinského.

Ideologicky „podkuté“ filmy sa snažili „atraktivizovať“ suchopárne námety z pracovného prostredia milostnými pletkami krásnych mužov s krásnymi ženami. V debutovom filme Zora Záhona *Tetované časom* (1975) sa čerstvý maturant Martin Popelár (Juraj Ďurdiak) rozhodne ostať na dedine, lebo práca tam formuje charakter a robí z chlapcov chlapov. V 50. rokoch bola symbolom triedneho nepriateľa mandelinka zemiaková a ozdravujúci proces spoločnosti prebiehal na dedine odhaľovaním záškodníkov a „vybíjaním klinov“ (*Kozie mlieko*), v 70. rokoch je to slin-

⁴ Macura, V.: Šťastný věk. Symboly, emblémy a mýty 1948-89. Pražská imaginace, Praha 1992, s. 24.

tačka, ktorá odhaľuje pravú tvár a nekalé úmysly záškodníkov. V cirkusovom panoptiku vo vnútri karanténou izolovaného JRD, Martin prežíva prvú lásku, platinové krásky snívajú o manželstve, chlapi bojujú o česť, zachraňujú dobytok a vojenská „Mordpartia“ likviduje nakazené ošípané.

Povojnové obdobie a 50. roky poskytovali vhodné východisko pre oduševnené, tézovité príbehy. *Ohnivá križovatka* (1974) režiséra Miroslava Hornáka a scenáristu Paľa Gejdoša prinášajú (podobne aj film *Cesta ženy*) vzor komunistu-romantika, zaľúbeného, ale triezveho realistu. Na vidieku zdravo odchovaný Ondrej Beluš (Vladimír Durdík ml.) sa počas štúdia v priemyslovom Třinci zaľúbi do triedne problematickej Adely. Ondrej odchádza po škole pracovať na Ural a odtiaľ na stavbu Východoslovenských železiarní. Manželský život s Adelou sa rúca, čoraz viac sa prejavuje ich rozdielny pôvod, Adela využíva „oddelený“ život na radovánky v pochybnej spoločnosti. Klamaný Ondrej však získava sympatie svokrovej rodiny, ktorá zavrhuje nehodnú dcéru a odíde za ním do Košíc aj s jeho malým synom.

Jednoznačné vymedzenie charakterov je determinované ich triednym a sociálnym pôvodom, dej je zatriktívnený „výnimočnými“ udalosťami (výstavba VSŽ – najväčšej stavby socializmu, prevoz „večného“ hutníckeho ohňa z Čiech na Slovensko, autentické zábery z prvomájového sprievodu), internacionálnou družbou (každý rozpráva v inom jazyku a všetci si výborne rozumujú), spolitizovanými svadobnými rituálmi (poklonenie sa vojnovým pamätníkom), ktoré dohromady tvoria nesúrodý galimatias pod taktovkou nezvládanej réžie. Záverečné ovácie patria prvému hutníckemu produktu VSŽ, ako ináč – žeravej päčícovej hviezde.

K filmovým expertom 70. rokov patrí dramatik, autor námetov a scenárov rozhlasových a divadelných hier, televíznych filmov a seriálov – režisér Ludovít Filan. Keby platilo, že trochu lacného humoru a erotiky nikdy nezaškodí, Filan by viedol v rebríčku úspešnosti. V snahe o umeleckosť vykrádal talentovanejších (prohibitných) kolegov a svoje bizarné príbehy s obľubou oživoval hudbou Paľa Hammela. *Letokruhy* (1972), ktorých dej je zasadený do povojnového obdobia roku 1945, sú kaleidoskopickou zmesou nejasne motivovaných postáv, spomienok, de-

tektívneho pátrania, etnickej nenávisti, erotických scén a zabitých zvierat. V *Rosničke* (1979) povojnový príbeh uvádza Hammelova pieseň „Keď odchádza láska“, demokrati vydávajú noviny „Prúdy“, komunistickí agitátori hrajú, spievajú a tancujú v zájazdovom divadle, krásna športovkyňa Kalačová (Anna Wetlinská) zväzda druhotriedneho herca Zemaníka (Jiří Bartoška) – obetného baránka nekalých úkladov demokratov. Tohto fešáka s čistým svedomím prenasledujú spomienky na vojnové zabíjanie, vidiny vlastnej smrti, a najlepšie sa mu volí medzi demokratmi a komunistami v posteli, po sexe s Kalačovou.

Pri filme *Zlatá réva* (1977) Filan siahol po námete Hany Ponickéj, ktorá sa ako zástankyňa Charty 77 ocitla na čiernej listine a film putoval rovno do trezoru. Čestný a nebojácny Šimon Příboj (Radoslav Brzobohatý) zväzda na miestnom JRD boj so záškodníkmi (a prorockou, konšpiračnou podpisovou akciou proti nemu) a pritom je podvádzaný manželkou. Stranícki funkcionári v tmavých oblekoch budujú výhľadový plán do roku 2000, družstvá sú prirovnávané k manželstvu (zlučováním sa zlepšuje ich stav) a nevera je verejnou záležitosťou, prejednávanou na národnom výbore. Motív plánu bol už v 50. rokoch obrazom šťastného veku socialistického dneška a pokračovaním utopického snenia o ceste k uskutočneniu komunistického zajtrajška.⁵ Nebyť niekoľkých dobových znakov (portrét Gustáva Husáka v kancelárii, motorka), film by poľahky zapadol medzi filmovú produkciu 50. rokov.

Profilový režisér tohto obdobia, Martin Ťapák, sa v roku 1978 pokúsil o nemožné a zlúčil baladickosť so sociálno-revolučným pátosom. Dve postavy televízneho filmu *Pustý dvor* reprezentujú dve tradície a prostredia: Kristína (Magda Vášáryová) zastupuje vidiek a pohansko-folkloristickú tradíciu, Peter (Michal Dočolomanský) zas mesto a boj proletariátu medzivojnového obdobia. Príbeh rámcuje erotikou a mystériom nabitá atmosféra jánskych ohňov a zo stretu revolúcie a zdravého sedliackeho jadra vzíde typ „nového človeka“, „nový človek raja“⁶ – do lepšieho a sociálne spravodlivého sveta.

⁵ Macura, V.: Cit. d., s. 17.

⁶ Macura, V.: Cit. d., s. 12 – 13.

Žena a ľavica – emancipácia pod kontrolou

V sedemdesiatych rokoch sa upriamuje pozornosť na emancipujúce sa, vzdelané a profesijne úspešné ženy. Základom spoločnosti sa stala „nukleárna“ alebo „jadrová“ rodina ako výsledok spoločenských zmien súvisiacich so slobodnejším výberom partnera, zvyšovaním voľného a spotrebného času a naopak, zanikáním viacgeneračnej rodiny, znižovaním počtu detí v rodine, stieraním rodovej delby práce a ústupom rodičovskej moci.⁷ Nástupom silných populačných ročníkov 50. rokov a prijatím sociálnej politiky, dochádza k populačnému boomeru, rastie vzdelanostná a kvalifikačná úroveň žien, zlepšujú sa ich pracovné a životné podmienky. Ženy sa dostávajú do centra záujmu: na pôde OSN je otvorená téma zrovnoprávnenia žien a rok 1975 je vyhlásený Medzinárodným rokom ženy.

Tieto pracujúce ženy už neboli múzy a panny-zázračnice 60. rokov – symboly a obrazy éterického a neuchopiteľného ženstva, neboli to ani nymfy a dievčatá do „každého počasia“ so sklonom k bláznivosti, ale oveľa vážnejšie rovesníčky s citovými, profesijnými a morálnymi problémami. Ich zmyslom života sa stala kvalifikácia v dovedty typicky mužských povolaniach, ale tiež stále zdôrazňované reprodukčné poslanie.

Potreba „feminizácie“ na socialistický spôsob sa podriadili aj režiséri dovedty profilujúci sa prevažne „mužskými“ témami. Po úspešnej trilógii s vyšetrojúcim kapitánom Jakubcom (*Vrah zo záhrobia*, *Smrť prichádza v daždi*, *Volanie démonov*) dvojica autorov Jozef Tallo – Andrej Lettrich inovuje žáner detektívky a na čelo troch vyšetrovacích procesov postaví tri ženy: kapitánky Strelkovú a Hroncovú a JUDr. Javorskú.

Prípad krásnej nerestnice (1973) je zasadený do atraktívneho prostredia módnych prehliadok a profesionálnych manekýnok. Lettrich sa tematicky vrátil k príbehu *Malá manekýnka* zo svojho ranejšieho diptychu *Trináštroční* (1960) – o pýche a samolúbosti pekných dievčat z módného móla. Práve manekýnka, Anna Vlčková, sa stane obeťou vraždy, ktorú možno chápať ako „trest“

⁷ Jančovičová, J.: Niektoré sociologické pohľady na zmeny rodiny pod vplyvom industrializácie a urbanizácie. In: Sociológia, 1969, roč. 1, č. 4, s. 323–324.

za zhýralý a nákladný spôsob života, nočné mejdany a flirtovanie s valutovými cudzincami. Svojho prvého veľkého prípadu sa ujíma kpt. Marta Strelková – ako protipól k *zastrelenej* Vlčkovej, ale zároveň typ modernej a rovnako krásnej ženy (Emília Vášáryová). Idylický obraz spokojnej ženy v zamestnaní a v šťastnom manželstve sa postupne mení – intímne a pracovné vzťahy sa prelínajú a zhoršujú priamoúmerne s odhaľovaním pozadia zločinu, ktorého stopy vedú aj k manželovi.

Autori zostavili katalóg mužov a žien, pohybujúcich sa na „odvrátenej“, aj tej „správnej“ strane spoločnosti. Manekýnky, označované ako flandry, nehanebnice alebo frndolíny, sú na jednej strane obdivované (a žiadané) a na strane druhej urážané a zatracované; vydajachtivé „staré dievky“, hladujú na slobodárni a bojujú medzi sebou pre hocakého chlapa na inzerát a vrahyňou je frustrovaná žena v domácnosti. Jedinou pozitívnou reprezentantkou ženstva je Strelková: sebavedomá, s vybrúseným vtipom, snaží sa prípad riešiť bez emócií, ženskej paniky a hystérie, vie použiť fyzickú silu a vyžaduje si rešpekt (prejavuje však aj bezradnosť a nájdenie stopy jej zvyšuje tep), nezaobrá sa domácimi prácami (ironicky ju celým prípadom ako kľúč k vražde prenasleduje vrece žehličiek) a kávu jej varia mužskí kolegovia.

Medzi mužmi nájdeme zväčša partiu „dost dobrých chlapov“ na čele s bývalým manželom Vlčkovej – Galbavým (Vlado Müller), ktorých súdržnosť rozštiepi zvyšujúce sa napätie a vzájomné podozrievanie, fingovaného homosexuála a príživníka Freda Rozmarína, pašeráka, starého a umierajúceho cudzinca, bývalého futbalistu, mužský tím kriminalistov s nadporučikom Michalkom (jedinou postavou putujúcou z predchádzajúcej trilógie), – a napokon doktora Strelku. Strelka, na rozdiel od svojej ženy, ktorá je čestná a zásadová, prejavuje servilnosť voči Vlčkovej a valutovým, resp. politickým potentátom (dôkazom je účasť na poľovačke) a po zmiznutí svojej flinty sa správa podozriivo a ustrašene. Strelka je však, ako správny manžel, oporou manželke v ťažkých chvíľach a chápano prijíma útrapy spojené s jej podozrievaním a odcudzením.

Autorom sa (nechtiac) podaril ironický pohľad na „modernú“ spoločnosť (čo sa už nezopakovalo v ďalších dvoch filmoch) – práve cez schematizované typológie postáv s pocitom už vide-

ného (partia zväčša, futbalista, lekár, poľovník, redaktorka, modelka), cez fobie a mindráky, s ktorými sa postavy potýkajú (násť si chlapa/ženu alebo stratenú flintu, schudnúť, vypátrať vraha).

Kapitánka Hroncová (Sylvia Turbová) zo *Šepkajúceho fantóma* (1975) vyšetroje prípady napadnutí a vražd (atraktívnych blondatých) dievčat. Rovnako ako Strelková je dobre vyzerajúcou vyšetrovatelkou, o domácnosť sa stará jej manžel, doktor Hronec (v úlohe manžela putujúci Štefan Kvietik), ktorý varí večeru, obsluhuje ženu a počas vysávania bytu je „vypočúvaný“ manželkou. Hroncová ho totiž podozrieva z nevery so zdravotnou sestrou Betkou, zapletenou do zločinov. Hroncová je ale o niečo triezvejšia v uvažovaní, nelomcuje ňou emócie a so svojím vytupirovaným účesom (parochňou) má bližšie k postave z módneho časopisu než z prostredia kriminalistiky.

JUDr. Anna Javorská (Emília Vášáryová) z tretieho príbehu s detektívnou zápletkou *Advokátka* (1977) prechádza zaťažkávajúcou skúškou v povolani a v súkromnom živote: obhajoba obžalovaného a odhaľovanie zločinu privedie Javorskú na stopu smerujúcu k vlastnému manželovi, zúčastňujúcim sa na rozkrádaní národného majetku. Javorská sa zdá byť najslabším článkom tejto detektívnej série: ako zásadová a čestná ochrankyňa zákona nikdy nepátrala po pôvode materiálu na rodinnej novostavbe, prehrá dva súdne procesy, zaspí klientkinu popravu a rozpadá sa jej manželstvo. Tápa medzi bezradnosťou a neschopnosťou, cíti sa byť nedôsledná, chybujúca, chce sa vzdať prípadu a navyše bojuje so spoločenskými predsudkami: „Prečo ma neobhajuje chlap?“

V rámci vývinu hlavných ženských postáv (bezdetná Strelková, tehotná Hroncová), má Javorská dve deti, nakupuje, stará sa o domácnosť, vyzdvihuje „čerešničky“ zo škôlky a ukladá ožraného manžela do postele. Je typickou, plne vyťaženou ženou a neplatenou slúžkou v domácnosti, zanedbáva vlastnú matku a pre manžela je fackovacím panákom. Jej sestra Zuza na tom nie je o nič lepšie: frustrovaná nevdačným zamestnaním zdravotnej sestry a sklamaná zo vzťahu so sukničkárom, prijme ponuku na sobáš od staršieho vdovca a odíde za ním na dedinu. Naštartovaná ženská emancipácia stratila dych a rezignovane utiekla z bojiska.

Všetky tri filmy mimovoľne dokazujú, že ženy sú frekventovanou obeťou nenávisťi, žiarlivosti, závidosti a pomsty, obeťou fyzického a sexuálneho útoku, verbálneho osočovania (na ulici či v telefóne) a odsudzujúcich klebiet. Verejné priestory (ulica, bar, ples) „sú vnímané ako priestory ženského strachu i napriek tomu, že ženy trpia násilím najmä (vo vyše 80% prípadoch) v súkromných priestoroch, t. j. väčšinou v manželstve.“⁸ Privátny priestor bytu je rovnako nebezpečný, ohrozovaný vpádom cudzieho (či známeho) násilníka a osamelá (krásna) žena nikde nie je v bezpečí.

Osud Javorskej je pomyselne zdvihnutým ukazovákcom spoločnosti, v ktorej sa zvyšuje rozvodovosť a zločinnosť – prípady rozkrádania „národného“ majetku. Citový skrat niekto rieši vraždou a niekto útekem od manžela. Javorská sa snaží pochopiť a ospravedlniť konanie obžalovanej, ktorá rozštvrtila svojho manžela, avšak proces a boj o život klientky prehrá, lebo dôležitejší je zločin a nie okolnosti, ktoré mu predchádzali.⁹

Za rozporuplnou postavou Javorskej sa skrýva oveľa zložitejšia (a pravdivejšia) konštrukcia spoločnosti s vybudovanou „svoj-pomocnou“ sociálnou sieťou, funkcionárskou mocou a spoločensky nerovným postavením ženy, sponchyňujúcim jej profesionálne schopnosti a psychickú rovnováhu. *Advokátka* ostala zaujímavou vďaka balansu medzi „chceným“ a „nechceným“ efektom, navonok emancipovanou ale v skutočnosti slabou a nemohúcou ženou, a patriarchálnym (autorským) pohľadom na apoteózu modernej ženy, ktorej zrovnoprávnenie je v skutočnosti nemožné (a nežiaduce).

Na rozdiel od Lettrichových ženských postáv, ktorých seba-vedomie a postavenie klesalo, vo filmoch Štefana Uhra má stúpajúcu tendenciu: Žofka z televízneho filmu *Studené podnebie*

⁸ von Osten, M.: Pohlavie a priestor. In: Rodové štúdiá v umení a kultúre. SCCA, Bratislava 2000, s. 88 – 89.

⁹ Jozef Tallo, pôvodne advokát, mohol byť inšpirovaný aj legendárnym prípadom „Čubirková“, ktorý v polovici šesťdesiatych rokov otriasol spoločnosťou. Irena Čubirková sa ako dvojnásobná vrahynja svojich mužov stala synonymom pre extrémne agresívnu ženu: použila násilie, ktoré muži páchali na nej, bola odsúdená na smrť obesením a obžaloba nezohľadnila príčiny, ktoré zločinu predchádzali.

(1975) skočí pod vlak, keď už nezvládla napätie vo vzťahu so svokrou, reštaurátorka Eva Kamenická z filmu *Penelopa* (1977) aj vďaka profesijnému uplatneniu opúšťa egoistického manžela, a napokon, nevera Rempovej manžela z filmu *Kamarátky* (1979) je potrestaná jeho smrťou – otravou plynom v garáži aj s mladou milenkou. V nasledujúcom desaťročí Uher v tomto trende pokračuje a „pritvrdzuje“ (zásluhou spolupráce so ženskými autorkami) – sebestačnou (hoci občas nešťastnou) postavou Johany Ovšenej vo filme *Pásla kone na betóne* (1982) a slobodnou národovkyňou Boženou Slančíkovou-Timravou v *Šiestej vete* (1986).

Pomerne neopozieranú tému viacnásobných manželstiev a strastiplnej cesty ženy za sebestačnosťou ponúkala literárna predloha a scenár Rudolfa Slobodu pre film Vladimíra Kavčiča *Karline manželstvá* (1980). Manželstvo a sebestačnosť sa väčšinou vzájomne vylučujú: ak je chlap, nie je sloboda – ak je sloboda, nie je chlap. Režisérsky nezvládnutý film a rozpačitý výkon poľskej herečky Ewy Dalkowskej ostal kdesi na polceste k dusivej atmosfére rodinných (a panelových) vzťahov vo filmoch Bélu Tarrara, Mártý Meszárosovej a poľského filmu morálneho nepokoja.

V rovnakom čase nakrútil Ján Zeman tematicky príbuzný film *Citová výchova jednej Daše* – o hľadaní vlastnej identity a zázemia mimo narušených vzťahov. Daša (Yveta Kornová) je novým prototypom mládeže, ľahostajnej voči materiálnej „nenažratosť“ rodičov a karierizmu. „Zdutá buchta“ Daša je špecialistkou na komplikácie: prepadne pri maturitných skúškach, nezaujíma sa o vysokoškolské štúdium, uteká z domu za priateľom Petrom, vymyslí si tehotenstvo, svadbu jej prekazí chýbajúci ženích a po zistení skutočnej gravidity sa pokúsi o samovraždu.

V dobových recenziách filmu vytýkali chýbajúcu jednoznačne kladnú postavu, východisko zo situácie a zbytočné zdôrazňovanie súložie, recenzenti dokonca apelovali na etické stanovisko divákov/čitateľov. Nejednoznačná a hlavne neidealizovaná postava Daše, stratené ideály a kritický pohľad na spoločnosť ako by predbehli svoju dobu a perestrojkové „černuchy“ (film sa po uvedení dostal do trezoru).

Normalizačná hrdinka a internacionálna láska

„Nevšedný príbeh ženy, ktorá svojou čistou láskou bojovala za šťastie všetkých ľudí“ avizuje slogan k filmu Dušana Kodaja *Cesta ženy* (1975). „Film je oslavou žien, ktoré bojovali po boku svojich mužov za lepší zajtrajšok. Film venovala Slovenská filmová tvorba Medzinárodnému roku ženy 1975 a 25. výročiu zakladania JRD. [...] Na jeho neoficiálnu predpremiéru pozval riaditeľ Slovenského filmu dr. Ján Podhradský členky Predsedníctva Ústredného výboru Slovenského zväzu žien na čele s jeho predsedníčkou, členkou Predsedníctva ÚV KSS Elenou Litvajovou.“¹⁰

Lúbostný vzťah medzi Annou a Martinom sa ako mechanizmus osudových okamihov spúšťa v posledné vojnové dni, pokračuje pri združstevňovaní a je zavŕšený prvým civilným sobášom na miestnom úrade. Obaja predstavujú reprezentatívnu, „ideologicky kultivovanú“ dvojicu: Martin (v tom čase v Čechách zakázaný Jan Kačer), má rád ruže a prichádza v pravý čas, vie sa o ženu pobiť aj ženu zbiť, Anna (Lorna Homoláčová z Krajského divadla v Kolíne) zosobňuje komunistický prototyp silnej a uvedomelej ženy s ohrnutou, vzdorovitou spodnou perou. Anna je vo vzťahu aktívnejšia: prvá vyzná Martinovi lásku, odmieta bohatého nápadníka a vydá sa proti matkinej vôli. Ich vzťah je nielen výsledkom lásky, ale stojí v jednom šíku s bojom za mier, za svetlý zajtrajšok, za lepšiu úrodu atď.

Podobným príkladom je film *Pozor, ide Jozefína!* (1976) režiséra Jozefa Režuchu. Slogan k filmu ho uvádza ako „satirický príbeh o fuškároch, láske žiarlivej a tiež víťaziacej“. Jozefína (platinová kráska 70. rokov Brigita Hausnerová) je vzorným príkladom ukončenej vysokoškolskáčky, ktorá z lásky „obetuje“ kariéru v meste a odchádza za priateľom na dedinu. Tam sa pustí do zápasu proti miestnej bande murárov a s pomocou občanov, miestneho úradu, strany a príslušníkov Verejnej bezpečnosti sa jej podarí „očistiť spoločnosť“ od daňových podvodníkov, korupcie a napokon začať stavbu vlastného domu. Kým mesto funguje v predstavách ľudí ako miesto nerestí, dedina prechádza „ozdraľujúcim“ procesom. V Jozefíne sa jedinečným spôsobom pre-

¹⁰ Ľapajová, E.: *Cesta ženy*. In: *Slovenka*, 1975, roč. 27, č. 2, s. 8 – 9.

krížil mravný vzor súdružky učiteľky s predstavou sexsymbolu, agilnej, neodbytnej a nezničiteľnej ženy.

Vo filme Jána Lacka *Rozdelení* (1976) je vzťah čerstvého maturanta Jana (Ján Greššo) a českej študentky Evy (Jaroslava Schallerová) násilne prerušený vojnou a vyhostením jej rodiny späť do Čiech. Jediným východiskom pre nich zostanú stretnutia na hraničnej čiare a tajné prekračovanie hraníc. Jano rukuje do armády a je nasadený na Ukrajinu, kde prebehne k Rusom, Eva si chráni česť pred gardistom Ozerákom a počas oslobodenia mesta sa zvíta s milovaným Janom. Film pôsobí ako názorná pomôcka (ideologicky zaťaženého) výkladu priebehu druhej svetovej vojny na slovenskom území a učebnicový obraz oslobodenia: s tankami ovenčenými kvetmi, ženami a deťmi bozkávajúcimi sovietskych vojakov, obraz bratstva českého a slovenského národa a ich družobných vzťahov so sovietskym národom (husákovsko-pro-federalistickým zahladzovaním stôp po nacionalisticko-separatistickej minulosti).

V slovensko-gruzínskej koprodukcii *Rača, láska moja* (Ján Medveď, Timur Palavandišvili, 1977) vojnové obdobie vystriedala mierová súčasnosť, vojakov nahradili čiernovlasí Gruzínci spievajúci pod oknom slovenskej „Júlie“. Lásku „na prvý pohľad“, ktorá prepukne počas slávností vinobrania medzi Darinou a Zaurom, nepremôže vzdialenosť ani odlišná kultúra slovenskej a gruzínskej Rače. Spevavo-roztancovaný príbeh plný zaslúžilých umelcov sa prehýba pod množstvom vína, oficiálnych prípitkov, citácií, družby a vlastivedných poučiek. Pokus o internacionalizáciu lásky (sám názov dosť absurdne odkazuje na film Alaina Resnaisa) a nevydarený humor len zdôraznili trápnosť tohto kolosálneho širokouhlého nezmyslu. Napokon, problematika spomínania a zabúdania sa dotýka *Rače* rovnako ako *Hirošimy* – len s opačným efektom: v znásilnení pamäti implantovanými umelými spomienkami.

Podobne „problematických“ filmov by sme v období normalizácie našli oveľa viacej – zakuklených do vojenských či historických kostýmov. V druhej polovici 70. rokov sa návratom k réžii „zakázanej“ generácie objavujú odvážnejšie pokusy o kritickú reflexiu spoločnosti (u Trančíka, Jakubiska, v českom filme Chy-

tilovej). Osemdesiate roky „prelomili“ aj dovtedy platnú paradigmu ženy: prechádza do ofenzívy, dokáže sa ubrániť a pomstíť (*Nevera po slovensky*), prežiť aj bez chlapa (*Pásla kone na betóne*), rozhodovať o svojom osude (*Tichá radosť*) a byť sexuálne poživačná (*Kára plná bolesti, Južná pošta*). Medzi mužmi ustupuje výskyt komunistov a objavujú sa spoločensky nespokojné a podrývačné typy (*Štvrtý rozmer, Uhol pohľadu, Postoj*), problematickí a neprispôsobiví jedinci (*Víkend za milión, Iba deň*), introverti unikajúci zo spoločnosti (*Iná láska, Správca skanzenu*).

Pikantné scény ani napínavé naháňačky na tatrovkách neuchránili filmy od dobových kritických ohlasov a kinosál zívajúcich prázdnotou. Nepomohla ani orientácia niektorých tvorcov smerom k módnym témam, akými bola v 80. rokoch ekológia a kriminalita, ani predlohy a scenáre osvedčených literátov neznamenali vždy záruku kvality. Len málo príbehov a postáv sa nestratilo v množstve nepravdepodobných zápletiak a umelovytvorených osudov zapálených pracovnou a normalizačnou horúčkou.

András Pályi Statky ducha

K tomuto výrazu mám odjakživa akýsi hlboký, intímny, dôverný vzťah. „Ludia ducha.“ Keď som o nich čítal, pochytila ma takmer živočíšna túžba, aby som patril medzi nich. Netuším, koľko som mohol mať rokov, keď som sa s tým výrazom stretol po prvý raz, ale určite to bolo ešte v neartikulovanej temnote detstva a pôsobil ako nejaký prvý lúč svetla. Ani nie lúč, skôr signál. Že sa možno dostať z tunela, ktorý nemá konca-kraja. Žili sme vtedy v temných dobách – hovorím o začiatku päťdesiatych rokov –, ale mne sa tej temnote ušlo dokonca dvakrát. Ten druh bigotného katolicizmu s klapkami na očiach, to anachronické podzemné dožívanie kresťanskej strednej triedy, v tridsiatych rokoch nadutej a enervovanej, do ktorého som sa narodil, jednoducho nemal duchovný horizont. A to som použil mierny výraz. Bol predchnutý skôr istým „vozvýšeným“ duchovným sebamrzačením, inými slovami, podozrievavými výčitkami svedomia voči všetkému, čo v živote spôsobuje pôžitok a radosť – a voči duchu prinajmenšom rovnako ako voči zmyselnosti –, pretože pôžitok zo života odvracia od „večných hodnôt“, od „boha“, „statkov duše“. Dnes mi je aj v úvodzovkách zaťažko napísať tie slová.

Dlho som sa zmietať medzi týmito dvomi temnotami. K jednej ma pútal pôvab ilegality, sladké rodinné milieu, vyžarujúce teplo chlievu, k druhému – k svetu oficiálneho cynizmu a klamstiev – práve naopak duch vzbury, totiž v mojom vnútri, lebo tam vonku, vo svete, ani ten nemal širší horizont. Napokon som predsa len zakotvil v redakcii istého náboženského časopisu, sám nechápem prečo. Najmä keď si predstavím, že moje detstvo bolo plné

blasfémie a svätokrádeže a v pätnástich rokoch som už bol odhodlaným ateistom. Možno preto, že v tom svete to bolo to väčšie víťuzstvo. Alebo sa mi na prchavý okamih zdalo, že moja túžba po svetle ducha sa dá ľahšie spojiť s katolicizmom než so stupídnyim betónom súdruhov? V každom prípade, v tom časopise som písal o väčších „duchovných priestoroch“, o práve „dychtiť“ oproti dogmám. Nie dlho, moja vnútorná munícia sa rýchlo vyčerpala. Mal som dvadsaťpäť, keď som sa definitívne odvrátil od tejto divnej duševnej mixtúry rafinovaného sebaklamu.

A už je tu jar 1968. Americké univerzity obsadené študentmi, barikády v Quartier Latin, socializmus „s ľudskou tvárou“ v Prahe. A kde som sa zamiešal ja? Kam smerujem? Aké stuchnuté rodinné tradície sa to pokúšam modernizovať? Náhle som so zatajeným dychom pozoroval, čo sa okolo mňa deje. Toto majú byť duchovné výšiny, kam som sa chcel dostať? Je veľmi ťažké uvidieť jasne, čo sa deje. Ešte aj tak, keď sa mi v redakcii dostal do rúk dôverný materiál C z Maďarskej tlačovej agentúry (pamätá si ho ešte niekto?), prehľad zahraničnej tlače pre interné použitie. Ťažké, lebo revolúcia, ako sa patrí, je intolerantná ako diktatúra. Koniec koncov, aj tá naša malá, práve krotnúca diktatúra (1. januára 1968 sa začína „nový hospodársky mechanizmus“ a zdá sa, že to bude akýsi polovičatý kapitalizmus) prevzala kedysi moc takisto pod revolučnými heslami. A v čom sú terazšie študentské (pseudo- alebo nepseudo-) revolúcie pravdivejšie než (pseudo)proletárska diktatúra, ktorú poznáme? Inakosť chápem nanajvýš na animálnej úrovni, rozumom sotva. Očarený Marcusovým *Jednorozmerným človekom*, ktorý v tom čase nebol prístupný v maďarčine (aj mne sa dostal do rúk po rokoch, vtedy nanajvýš ak nespočetné odkazy naň), som si vytvoril teóriu a napísal som pre svoj časopis článok s názvom *Vzbura pre statky ducha*, ale neuverejnili ho. Dimenziu nádeje, ktorú občan konzumnej spoločnosti stratil, stotožňujem s túžobnou predstavou duchovných statkov, a hrdinov veľkej generačnej vzbury zaodievam do vlastnej duchovnej roztúženosti. Po rokoch, keď mi Gyula Sípos v Paríži strčil do ruky *Ni Marx ni Jésus* Jeana-Françoisa Revela, v duchu som si pomyslel, aha, bezpochyby som vec zjednodušil, no až tak som sa nemýlil.

(*Moje telo som ja*)

Pre mňa osobne je rok 1968 prvou slávnostnou sezónou zmyslového oslobodenia. Dost dlho som mi to trvalo, ale teraz mám skutočnú milenkú, ako sa patrí. Navyše zakázanú. Redakcia, kde pracujeme – ona aj ja, je akési akvárium, malý, uzavretý svet plný potláčania, alebo skôr skanzen, rezervácia na demonštrovanie náboženskej slobody, aby svet videl, že aj v socializme existuje katolícka tlač. A my sme to akvárium podpálili. V strede veľkej miestnosti stoja písacie stoly prisunuté dovedna, sedíme šikmo oproti sebe, fajčíme, vo vysokom popolníku s reklamným logom Cinzano, ktorý si vlni v lete potiahla v ktorejosi západo-nemeckej reštaurácii a teraz sa tu skvie medzi nami na stole, musel byť nejaký skrkvaný papier, hodil som naň (alebo ona? už si nespomínam) horiacu zápalku, plameň vzbĺkol, horí, horí, nehasíme ho, celá miestnosť sa naň zdúpnená pozerá, kým my dvaja sa pozeráme jeden na druhého nehanebne červenými tvármi, spaľujúcim pohľadom, len hlupák nevidí, že je to otvorené vyznanie, priznanie, zverejnenie, že sme milenci, áno, sme zaľúbení, hoci ja mám nevestu a ona zasa manžela, navyše je šéfovou dcérou, čo akcii dáva aj isté politické podfarbenie, koniec koncov, celé sa to odohráva v redakcii cirkevného časopisu, ktorý Štátny úrad pre cirkevné záležitosti pozorne sleduje, ale to je jedno, doboha, už je všetko jedno, už sme okúsili jeden druhého a to rozhodlo o všetkom, sme ochotní podpáliť celý svet, sme ochotní zúčtovať s celým hodnotovým rebríčkom závislým od hierarchie, nech je to cirkevná alebo štátna hierarchia, darmo to popierajú, svet je dnes o tomto, hranica blčí rovno uprostred redakcie a nieto toho, kto by ju uhasil. Pretože tu pracujú samí zastrašení, zlomení ľudia, drasticky alebo podlo zbavení identity, paralyzovaní faktom, že dcéra mocou ochraňovaného šéfa a ten druhý, teda ja, čo som sa s ňou z nie celkom pochopiteľných príčin spojil, založili na písacom stole požiar. Výnimkou je jediný kolega, ktorý prišiel až po nás, my sme totiž prvé lastovičky omladzovania, ktoré sa začalo pred dvomi rokmi (šéf, ktorý sa odvtedy stane mojím svokrom, onedlho na toto omladzovanie doplatí, pretože ho pošlú do penzie), navyše, tohto kolegu s diplomom ekonóma som veľmi rafinovane odporučil ja, hoci je to

skrz-naskrz vizionársky básnik Péter Vasadi; je zasvätený do nášho tajomstva, očarene stojí vo dverách redakcie, s úsmevom sa kochá v tomto happeningu, typickom pre šesťdesiaty ôsmy rok.

Logika udalostí je dokonalá, len človek ako trpný subjekt tam a vtedy nevidí svoje miesto v deji. S Katou Saádovou, pretože ide o ňu, sme sa našli na oficiálnej ceste do Poľska v júni 1967, no ona vzápätí odcestovala na celé leto do SRN k svojej nemeckej priateľke a zhustenú smotanu svojich tamojších zážitkov zhrnula v článku *Beatnická totalita*, ktorý je pravdepodobne najvnímavejšou reportážou o životnom pociťovaní šesťdesiateho ôsmeho, hoci ja sa pamätám tak, že vyšiel už roku 1967. Uverejnili ho zrejme aj preto, lebo v tom čase toto bytostné popretie tradičnej európskej hierarchie hodnôt, ktoré Kata vycítila v mladých ľuďoch západnej polovice Európy, sa zdalo také nové, originálne, priam ako individuálna mánia, že si to nevšimol ani cirkevný, ani politický cenzor, ktorý bol v bežnom živote jej vlastným otcom (a ktorý si neskôr poriadne užil za uverejnenie článku z jednej aj druhej strany). Predo mnou sa však vďaka nemu a s ním otvorila brána do seba samého. Po prvý raz v živote som mal nejasný pocit, že na to, aby som bol duchovnou bytosťou, musím objaviť predovšetkým svoje fyzické bytie, čiže bez toho, čo som a čo sa nazýva telo, je aj duch, nech by bol akokoľvek ambiciózný, nanajvýš akýsi túlavý prúd, schopný spôsobiť povedzme zmätok a paniku, ale reprezentovať seba samého nie. „Moje vedomie je bezpochyby niekto osobitný – zato moje telo, to som jednoducho ja.“ Túto vetu z mojej novely *Kamene a nostalgia*, jedinej, ktorá má skutočne atmosféru šesťdesiateho ôsmeho, o desaťročia neskôr vyčítavo vybral Rudolf Ungváry. Teraz, keď pri príležitosti štyridsiateho výročia skôr či neskôr všetci napíšeme svoj šesťdesiaty ôsmy rok, sa už nečudujem; sám podal dôkaz, že z toho, o čom tu hovorím, nepochopil ani vtedy, ani dodatočne vonkoncom nič. Zato mojím vtedajším najelementárnejším poznaním je pád nadradenosti ducha v dichotómii duch-telo, čo bolo spojené – ako to teraz napísal Miklós Tamás Gáspár – s detronizáciou všetkých ostatných (údajne božských) autorít (mužského rodu, bielej rasy, západnej civilizácie atď.).

Bolo mi to v tom čase jasné? Nie, v ničom som nemal jasno, bolo to skôr akési intuitívne poznanie, respektíve akýsi vnútorný

kompas. Natolko som v tom nemal jasno, že keď som o rok dokončil prvú verziu *Kameňov a nostalgia*, ani som nevedel, čo som chcel vlastne napísať. To v prípade literárneho diela má za následok ťažké vrodené chyby. Jednoducho som nemal nijakú predstavu o tom, čo sa udialo vo mne, ani čo vo svete. Samozrejme, vpašoval som tam prvú krízu našej lásky s Katou, ale predimenzoval som to. Spod rúk mi vyšlo beznádejne sfušované dielo. Po rokoch som sa doň púšťal znova a znova, pokúšal som sa ho prepracovať, mal som totiž pocit, že je to jedna z mojich najdôležitejších prác, ale zakaždým som sa zasekol. Nešlo teda o to, že sa mi na prvý raz nepodarilo dať dokopy použiteľný opus, ale že som v ňom dodatočne nenašiel ani ono autorské jadro, od ktorého by som sa mohol odraziť. Lenže čo v ňom bolo potom pre mňa také dôležité? Možno práve jeho zvláštna amorfnota a to, že v tej čudnej neuchopiteľnosti predsa len kdesi víril moje inštinktívne poznanie. Môj šesťdesiaty ôsmy rok je o tomto. To je to, čo mi nedávalo pokoja. O šesťdesiat rokov som prišiel na to, že mi neostáva iné, ako so svojím terajším ja vyzvať na duchovný súboj šesťdesiaty deviaty rok, presnejšie, rozprávačku pôvodnej novely, aj keď to paradoxným spôsobom vyústilo do ľúbostného aktu autora a jeho hrdinky. No podarilo sa mi konečne poriadne si prehovoriť do duše: „Pochop, Anna, pokračujem zúfalo, nech sme boli v šesťdesiatom ôsmom v akomkoľvek tekutom skupenstve, za našou nevyhranenosťou, amorfnotou muselo byť nejaké fatálne issue, akási osudová možnosť, ktorú sme jednoducho nenašli, ale napriek všetkému sme predsa len boli ľudia a nie améby. A potom sa práve v tomto skrýva vyústenie nášho príbehu: v tom, čo sme hriechne prepáli... Predsa len ide o nádej! Ktovie, či nie naposledy?!“

Táto amorfnota je pre mňa až priveľmi súčasťou šesťdesiateho ôsmeho. No so sebaobvinením, ktoré som v konečnej verzii novely v roku 1985 dal na papier, sa dnes nijako nemôžem stotožniť. Nešlo totiž o nádej, prinajmenšom nie v prvom rade, nešlo o znovuzískanie dimenzie nádeje. Oveľa skôr šlo o zmyslové oslobodenie. Áno, náš príbeh hovorí predovšetkým o tele, o tom, že áno, *moje telo, to som ja*; dnes je už jasne vidieť, že tento hlboký antropologický zvrät, na ktorého uvedomenie podľa všetkého nestačí ani štyridsať rokov, jednoznačne zatláča do úzadia všet-

ky spoločensko-politické sily, ambície, hľadanie cesty, ktoré svojho času chceli za každú cenu zvíťaziť a ktoré utrpeli takú spektakulárnu porážku. Ja sám až teraz začínam chápať paradox skrytý hlboko v tom, čo sa udialo: duchovnou bytosťou som sa stal pravdepodobne v roku 1968, čiže vtedy, keď som prišiel na to, ako elementárne súvisí s mojím telom to, čo si v sebe uvedomujem ako ducha. Inak, zdá sa, že veľkí duchovia, ktorých som od detstva obdivoval a ktorí o sebe zvyčajne tvrdili, že toho vedia veľmi málo, si to odjakživa uvedomovali, aj keď sa pohybovali v iných koordinátach poznania. Takže som počúval len svoje inštinkty, rozhodoval som sa takmer naslepo, ale zvolil som seba samého, nemám čo ľutovať.

(Internacionála)

Prvý raz som sa dostal do Francúzska v lete 1973. Strávil som pár dní v Avignone na divadelnom festivale. Bolo tam všetko, čo lahodí oku aj jazyku, kované klasické predstavenie na dvore Pápežského paláca, politické divadlo, experimentálne divadlo, obnažené divadlo, pouličné divadlo v rámci off programu; divadelnému kritikovi spoza železnej opony – bol som tam v tejto role – mohli oči vypadnúť. Nehovoriac o nočnom živote po predstaveniach. Akoby to bolo včera, ešte to patrí sem.

Je to môj druhý deň, nechce sa mi ísť spať, je už po druhej v noci. Mestečko, ktoré sa takmer nedotknuté zachovalo zo 14. storočia a okolo ktorého hradieb neskôr vyrástlo ďalšie, väčšie, bezútešné mesto bez atmosféry, sa v čase festivalu doslova prepodstatnilo, akoby všetky tie starodávne domy boli len kulisami a celé to vrúcne malé *cité* bolo javiskom. A čokoľvek sa udeje, dostáva sa do zátvoriek, nadobúda ďalšie významy. Reštaurácie a kaviarne pomaly zatvárajú, prútené kreslá záhradných reštaurácií ospalo zívajú, len na hlavnom námestí osirelo postávajú obrovské prázdne kovové sudy, ktoré sa sem dostali ako reklamné stĺpy na čas festivalu. Prichádza vari štyridsaťročný muž, trocha podgurážený, zastane pri jednom sude, vyzuje si topánky. V nasledujúcom okamihu už trieska do suda, vo vlašskej provenšálskej noci zvuk príležitostného plechového bubna trhá uši, vzápätí sa pri samozvanom bubeníkovi objavia policajti, ktorí celý

deň dohliadali na námestie, za nimi kopa antonov, aj teraz tu postávali zo dva. Len sa dívam, napriek neskorej nočnej hodine sa hneď zbehol národ, hoci pred chvíľou už na ulici takmer nik nebol, mladí v rifliach a tričkách, odhodlaní, akýsi vyháknutý mladík s výzorom študentského vodcu poučuje policajta, ten očividne nehodlá polemizovať, jednoducho opakuje, že nemožno rušiť nočný pokoj. A vtedy sa vystrie jedna ruka, cmuknutie, potom aj ďalšie a zaznie Internacionála. Policajti sa bez slova stiahnu. Čo sa stalo? Internacionála, ktorú doma vyspevujeme na nudných, únavných školských slávnostiach v pozore, sprisahanecky poškuľujúc na seba, ale predsa len s hromovým pátosom, tu pôsobí takto? Ako to? Zrejme ide o niečo iné, úplne iné, toto tu je pieseň solidarity, rituál sebaobrany, čarovná formula, zázračná zbraň. Živé dedičstvo šesťdesiateho ôsmeho, ktorú sledujem s nefalšovanou pietou východoeurópskeho turistu. Na okamih si predstavujem, že je len máj šesťdesiateho ôsmeho a ja som práve v Latinskej štvrti.

Pokračovanie je však rozčarujúce. Policajti sa už neobjavia, na sud vystupujú rečníci, do čoraz dusivejšej noci znejú plytké politické heslá, zmätené rečnenie. Sedím na lavičke, ústa vyschnuté, mozog zmorený, chce sa mi kričať, revať, aké je to smiešne, prázdne, podľa zneužívanie horúčky, ktorá zaviedla aktérov šesťdesiateho ôsmeho na ulice a barikády, ktorou obsadili školy. A z ktorej, nech je to už akokoľvek, som získal inšpiráciu a silu, aby som sa vydal vlastnou cestou. Ale načo mám revať? Vari nie je dosť hulákajúcich šialencov v tomto patologickom nočnom divadle?

Preložila *Juliana Szolnokiová*

Péter György
 Rozpad pamäti – nečitateľné mesto
 (Pomník päťdesiatemu šiestemu, Budapešť)

„Torzovité miesta, obrátené do seba, histórie a minulosti, ktoré ostatní nemôžu čítať, rozdrobené, rozostierateľné časy, udržiavané v zálohe, ako príbehy zotrúvajúce v tajomstve, uzavreté do bolesti tela alebo do slasti cysty.“¹

Ak pre obyvateľov jedného mesta nie je evidentné, prečo stojí verejný pomník tam, kde stojí, tak absencia tejto evidencie znižuje vo významnej miere možnú funkciu pomníka v živote daného spoločenstva. Tie pomníky, ktoré môžu stáť *hocikde*, nenapĺňajú svoje poslanie *nikde* a pravdepodobne na ne skoro zabudnú. Úspech inštalácie pomníka závisí teda predovšetkým od pochopenia ducha miesta a od stvárnenia tvorcu, ako aj od toho, *kto* cíti/myslí, že sa týka aj jeho.²

Keď roku 2005 úrad premiéra vypísal súbeh na projekt centrálného pomníka maďarskej revolúcie a boja za slobodu roku 1956 (ďalej len Pomník), vymedzil preň také miesto, ktoré samo osebe bolo zárukou úspechu: stred Felvonulási tér (Námestia defilé), oproti stromoradia Városliget (Mestského parku). Nie-

¹ de CERTAU, Michel: *The practise of Everyday Life*. Vol. 1. (Preložil Rendall, Steven F.) University of California Press, Berkley, Los Angeles, 1988. (Pôvodne ako *L'invention du quotidien*. tome 1. Arts de faire. 10/18, Paris, 1974.), s. 108.

² Porovnaj MILES, Malcom: *Art, Space and City. Public Art and Urban Futures*. Routledge, London – New York, 1997; MITCHELL, W. J. T. (ed.) *Art and Public Sphere*. University of Chicago Press, Chicago – London, 1992.

len logika stromoradia ústiaceho do námestia, ale aj historický kontext si toto miesto vyžadovali: práve tu roku 1951 postavili Stalinovu sochu Sándora Mikusa, ktorú, ako symbolickú predohru k revolúcii 23. októbra 1956, dav zvalil. Neskôr sem, v kádárovskom režime – s významnými prestavbami – postavili tú tribúnu, odkiaľ vodcovia Maďarskej socialistickej robotníckej strany desaťročia mávajúc prijímali pozdravy más defilujúcich pod nimi. Miesto je teda *originálne*, ale je otázkou, čo a pre koho znamená. Čo spravili tvorcovia Pomníka pre to, aby bola táto originalita zrejmá? Odkryli jeho archeológiu, vytvorili pre väčšinu súčasných Maďarov zrozumiteľný priestorový rámec, ktorý umožňuje, aby každý považoval Pomník za svoj?

Odpoveď znie – nič také neurobili, nestvorili nič. Pomník tak môže byť efektívny len pre tých, ktorí už buď vedia, čo sa v roku 1956 stalo a vedia aj to, čo sa stalo *tu*; avšak zostane nedostupný pre tých, ktorí majú o týchto udalostiach len hmlisté alebo ani najmenšie tušenie.

Ak niekto napríklad príde od Námestia hrdinov, opustiac Múcsarnok (Halu umenia) prejde medzi čoraz viac sa rozširujúce parkovisko a Mestský park (Városliget), stretne sa najprv s Kolesom času, ktorý sa nikdy nehýbe. Keď došpekuluje nad tým, *čoho* pomníkom je mramorový kruh – vytvorený s evidentnými umeleckými ťažkosťami a nezanedbateľnými materiálnymi obeťami – a presýpacie hodiny v ňom, tak príde na tú prázdnu odpoveď, že je to pomník času alebo – čo je možno bližšie pravde – pomník intelektuálneho vedomia s odkazom, no bez vysokej mienky o normách umenia verejného priestoru.³ Z pohľadu naň nie je jasné, prečo stojí Koleso času na tomto námestí a prečo

³ Neriešiteľný estetický problém Kolesa času pochádza z chybného predpokladu. Tento pomník je totiž samotnou prázdnu a formálnou priemernosťou. Preložiť rôzne jazykové obraty spojené s plynutím času do jazyka priestoru a vizuality a zrealizovať ho vo verejnom priestore je ozajstným naivným gýčom. Nehovoriac už o tom, že niečo iné znamená čas v astronomickej, geologickej a historickej pamäti. Nájst medzi týmito odlišnými chronológiami súvislosti je estetickou otázkou – a nie evidenciou ako to predpokladá a demonštruje Koleso času. *Pomník prázdnoty* môže byť totiž osebe bez významu, ale jeho vplyv na celok priestoru je oveľa menej nevinný, ako si to mysleli jeho naivní tvorcovia. Práve ten totiž signalizuje absenciu diskusií, ktoré sa mohli nastoliť v súvislosti s vytvorením celého priestoru, ako aj s *public art*.

práve tam. Ak sa vo verejnom priestore uplatnia rôzne individuálne rozmary, urobia celok priestranstva nečitateľným. Keď náš imaginárny návštevník prejde ďalej k Pomníku, musí sa doslova prebrodiť všetkým, čo pred neho mesto predkladá – špinou, ktorú tam zanesol vietor, masou jeho spoluobčanov čakajúcich na autobusy cestovných kancelárií – a len potom zahliadne to, prečo sem prišiel. Ani si napríklad nevšimne, že prešiel popri mieste, kde počas Kádarovho režimu postavili sochu Lenina – nič na to nepoukazuje. Sochu Pála Pátzaya postavili roku 1970 v úseku medzi Múcsarnokom a Pomníkom. Z priestorového kontextu Pomníka ju vynechali; aj to je dôvodom uzavretého charakteru kompozície. Ak by naopak miesto vyznačili, pripomenula by sa éra, ducha ktorej *nepripomenúť* na tomto mieste by bolo prinajmenšom zvláštne. Veď postavenie Leninovej sochy bol jedným z opatrných, ale verejných dištancovaní sa Kádarovho režimu od Rákosiho diktatúry. Stalinova socha stála svojho času vydelene, na ohromnom piedestáli, zadumaný Lenin Pála Pátzaya, citujúci konkrétne estetický vkus Györgya Aczéla, ideologického tajomníka strany, stojí zas na úrovni ulice. Mikusov Stalin bol monumentálny, Pátzayovo dielo je familiárne. Pripomenutie niekdajších hodnotení Leninovej sochy by bolo dôležité aj z viacerých aspektov. Sčasti preto, lebo k pomníku revolúcie v doslovnom i prenesenom zmysle viedla cesta aj cez Kádarov režim a dedičstvom, ktoré mu bolo vystavané, a sčasti zas preto, lebo by bolo zrozumiteľnejšie odkazovanie Pomníka na niekdajšiu tribúnu.

Keď návštevník Pomník obíde, stretáva sa s nepopierateľne konzekventným priestorovým uskutočnením abstraktnej formy a ilustratívneho literárneho naratívu. Kamenný blok obalený kovom, sformovaný do tvaru trojuholníkov, resp. klinov veľkých rozmerov akoby sa vytrhol podľa úmyslu svojich tvorcov z prázdneho priestoru pokrytého kamennými dlažbami, ktorý sa už dnes môže považovať za historickú pamiatku. Kým hľadiac od Felvonulási tér a stromoradia Városliget sa pred návštevníkom týči jeden klin, tak prichádzajúc od parku ho víta iný výjav: divák prechádza čoraz hustejšie položenými hrdzavými oceľovými kvádrami, až kým sa neuzatvoria. Architektonická metafora je až hrozivo jasná: abstraktné prvky naozaj označujú hustnú-

ci protestujúci dav. Aj povrch oceľových telies sa neprestajne mení – postupujúc od Városliget dopredu, pokrýva klíny nezhrdzavená oceľ. Návštevník môže chvíľu kráčať medzi stĺpmi, v Pomníku, na jednom bode však z neho musí vystúpiť – stĺpy sa uzatvárajú –, a musí ich obísť *zvonku*.

Pozrime sa na dva zahraničné príklady (mimochodom niektoré formálne prvky pomníka ich pripomínajú), ktoré sa práve v tomto bode radikálne odkláňajú od toho na Felvonulási tér. Tvar Pomníka cituje Vietnam Memorial autorky Mayi Lin stojaci vo Washingtone; tam však podobný klin funguje vo forme V a nevylučuje ale naopak – volá návštevníkov do priestoru. Práca Lin vytvára priestor pre uskutočnenie celej púte, a to je ten dramatický rozdiel. Podobne je to aj s druhým umeleckým výtvorom, ktorý pripomínajú hustnúce kvádre – s berlínskym *Holocaust Mahnmal*. Jeho labyrint naraz pripomína nekonečné poblúdenie, hlbokú osamelosť, ako aj elementárnu radosť z vyslobodenia. Spomínanie a žiaľ, či skôr blúdenie medzi čiernymi kvádrami, pohľad na súčasný Berlín, ktorý sa objaví pred návštevníkom hľadiacim spomedzi nepriehľadných stĺpov, s neodolateľnou silou vytvára zážitok cesty časom. Štruktúrou oboch pomníkov, washingtonského aj berlínskeho, možno prejsť úplne vcelku, tým sa poskytuje nesmierne veľa možností na to, aby vykonal prácu smútenia: teda to, prečo tam prišiel. Pomník na Felvonulási tér smútiacich neberie do úvahy; tých, ktorí vyhľadali tento priestor na popud osobných pohnutí, hľadajú emocionálnu odpoveď a celé desaťročia v sebe nosia farchu nevysloviteľných spomienok. Projektanti Pomníka by očividne radi nasledovali estetický asketizmus, ktorý však v ich prevedení stuhol na manieru. Keďže pomník na Felvonulási tér nehovorí nič o smútku, podľa jeho „náhľadu“ akoby *zvítazila* revolúcia 1956. Takto ostáva abstraktný klin, rozprávajúci o hrdinskom a víťaznom dave, ktorý sa opiera o stromoradie Városliget trápny omylom.

Nespomenutá neostáva len niekdajšia Leninova socha: Pomník sa ani slovom nezmieňuje o obrovskom kríži pripomínajúcom Regnum Marianum. Keď v roku 1950, počas postavenia Stalinovej sochy vytvorili dodnes platnú štruktúru priestoru, zbúrali kostol Regnum Marianum, stojaci na rohu Liget. Neskôr, v roku 1969, ako znak cynizmu a opovrhnutia voči katolíckej cirkvi zo

strany Kádarovho režimu, postavili na mieste kostola pomník Maďarskej republiky rád od Istvána Kissa, ktorý je priestorovým prepisom plagátu Róberta Berénya z roku 1919. Socha Istvána Kissa, tak ako aj Pátzayov Lenin, sa roku 1989 dostali do Parku sôch, pred nimi teraz pózujú iba fotografujúci sa západní turisti. Špirálový podstavec tu však ostal, trochu ho vyplnili, do prostriedku vysadili kvetinové záhony, upevnili naň pamätne tabule, ktoré oboznamujú s históriou Regnum Marianum. Pomník si nevie rady ani s týmto krížom, ktorý s ním susedí a je s ním úzko spojený – rovnako ako Leninovu sochu ho považuje za neviditeľný; tým sa aj on sám vytesňuje so štruktúry priestorového celku, z vrstiev historických znakov natlačených na seba.

Felvonulási tér, Trieda Györgya Dózsu sú teda nezmenené tak ako ostatné mestské priestory: plné narážok, ťažko rozlúštiteľných stôp, sotva zrozumiteľných znamení. Neprestajne sa premieňajú podľa stále sa modifikujúcich stanovísk rôznych záujmov, obyvateľov mesta a užívateľov priestoru; naraz tu dostávajú miesto udalosti aktuálnej prítomnosti a stopy historickej pamäti. Všetko je to dosť mäťúce. V priestore niet stopy po tichu a priestranosti vznikajúcich doslova i prenesene, ktorá je vlastná každej klasickej pomníkovej kultúre; niet tu teda stôp po tom, čím obklopujú miesta pamäti preto, aby ich tvorcovia dosiahli cieľ. To nie je náhoda. Pomník maďarskej revolúcie je rovnako ťažko čitateľný, stojí v nevyspytateľnom priestore plnom zlomkov, ruín a trosiek, ako historická pamäť, v mene ktorej ho vytvorili. Po pol storočí nie je v súvislosti s posúdením roku 1956 ani stopy po konsenze. Čoraz menej je vidieť cez panoramatické obrazy namaľované rôznymi spomienkami na to, čo sa vlastne stalo medzi 23. októbrom a 4. novembrom, resp. zimou 1957.

Mohlo sa to stať inak? Nie je to všetko nevyhnutné? Jestvuje taký mestský priestor, ktorý by nebol *palimpsestom*; jestvuje mesto, ktorého každý „riadok“ je čitateľný? Miesta pamäti a spomínaní môžu byť slávnostné preto a vtedy, ak sú aj zrozumiteľnými, sledovateľnými, dramaticky naplánovanými archeologickými prieskumami – a tak sa stávajú diferencovanými. Veľkou možnosťou pomníka je, že dokáže v nepretržite sa meniacej časovej štruktúre zmeniť minulosť na nemé divadlo. A čo iné by mohlo spraviť priestor jednoznačným, ako keď sa v ňom stopy minulos-

ti stanú vysledovateľné – čiže mesto sa stane čitateľným? Ku konsenzu⁴, ktorý je potrebný na akceptovanie verejných pomníkov, vedie odkrytie, predvedenie archeológie historického času. Politická vôľa skrytá za kultúrne priestory sa formuje buď v demokratických procesoch alebo arogantnou nezrozumiteľnosťou, ako tu.

Neúspech pomníka roku 1956 sa vzhľadom na predchádzajúce okolnosti javí byť nevyhnutným. Už ani okolnosti jeho inštalácie neboli povzbudzujúce. V prípade sôch na verejnom priestranstve – najmä politických, historických pomníkov – je potrebných mnoho konsenzov na to, aby zodpovedali „pamätovopoliticky“ dôležitým kultúrnym aktom a stali sa tak akceptovateľné pre rozhodujúcu väčšinu verejnosti. Pomník mal reprezentovať celok súčasnej maďarskej verejnosti – jednej virtuálnej spoločnosti, na ktorú sa možno odvolávať. Boli takí, ktorí – hoci boli súčasťou hypotetického spoločenstva – nedali súhlas na tento pomník. Úrad premiéra nechcel vytvoriť konsenzus iba formálne, no pre väčšinu organizácií súvisiacich s rokom 1956 sa projekt, ktorý súbeh vyhral, ako aj pohľad na stavajúci sa Pomník ukázal byť nepriateľným. V ich proteste nemožno zrejme od seba oddeliť inštinktívne podozrenie voči Maďarskej strane socialistov (MSZP), prechovávané účastníkmi revolúcie, priebeh súbehu na pomník a estetická kvalita projektu. Vláda najprv protest organizácií súvisiacich s rokom 1956 nebrala na vedomie, potom im poukázala skromnejšiu sumu, z ktorej si mohli postaviť *vlastný* pomník na Múzeumem rakpart (Nábřežie Technickej školy), na takom mieste mesta, ktoré taktiež zohráva rolu v historických udalostiach revolúcie a v uplynulých rokoch sa stalo dôležitým dejiskom zhromaždení maďarskej pravice. V tom momente, keď vznikol falošný konsenzus *dvoch* pomníkov, ukázalo sa, že v procese premeny tradície roku 1956 na neinterpretovateľnú zohráva pamätný rok a nový pomník dôležitú úlohu.

⁴ Na neoddeliteľnosť mestskej archeológie a génia loci slúži ako dobrý príklad dnešná minulosťná politika Berlína. Spomedzi početných príkladov môžeme vyzdvihnúť pomník na otvorenom priestranstve „Topographie der Terrors, Gestapo, SS und Reichssicherheitshauptamt“. Toto pamätne miesto, Denkstätte, vyžadujúce aktívnu účasť, myslenie stojí na mieste sídla Gestapa. V súčasnom obraze mesta nie je národný socializmus zabudnutým tieňom, príznakom, ale s úzkostlivosťou presnosťou pripomínaným *dedičstvom*, hrôzu ktorého si musí pamätať každý – či chce alebo nie.

Dovolím si použiť ešte jeden príklad, ktorý sa síce zdá byť vzdialený, no pre svoju poučnosť je dôležitý. Ukazuje, že je skutočne možné vytvoriť taký verejný pomník, v rámci ktorého je napokon možné dosiahnuť spoluprácu medzi zainteresovanými a úradmi: opäť odkazujem na prácu Maye Lin.

Súbeh na *Vietnam Memorial*, postavený v bezprostrednej blízkosti *Lincoln Memorial* na washingtonskom *Mall* – ktorý je priestorom sebareprezentácie Spojených štátov, vyhrala v roku 1981 spomedzi 1421 účastníkov neznáma mladá umelkyňa Maya Lin. Osud súbehu podporovaného aj *veteránmi* sprevádzala až do konca veľká pozornosť. V roku 1981 bola spomienka na vietnamskú vojnu ešte čerstvá a jej priebeh a završenie v 20. storočí rozdelila americkú spoločnosť úplne novým spôsobom. Pomník Lin nasleduje síce svojím krotkým radikalizmom estetiku abstraktného minimalizmu, no aj tak bezprostredne slúži záujmom veteránov: aktívnym rituálom zármutku a pamäti. Pomník vymenúva mená tých 58196 vojakov, ktorí padli vo vietnamskej vojne. Mená sa na čierne granitové plochy dostali v chronologickom a v rámci rokov v abecednom poradí, prvé meno je z roku 1959, posledné z roku 1975. Každé jedno meno je ľahko viditeľné a dosiahnuteľné z úrovne očí, môže si ho teda prečítať každý návštevník prechádzajúci popri pomníka a – ako to aj robia príbuzní a tí, čo prežili – môže karikovať na papier, ktorý na tento účel slúži, meno svojho známeho alebo príbuzného.⁵ Ako to ukazuje príbeh pomníku Mayi Lin – aj moderné, abstraktné dielo zbavené gýča, prázdnej reprezentácie, pomníkového kultu 19. storočia a rétoriky heroizmu veľkého človeka môže byť v službách účasti, praxe aktívnej pamäti. Tie však na Felvonulási tér miesto nemajú. Pravda, na parcele 301 (*miesto na cintoríne Újköztemető, kde bolo spolu s Imrem Nagyom pochovaných ďalších 2000 popravených účastníkov revolúcie v '56, pozn. prekl.*) je možné pre-

⁵ KELLY, Michael: Public Art Controversy. The Serra and Lin Cases. In: *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, roč. 54, č. 1, 1966/Winter. s. 15 – 22; FRIEDMAN, D. S.: Public Thing in Modern City. Belated Notes on „Titled Arc“ and the Vietnam Veteran Memorial. In: *The Journal of Architectural Education*, roč. 49, č. 2, 1995, s. 62 – 78; MITCHELL, The Violence of Public Art: Do the Right Thing. In: *Critical Inquiry*, roč. 16, č. 4, 1990/Summer, s. 880 – 899.

čítať si mená popravených po revolúcii, ale tento pamätník vytvorený mimo priestoru mesta, rovnako plný protirečení, sa nemôže porovnávať s funkciou pamätníka postaveného v centre mesta.

V Pešti stojí jeden abstraktný, intelektuálny pomník – neberie na vedomie dejiny priestoru, ani zármutok ešte žijúcich aktérov a ich potomkov, neposkytuje naň príležitosť. Ľahko sa môže stať, že v tejto situácii bude ako autentické miesto osobnej pamäti slúžiť pomník na Műegyetem rakpart a heterotopia na Tiede Györgya Dózsua sa zas len rozšíri o nový prvok. Ak sa však nejaký pomník nestane kultovým *pomníkom*, cieľom individuálnych pútí prebiehajúcich nezávisle od štátnych sviatkov, tak za krátky čas sa stane rovnako nezaujímavým – „nečitateľným“ – ako všetko, čo dnes na námestí stojí: koleso času, pozostatok podstavca, kríž... Ďalšia súčasť pozadia – kým v popredí pokračujú aktuálne platné udalosti prítomnosti: motokárové preteky, pivné festivaly, blšie trhy, prezentácie tovaru. Mesto a jeho obyvatelia nebudú brať na vedomie Pomník rovnako, ako kedysi, keď si nevšimli Pátzayovu sochu Lenina alebo pomník Maďarskej republiky rád Istvána Kissa.

Preložila Ivana Taranenková

„Špinaví Maďarskí cigáni, prišli ste...?“

*Štyridsiate výročie vstupu vojsk Varšavskej zmluvy do Československa si nepripomenuli iba Česi a Slováci. Reflektovalo sa aj u našich južných susedov. Jedným z takýchto pripomenutí je rozhovor redaktora maďarského týždenníka HVG **Andrása Schweitzera** s penzionovaným generálmajorom **Lajosom Kissom**, niekdajším zodpovedným vedúcim politickým koordinátorom intervencie. Lajos Kiss spomína na okolnosti vstupu príslušníkov MLR do Nových Zámok, na dramatický incident, ku ktorému tam došlo, a sprítomňuje situáciu, ktorá Maďarom, z oboch strán hraníc, musela pripadať schizofrenicky.*

Na – z maďarského pohľadu – najdramatickejší incident invázie, ktorá sa začala na úsvite 21. augusta 1968, existujú rozporuplné spomienky. Novozámockú strelbu maďarských vojakov podľa jednej štúdie vyvolala skutočnosť, že ste chceli prehovoriť k miestnym. Je pravda, že vás chceli vyslobodiť z čoraz hrozivejšieho zovretia davu?

Rokovali sme na novozámockom výbore strany, v ranných hodinách 21. augusta, keď sme počuli, že dolu, na námestí, sa objavili demonštranti, chodili hore-dolu, spievali, vykrikovali heslá. Hovorím Mihályovi Schuhovi, prvému tajomníkovi. Poznal som ho zo starších časov, vyhlasoval sa za polovičného Maďara a polovičného Slováka: „Vieš čo, ujo Mihály? Nevysedávajme tu, poďme von, pohovorme si s ľuďmi“. Bol som v uniforme, ale bez zbrane. Ale s takýmito demonštráciami je to tak –

začínajú pokojne, potom niekto vyprovokuje násilie. Tak sa stalo aj tu. Kričali na našich vojakov: „Všivaví maďarskí cigáni, prišli ste, lebo nemáte doma čo žrať?“

Po maďarsky?

Samozrejme, po maďarsky. Ale museli to byť najmä Slováci, lebo si lámali jazyky. Aj so mnou sa niekto hádal. Medzitým niektorí začali hádzať kamene, mnohí vyliezli na tanky, niektorých vojakov aj udreli do tváre, iných strhli z bojových vozidiel. Vtedy sa jeden náš dôstojník rozhodol strieľať do vzduchu. Ani sám neviem, ako bolo možné riešiť túto situáciu inak. Ale je faktom vojenskej psychológie, že ak niekto v takejto vypätej situácii vystrelí na upozornenie, ostatní ozbrojení začnú strieľať samovoľne: tak teda zazneli guľomety.

K zraneniu nedošlo, zasiahli len kostolnú vežu, ale dav sa nerozišiel. Maďarskí vojaci však z centra mesta odtiahli. Kto tak rozhodol?

Ja sám som dal rozkaz veliteľovi pluku, ktorý odo mňa nebol ďaleko, že treba odtiahnuť naše bojové vozidlá, inak bude veľmi zle. Maďarskí vojaci ostali strážiť iba vybrané objekty – napríklad banku, poštu, národný výbor, súd. Ostatní sa stiahli za mesto. Vrátili sme zbrane miestnym milicionárom a policajtom, udržanie poriadku bolo znova v ich rukách.

Mali ste kompetenciu vydať takýto rozkaz?

Prirodzene, veď som bol jediný generál na mieste. O mojom rozhodnutí neskôr, po zmene režimu, János Simon, náčelník divízie, vyhlásil, že som sa neoprávnene zamiešal do jeho plánu, obrátil som bojové vozidlá na útek. Mnohí spomedzi demonštrantov naozaj začali jasať: „Vojaci sa zľakli, zvráfazili sme!“ Ale čerta sme sa zľakli, len naši neboli cvičení na takúto situáciu.

Ak by ste nezasiahli, dokedy by vojaci zostali?

Kým by sa nenastolil poriadok. A došlo by ku krviprelievaniu, s nedozerými následkami. Lebo ak raz začnú hádzať kamene, najbližšie budú hádzať pod obrnené vozidlá horiaci novinový papier, a to je už problém. Tak sa nikomu nič nestalo. Pritom sa mi neprestajne cez rádio hlásil môj spoločník, generálmajor Béla Lakatos, veliteľ divízie usadenej v Nitre, aby som už prišiel, lebo ma čaká delegácia s petíciou, nech ideme okamžite domov. Požiadal som, aby mi poslal helikoptéru a už som aj išiel.

Čo bolo presne Vaším poverením?

Viedol som tridsaťčlenný zvláštny oddiel, podriadený bezprostredne ministrovi obrany, ktorý sme sformovali preto, aby udržiaval kontakt s miestnymi organizáciami strany a národného výboru, zmiernoval šok spôsobený intervenciou, dozeral na to, aký postoj majú vojaci k civilnému obyvateľstvu. V skupine bolo päť profesionálnych vojakov, ostatní boli pracovníci národných výborov a stranického výboru povolaní zo zálohy, ktorí mali dobré vzťahy s vedúcimi pracovníkmi za hranicami, v slovenských krajoch a okresoch. V každej posádke bol náš zástupca.

Atmosféra však, zdá sa, priateľstvu nepriala. O čom bolo možné rokovať?

Spočiatku odpor nebol. Každý čakal na prejav Ludvíka Svobodu, prezidenta republiky, v ktorom oznámi, že vojská Varšavskej zmluvy zavolalo československé vedenie. Sedel som tam, na spomínanom zasadaní novozámockého výboru strany, pri stole naloženom sendvičmi, bola dobrá nálada, ale vo vzduchu visela otázka: kde je ten, kto ich pozval? No, ako sa neskôr ukázalo, niektorí – československé vedenie alebo soviety, čertvie kto – nás oklamali. Prešlo niekoľko hodín, vyskočil jeden človek, vysoký, dobre vyzerajúci. Bol to nejaký prevádzkový riaditeľ. Povedal: súdruh generál, pozrite sa, ja radím, keďže nie je žiadna výzva, zbaľte sa a choďte domov. Hovorím, v poriadku, veľmi rád by som tak urobil, no ja som vojak, domov pôjdem, ak dostanem rozkaz. To som povedal aj v Nitre delegácii, ktorá mi odovzdávala petíciu. Bol tam aj rektor vysokej školy, myslím že sa volal Pastier, s ktorým som sa pohádal. Povedal som mu: vieš čo, kamarát, ty si učiteľ dejepisu. Nechajme posúdenie, tejto záležitosti na budúcnosť. Súhlasil. Rozišli sme sa priateľsky.

Vy ste súhlasili s intervenciou?

Vôbec nie. Ja som súhlasil s prezidentom Svobodou, ktorý neskôr vyhlásil, že obsadenie neskonale ľutuje a považuje ho za zbytočné. Ako Svobodu, tak som dobre poznal aj Alexandra Dubčeka, prvého tajomníka strany. Na Slovensku ma prijal dvakrát, na spoločných manévroch. Na rozdiel od stranických byrokratov to bol očarujúci človek, otvorený, s čistým srdcom, múdry. Ako môj kamarát, veliteľ delostreleckého pluku Jóska Papp. Jeho som v roku 1956, na jeseň, v Leningrade videl na ti-

tulnej strane Pravdy videl zaveseného dolu hlavou, na Námestí Republiky. Ale v roku 1968 bola v Československu iná situácia, podľa mňa bolo možné jej politické riešenie. Povedal som to aj ministrovi obrany Lajosovi Czinegemu: „Súdruh Czinege, politické problémy sa nesmú riešiť vojenskými prostriedkami. Kde majú Soviety dôkaz, že západniari chcú použiť vojenské prostriedky?“ Mrmlal niečo také, aby sme to nechali tak.

Vo vojenských spisoch sa našiel taký list napísaný po 21. auguste, v ktorom Vy žiadate hlavné politické vedenie ministerstva, aby Soviety „poslali konkrétne dôkazy a nie všeobecné tvrdenia“ o príprave kontrarevolúcie. Vyskytovali sa v tomto kontexte boli nejaké nápisy, pokriky, ktoré ste sa Vás zvlášť dotkli?

Len to, čo sa môže dotknúť každého normálneho človeka – keď o ňom tvrdia to, čo nie je pravda. Keď napríklad maďarských vojakov zobrazovali s hákovými krížmi, pričom ja som sa roku 1944 zúčastnil v odboji a pomáhal som židom odsúdeným na nútené práce k úteku. Bol som svedkom toho, ako nilaši strieľali po tuctoch maďarských radových vojakov utekajúcich z frontu. Vojna bola iná, než sme si ju ako žiaci v Ostrihome predstavovali v roku 1938, keď sme sa s hrdosťou pozerali na našich vojakov pochodujúcich na Hornú zem a rozhodli sme sa prihlásiť na vojenskú školu. Počas okupácie, v roku 1968, som mal mnoho sporov s mojimi slovenskými priateľmi, ktorých som spoznal začiatkom šesťdesiatych rokov, keď som bol vojenským atašé v Prahe. O jednom slovenskom generálmajorovi z Trenčína som sa počas nášho tamojšieho pobytu dozvedel, že sa tlmočením snažil vzbudiť výčitky svedomia. Sadol som si s ním a povedal mu: „Ak máš nejaký problém, jednaj so sovietskym vedením, nie s maďarskými vojakmi.“ Dal mi za pravdu. Otvoril som fľašu vína, vypili sme ju, objali sme sa, rozlúčili. Ja som sa na nikoho neurazil. Vžil som sa do ich situácie – ja by som robil onakvejšie veci. Je to ponižujúce, keď vojakovi zoberú zbraň a vyženú ho domov.

Béla Biszku, člen politbyra pre dozor nad zbraňami, sa raz – aspoň podľa svedectva Jánoša Simona pred desiatich rokov v denníku Népszabadság – roku 1968 dôverne istým vedúcim vojenským predstaviteľom zmienil, že ak príde k ozbrojenému boju, Slovensko sa pravdepodobne odtrhne od Česka. V tom prípade

by územia s maďarským obyvateľstvom zabralo Maďarsko. Práve preto zriadili oddiel zbehlý v správnych záležitostiach, ktorý ste riadili.

Také niečo Béla Biszku nikdy nepovedal, o tom som nikdy nepočul. Neexistovali žiadne špekulácie o pripojení Hornej zeme, maximálne o tom niekto vo vojsku žartoval. Aj na novozámocnom výbore bol jeden starší pán, ktorý sa postavil a povedal: Horthy bol odvážny človek, lebo sem prišiel s vojskom a teraz ste odvážni aj vy. Vybral z vrecka jednu horniacku pamätnú mincu, ktorú v roku 1938 dávali vojakom a dal mi ju – mám ju dodnes. Vysvetlil som mu, že my sme neprišli preto, aby sme tu ostali, ale aby sme pomohli. Inak, aj medzi Slovákami boli podivíni. Jeden napísal sťažnosť maďarskému ministrovi obrany, že on – keď protestoval proti nám – oprel svoj bicykel o tank, ten sa pohol a bicykel sa rozbil. Takže nech ho ministerstvo láskavo odškodní. Hovorím Czinegemu, keď je to taký tvrdohlavý, že je schopný takýto list napísať, vyplaťme ho. Aj mu tie peniaze poslali – 50 alebo 150 forintov – prostredníctvom zahraničného zastupiteľstva. Chválabohu, že došlo len k takejto škode.

Preložila Ivana Taranenková

Vilém Prečan
 Kdo byl a jaký byl Gustáv Husák
 aneb Místo Gustáva Husáka
 v našich dějinách

„Jestliže bude mít jednou dost odvahy, aby se podíval za sebe, zjistí, že neuskutečnil nic svého, že nepronесl myšlenku, která by stála za zapamatování, že si nevystavěl žádný pomník ať už ve skutečném nebo přeneseném smyslu. Byl iniciátorem zmrtvělosti, vykonavatelem cizích instrukcí, autorem nehybnosti a šílené nudy, dirigentem národní apatie a podprůměrnosti duchovního života.“

(Milan Šimečka 31. 12. 1987,
 v prvním sloupku samizdatového Konce nehybnosti)

Gustáv Husák nepředstavuje pro historika žádnou velkou záhadu; hlavní události i peripetie jeho příběhu je možné pojmenovat s dostatečnou přesností. Zejména pak lze jednoznačně charakterizovat, jakou úlohu měl v jednotlivých fázích své politické dráhy, bez ohledu na úmysly a záměry, které nemusely být vždy odsouzeníhodné. Lze o něm psát také bez emocí: Husák a jeho éra patří nenávratně minulosti, nikdo s ním nemá otevřené účty, své viny zaplatil definitivním pádem mezi nejzápornější postavy našich novodobých dějin. Což neznamená, že by měl zmizet v propasti zapomnění.

Gustáv Husák vstoupil do politiky jako příslušník mladší generace gottwaldovské garnitúry; nebyl sice vyceповán kominter-

novskou disciplínou a neměl zkušenost z aparátů komunistické strany, doktrína a politická praxe stalinského ražení mu však nebyly cizí. Svým vzděláním, individualismem a publicistickou aktivitou se nicméně vždy odlišoval od běžného partajního prostředí, které v něm vidělo „panského komunistu“. Tyto svého druhu handicapy nabyly na významu, když se stalinista Husák stal na začátku padesátých let obětí jiných stalinistů, jimž pomáhal k moci. Bylo to v momentu, kdy se hledali nepřátelé uvnitř strany: Husák, podezřelý jako odpůrce pražského centralismu, podlehl v mocenském soupeření s Viliamem Širokým o to, kdo bude představovat Slovensko v nejužší mocenské klice.

Při tom Husák v letech před únorem 1948 prokázal, že mu nedělá potíže podřídit národní zájmy zájmům takzvané třídní, jejichž cílem byl mocenský monopol komunistické strany. Takto přijal omezení pravomoci slovenských národních orgánů poté, když komunisté na Slovensku prohráli volby v květnu 1946, a jako předseda sboru pověřenců podřízeného Gottwaldově vládě pomáhal rozbít Demokratickou stranu a aktivně se podílel na přípravě provokací proti protivníkům komunistické strany na Slovensku, organizovaných z pražské centrály státní bezpečnosti. Po vítězství nad „reakcí“ se však domníval, že předcházející důvody proč potlačovat snahy o federalizaci státu pominuly.

V době věznění a přípravy procesu se slovenskými buržoazními nacionalisty sehrála důležitou úlohu jedna okolnost. Husák odmítl předepsanou roli zločince, který přiznává svou vinu. To oddálilo proces natolik, že se konal až rok po Stalinově smrti, a mělo jistě vliv na to, že hlavní obviněný unikl osudu jedenácti popravených v procesu se Slánským v prosinci 1952 a dostal „jen“ trest doživotí. Husák se hájil i před soudem, na rozdíl od svých „společníků“, kteří se káli. V budoucí Husákově veřejné roli to bude mít velký význam.

Husák přežil vězení jako „správný komunistu“, přesvědčený o své nevině a navíc nezlomený; zanedlouho po propuštění v květnu 1960 se pustil do zápasu o svou rehabilitaci. Dosáhl sice toho, že proces byl anulován, tehdejší vedení Antonína Novotného se však zuby nehty bránilo návratu Husáka do velké politiky. Nežbylo než orientovat se na změnu a vrátit se oknem, jestliže ho nechtěli pusit dveřmi; vytvořit si pozici jako kritik etablované

moci a dostat se do velké politiky takovou oklikou. O jinou než velkou politiku neměl Husák zájem; nabízené místo náměstka ministra financí či spravedlnosti odmítl. Svůj návrat do veřejného povědomí spojil Gustáv Husák, momentálně vědecký pracovník Slovenské akademie věd, s rehabilitací Slovenského národního povstání, v němž sehrál významnou roli; nyní vystupoval jako generální svědek událostí z doby před dvaceti lety. Jeho velkým politickým kapitálem tehdy a pak i do budoucna bylo dlouholeté vězení a statečný postoj tváří v tvář obviněním.

Z Husákovy publicistiky v letech 1963 – 68 je při trochu pečlivějším dnešním čtení zřejmé, že setrval na těch politických stanoviscích, která zastával v boji o mocenský monopol komunistické strany a po celé období své politické aktivity do roku 1950. Svou teoretickou výzbrojí, světonázorem, pohledem na mezinárodní a sociální konflikty minulosti i současnosti zůstal ortodoxním komunistou, přesvědčeným, že „komunistické hnutí samo kritizuje deformace své teorie a praxe a snaží se zbavit všeho nesprávného, zastaralého, překonaného a škodlivého“, jak to sám formuloval.

Husák neměl koncepci reformu ani zásadní přestavby systému, což však současníkům unikalo. Také v roce 1968 se pouze nesl na vlně demokratizačního procesu a opakoval populární hesla, což dovedl okořenit svým ostrým jazykem a schopností získávat až demagogicky přízeň davu při improvizovaných projevech pronášených spatra. Je nezapomenutelné, že v jednom slovenském městě veřejně kritizoval 20. srpna 1968 pomalý průběh demokratizace na Slovensku.

Nikdy však veřejně nepronesl jediné kritické slovo na adresu SSSR; držel se především slovenského problému, protože mu šlo o to, aby si vytvořil oporu v masové popularitě, mezi mládeží, mezi slovenskou inteligencí, jako bojovník za slovenská státně-politická a národní práva. To byl předpoklad pro realizaci osobních mocenských ambicí, k vytvoření odrazového můstku k velkému návratu. Své veřejné působení dokázal přitom spojovat s mimořádně obratnou manipulací v zákulisí, seskupováním přívrženců a přípravou výměny zprofanovaných politiků. Zatím byl ovšem jen místopředsedou vlády s pověřením připravit federalizaci státu. Neměl žádnou funkci v komunistické straně, na

zasedání jejího ústředního výboru v květnu 1968, kde svým bojovým vystoupením podstatně přispěl k politické popravě Novotného, byl přítomen jako host.

A pak přijde okamžik, kdy události katapultují Gustáva Husáka do špičky moci a nakonec do funkce nejvyšší. Možná by bylo přesnější říci, že se Husák takto katapultuje sám. Ať tak či onak, sovětská invaze odstartovala proces, v němž se mělo projevit, kdo je doopravdy Gustáv Husák, co je hnacím motorem jeho aktivity, jaké jsou jeho schopnosti i čeho všeho je schopen, jaký je jeho vnitřní život a co neodmyslitelné patří k jeho charakteru. V oné první okupační noci Husák bezpochyby pochopil, že se mu naskytuje obrovská příležitost, a to ve dvou směrech. Dokázat, jaké schopnosti v něm dřímají, že on je povolán, aby zvládl danou situaci, a při tom se dostat na vrchol moci. Časně ráno 21. srpna 1968 cestou do budovy ústředního výboru komunistické strany v Bratislavě vyřkl onu památnou vetu: „Já národ z této katastrofy vyvedu, i kdyby mi za to měli naplivat do očí.“ V tomto prohlášení se zrcadlil jak rozměr jeho spasitelského komplexu, tak skutečnost, že žádná cena mu nebude příliš vysoká, že je připraven použít i takové prostředky a „zachránit národ“ na takový způsob, že se za to lidé od něho s odporem odvrátí.

Svým vystupováním na takzvaných jednáních v Moskvě se Husák Sovětům představil či vlastně nabídl jako „realista“, přesněji jako člověk, s nímž mohou počítat. Po politickém neúspěchu vojenské invaze musela totiž Moskva pro zvládnutí situace v Československu zvolit cestu obchvatu. Potřebovala, aby takzvaný obrodný proces byl zardoušen rukama lidí, kteří mu aspoň zdánlivě stáli v čele, kteří byli schopní provést politický zvrát bez dalších skandálů na mezinárodní scéně, postupně, tiše a nenápadně. Našli takového člověka především v Gustávu Husákově, jenž sám udělal vše pro to, aby se představil Sovětům jako muž, který jediný dokáže „zavést pořádek“ a prosadit jejich vůli v Československu.

Bezprostředně po návratu z Moskvy pomohl Husák splnit jeden z bodů moskevského protokolu, na němž Sovětům mimořádně záleželo, totiž dosáhnout odůznání legitimacy vysočanského sjezdu KSČ. Nacionální argumentace o rovnoprávném zastoupení Slováků ve vrcholných státních funkcích použil Husák o ně-

kolik měsíců později, v prosinci 1968, znovu; tehdy šlo o sovětský požadavek na odstranění Josefa Smrkovského z funkce předsedy Federálního shromáždění.

Husák byl ochoten obětovat cokoli a kohokoli – zásady, program, sliby, přátele, spolupracovníky, nedávné politické partnery, své slovo, dobré jméno a čest, jen aby se dostal na nejvyšší dosažitelný stupeň moci. Něco na sebe prozradil už na podzim 1968 v debatě se studenty Komenského univerzity v Bratislavě. Na předhůzky, že mění svá stanoviska, rádoby vtipně odpověděl, že stanovisko je něco jako deštník, který musí otevřít, když prší; nepotřebuje ho však, když svítí slunko, a byl by směšný, kdyby ho měl nadále otevřený,

Když sahal 27. srpna 1968 na sjezdu KSS po funkci prvního tajemníka Komunistické strany Slovenska, přihříval se maximálně na Dubčekově popularitě a prohlašoval: „Já stojím plně za Dubčekovou koncepcí, byl jsem při její tvorbě, já ho budu plně podporovat, buď s ním budu stát, anebo odejdu.“ Po čase to pak byl právě Husák, kdo zdůvodňoval ve veřejném projevu Dubčekovo vyloučení z KSČ.

V dubnu 1969 vystoupil Gustáv Husák na sám vrchol stranické a fakticky i mocenské hierarchie. Při jeho zvolení prvním tajemníkem KSČ asistoval jeho dávný politický a osobní přítel historik Milan Hübl, tehdy rektor Vysoké školy politické a člen ústředního výboru strany. Hübl přesvědčil radu členů ÚV KSČ, především velmi vlivnou skupinu pražských členů, kteří byli kooptováni do ústředního výboru po vysočanském sjezdu, že Husák je jako Dubčekův nástupce nejhodnějším kandidátem a že jedině pod jeho egidou lze zachránit aspoň zbytky polednové politiky. V létě 1972 byl Milan Hübl odsouzen pro takzvané podvracení republiky na šest a půl roku do vězení.

Gustáv Husák se stal představitelem té politiky „menšího zla“, jež se vždy ukáže být tím největším zlem. Husák splnil přesně to, co Sověti potřebovali, a přinejmenším první dva roky byl z jejich hlediska nezastupitelný, protože na rozdíl od vykřičených zrádců měl ještě důvěru části veřejnosti. Ti, co chtěli procesy a koncentráky, hráli jen úlohu nátlakové skupiny (jako kdysi v podobných podmínkách vlajkaři nebo gardisté), jejíž činnost měla usnadnit fungování politiky a politiku menšího zla. A posky-

tovat jim, tedy i Husákovi, iluzi třeba před vlastním svědomím a pamětí že něco zachraňují. Husák se jich nikdy nepokusil zbavit, Vasila Bilaka či Aloise Indry a dalších, ani tehdy, když byl opravdu na vrcholu moci a mohl za své výkony klást Moskvě i podmínky. Ale co když nechtěl? Možná mu vyhovovali, cítil nad nimi intelektuální převahu. A hlavně: dělali špinavou práci, zatímco on mohl vystupovat v roli toho, kdo údajně zabraňuje nejhoršímu. Ostatně, sám se viděl jako zachránce hořícího domu, jak se představil ve svém zuřivém, televizí přenášeném výpadu proti Dubčekovi v dubnu 1975.

Husák se oháněl „politickým řešením“. Ve skutečnosti to bylo řešení mocenské, při němž nechyběli mrtví v ulicích (v srpnu 1969), policejní a soudní perzekuce, kriminalizace lidí za jejich názory podle socialistických zákonů, které ovšem byly v rozporu se závazky československého státu o lidských a občanských právech. Bylo to podobné „politické řešení“, jakým bylo zabezpečeno „vítězství pracujícího lidu nad reakcí“, jež vyzvedával jako údajnou metodu únorového převratu 1948, na jehož vzorném a zdárném provedení podle Gottwaldova receptu měl na Slovensku největší zásluhu.

Gustáv Husák byl také geniální našeptavač a svůdce. Jeho nabídka pardonu „pomýleným“ se stala návodem pro milióny lidí, aby podepsali svou soukromou kapitulaci. Byl představitelem doby, o níž Ludvík Vaculík v jednom svém fejetonu trefně napsal: „Je to útok na sám pojem normálního života. Já to považuju za nebezpečnější než v padesátých letech, a existuje se nám v tom líp.“

Ne nadarmo právě jemu a nikomu jinému adresoval už v dubnu 1975 Václav Havel svůj proslulý otevřený dopis, v němž obžaloval: „Zatím je systematicky aktivizováno a rozvíjeno to nejhorší v nás – sobectví, pokrytectví, lhostejnost, zbabělost, strach, rezignace, touha osobně ze všeho vyklouznout bez ohledu na obecně následky... Zatím jste zvolili tu pro sebe nejpohodlnější a pro společnost nejnebezpečnější cestu: totiž cestu vnějšího zdanění za cenu vnitřního úpadku ... cestu pouhé ochrany své moci za cenu prohlubování duchovní a mravní krize společnosti a soustavného ponižování lidské důstojnosti.“

Prorocká slova Václava Havla vyslovená po prvních šesti letech Husáka u moci připomínají katastrofální bilanci dvacetiletého období „normalizace“ na husákovský způsob, jejíž rozsah, důsledky a dlouhodobý dosah lze do všech podrobností dohlédnout až s odstupem. Nebojím se, psal Havel Husákovi, že s nástupem dnešního vedení skončil v Československu život a zastavily se dějiny. Bojím se „nesmyslně tvrdých a dlouhodobých následků, které celé to dnešní znásilnění bude mít pro naše národy“. A připomínal mu, jak velká je jeho osobní odpovědnost jako vedoucího politika: „Spolurozhodujete o klimatu, v němž je nám všem dáno žít, a máte tudíž přímý vliv i na konečnou výšku té dané, kterou naše společnost zaplatí za svou dnešní, konsolidaci.“

*

Znovu a znovu se vracejí pověsti, že Husák obnovoval „pořádek“ v přesvědčení, že Sověti budou výsledky jeho normalizovaní poměrů honorovat a že z Československa odsunou vojska. Cítil prý se dokonce Brežněvem v tomto směru podveden a oklamán. Možná to tak bylo, možná to tak cítil. Jenže Husák, tak statečný, když šlo o něho samotného, tak vynalézavý a bezohledný, když šlo o to dostat se na vrchol mocenské pyramidy, nevyužil ani v jednom okamžiku své moci a vlivu ve prospěch země a její budoucnosti. Ve srovnání s tím se vybavuje postoj Jánose Kádára, který v roce 1956 prokázal Sovětům obdobnou službu jako Husák do roka a do dne od srpna 1968, dokázal však po několika málo letech dosáhnout pro Maďarsko podstatných úlev a zahájit éru liberalizace.

Na ni se za Husáka dlouho marně čekalo, a to i později, když Brežněva vystřídal Gorbačov. Gustáv Husák byl zřejmě s to pochopit už koncem roku 1986, že nastává nová éra a že i pro realistu jeho typu vznikají možnosti systém poněkud otevřít. Nicméně k tomu nenašel odvahu. Atak v listopadu 1987 nesvedl zápas se svými odpůrci ve vedení strany a rezignoval na post generálního tajemníka, možná také s pocitem, že ho odepsala i Moskva.

Bylo jen v logice věci, že se Husák ocitl 19. listopadu 1989 při založení Občanského fóra na prvním místě mezi těmi, jejichž

odstoupení OF požadovalo vzhledem k jejich odpovědnosti „za mnohaletou devastaci všech oblastí společenského života“. Na konci listopadu vystupňovalo Občanské fórum tento požadavek ultimatem k odstoupení prezidenta do Dne lidských práv 10. prosince 1989. Tehdy se pokusil Gustáv Husák uhrát poslední politickou hru své kariéry, odmítal abdikovat a vazal své eventuální odstoupení na podmínku, že se stane prezidentem Ladislav Adamec, což byl zřejmě záměr podporovaný Moskvou. Nové vedení KSČ, už bez Jakeše a Štěpána, vyjednávalo s OF o Husákově setrvání ve funkci až do vypršení mandátu v polovině roku 1990 nebo alespoň do jeho narozenin (10. ledna 1990). Nakonec zástupci KSČ na prvním jednání tzv. kulatého stolu kapitulovali a hodili přes palubu i jeho: slíbili, že přimějí Husáka, aby splnil požadavky Občanského fóra do posledního písmene a bez hrozby ústavní krizí.

Gustáv Husák se rozloučil s veřejností posledním televizním projevem 9. prosince 1989, den před abdikací, jíž předcházel poslední výkon jeho ústavní pravomoci – jmenování vlády národního porozumění ve složení, jež prosadilo Občanské fórum. Prohlásil tehdy: „Já osobně jsem od mladých let věřil světlým ideálům socialismu. Kde byly chyby, byly chyby lidí, a ne základních myšlenek socialismu. Nevidím ani dnes ve světě lepší základní myšlenky, základní orientace. Proto jim zůstanu i nadále věrný.“ Ať už oněm myšlenkám věřil či nikoli, prokázal jim tu nejhorší medvědí službu. Nejen stalinsko-gottwaldovská éra a padesátá léta, ale také Husákovo dvacetiletí zůstane trvalým momentem našich dějin a připomínkou, co znamenala komunistická strana u moci.

Tomáš Janovic Smutné anekdoty

Stačí

Stačí, keď raz prikývneš.
A potom už privykneš.

Šatník

Kedysi sme sa krčili
v nekrčivom tesile
a dnes sa narovnáваме
v krčivom tvíde.

Na vytvorenie

Na vytvorenie kvalitného trávniku treba tristo rokov.
Na vytvorenie kvalitnej totality stačí jeden.

Projekt Stredná Európa – bilancie a výzvy

Ján Figel'

Európa ako spoločenstvo kultúr – nové výzvy a nové perspektívy¹

Veľa sa toho udialo za desať rokov, odkedy sa stretávame na týchto podujatiach. Veľa zmien sa stalo súčasťou našich životov a my sme účastní nových vzťahov a súčasťou nových štruktúr. Pred desiatimi rokmi bola Slovenská republika v izolácii od prebiehajúceho integračného procesu v našom okolí. Na západ od nás v roku 1998 vznikla spoločná mena euro. Pred piatimi rokmi v máji sme v jedinom doteraz platnom referende rozhodli, že chceme byť plnohodnotnou súčasťou tohto procesu a priestoru. Európska komisia odporučila Slovensko na prevzatie eura od 1. 1. 2009. Slovensko sa tak ocitne v eurozóne ako prvá spomedzi visegrádskeho krajín. Pred desiatimi rokmi sme boli v tejto skupine poslednými, ba „pod čiarou“. Táto výrazná zmena je potvrdením otvorenosti procesov, ktorých sme súčasťou, ale aj schopnosti Slovenska dynamicky napredovať. Želám Slovensku, aby takéto úspešné desaťročie v jeho vývoji nebolo osamotené, skôr ešte prekonávané v budúcnosti. Úspešné výsledky krajiny sú povzbudením pre vlastnú sebadôveru, ale aj inšpirujúcim príkladom pre iných.

Ale nejde len o ekonomiku či o politiku. Ide hlavne a na prvom mieste o ľudí a dôstojnosť ich života. Dôležité je, aby z týchto

¹ Text prednášky, odznel na kolokviu Nadácie Konráda Adenaura 15. mája 2008.

historických zmien profitovala celá krajina, jej regióny a občania. Základom pre dlhodobý rozvoj a modernizáciu Slovenska sú rozumné hospodársko-sociálne reformy, priaznivé podnikateľské prostredie, investície do vzdelania a inovácií, posilňovanie vymožitelnosti práva a vyššia kultúra práva a zákonnosti, konsolidácia verejných financií a efektívne využitie rozsiahlej európskej štrukturálnej pomoci.

Kultúra ako základ spoločného Európskeho projektu

Európska integrácia začínala ekonomickými témami ako sú výroba uhlia a ocele. Odvtedy sa však posunula výrazne ďalej. Prišla realita akými sú spoločný trh, spoločná poľnohospodárska politika, jednotná mena, Schengen, spoločná zahraničná a bezpečnostná politika. Ľudia dnes v EÚ stále viac diskutujú o témach nemateriálnych, ako sú identita, hodnoty, kultúra, migrácia, európske občianstvo, vedomosti a uznávanie kvalifikácie, hranice Európy. Európa – to je viac než len ekonomický či obchodný priestor. Zjednotená Európa – to je spoločenstvo krajín a ich kultúr.

Chlieb potrebujeme každodenne, ale pre šťastie človeka to nestačí. Nikto rozumný sa nezamiluje do trhu, ani európskeho, aj keď je stabilný a solventný (a to je dobré a dôležité). Kým ekonomika – ako chlieb – predstavuje nevyhnutnosť, kultúra – ako hovorí americký básnik Thomas S. Eliot – predstavuje jednoducho to, čo robí život hodným žitia. Jestvujú stovky rôznych definícií kultúry. Podľa jedného z lexikónov, kultúra je „súhrn spoločnosťou prenášaných vzorcov správania, umenia, presvedčenia a viery, inštitúcií, a všetkých ďalších výtvorov ľudskej práce a myslenia“. Kultúru treba chápať ako duchovné a materiálne spojivá charakterizujúce spoločnosť. Je súborom všetkého, čím človek humanizuje svet od začiatku ľudských dejín. Z nej vyrastajú hodnoty, ktoré nás zjednocujú, a ich hierarchia. Z kultúry vychádza naše chápanie sveta a človeka, a preto kultúra určuje charakter našich sociálnych, interpersonálnych vzťahov. Teológ, humanista a filozof, symbol slovenskej kultúrnosti Ladislav Hanus píše: „Cez kultúru lepšie poznáme človeka. Cez človeka lepšie poznáme kultúru. Človek a kultúra, to sú dve tváre jednej a tej istej skutočnosti.“ Podľa švajčiarskeho filozofa Denisa de

Rougemonta, spolupracovníka Roberta Schumana, „kultúra vyžaduje paradoxný súlad: rozmanitosť musí byť princípom jednoty; prijímanie rozdielov je nevyhnutné nie pre delenie, ale pre ešte väčšie obohatenie kultúry“.

Znovu (a opätovne) sa potvrdzuje dôležitosť kultúry pre budúcnosť jednotlivcov i národov. Spoločná Európa vo svojej podstate bola kultúrnym projektom od začiatku. Na úvod svojich memoárov Jean Monnet píše: „Nevytvárame alianciu štátov, ale zjednocujeme ľudí.“ To je náročnejšia ambícia, ale aj dôležitejšia a prínosnejšia pre charakter vzťahov medzi národmi. Je to citlivé zároveň, keďže sa týka identity, tradícií, histórie. Preto integrácia neznamena absorpciu alebo asimiláciu nových či menej početných národov väčším celkom, ale predovšetkým ich participáciu, ich účasť na báze rovnosti v tomto celku. Konrad Adenauer na adresu zjednocujúcej sa Európy sa v roku 1957 v Bruseli počas jednej z *Grandes Conférences Catholiques* vyslovil takto: „Európska integrácia by nemala byť zvieracou kazajkou pre národy Európy, ale mala by byť ich spoločnou oporou, spoločnou podporou pre zdravý, individuálny rozvoj každého z nich.“ Môžeme si všimnúť, že to nie je primárne ekonomický argument, ale skôr kultúrny.

Ako Európania zdieľame spoločné kultúrne dedičstvo, ktoré je výsledkom stáročí tvorivosti, migračných pohybov a výmen. 55% svetového turizmu smeruje do malej Európy aj kvôli tomu atraktívnemu kultúrnemu dedičstvu celého ľudstva. Kultúrna, etnická a náboženská rozmanitosť je našou charakteristikou, nie problémom. Inteligencia sa predsa tiež neprejavuje uniformitou, ale tvorbou rozmanitosti a originality. Táto rozmanitosť bola a je inšpirujúcou pre veľa krajín vo svete. Divadlá, koncertné siene, univerzity, katedrály, ale aj demokratické inštitúcie, právo národov a olympijské hnutie, sa z Európy rozšírili do celého sveta.

Originalita a úspech EÚ spočíva v jej schopnosti rešpektovať rôznorodú a poprepletanú históriu, jazyky a kultúru svojich členských štátov a zároveň presadzovať porozumenie a pravidlá, ktoré garantujú mier, stabilitu, prosperitu a solidaritu. Toto zjednotenie v rozmanitosti je viac než inokedy nevyhnutnosťou v globalizujúcom sa svete. Izolovaní a rozdelení v ňom neobstojíme.

Únia postupne rozširovala oblasti svojich politík – z pôvodných ekonomických na oblasti, ktoré sú skôr nemateriálneho

charakteru ako napr. vzdelávanie, kultúra a občianska spoločnosť. Lisabonská zmluva, ktorá je v procese schvaľovania, prináša i spoluprácu v oblasti športu a turizmu.

V máji 2007 uskutočnila Európska komisia v oblasti kultúrnej spolupráce vážny kvalitatívny posun vpred. Prijali sme Európsku agendu pre kultúru v globalizujúcom sa svete. Táto agenda obsahuje tri hlavné piliere:

- (1) potvrdzuje kultúrnu rozmanitosť a potrebu medzikultúrneho dialógu;
Kultúrna rozmanitosť je základnou charakteristikou a medzikultúrny dialóg, nie harmonizácia, je nástrojom pre vzťah rôznych kultúr.
- (2) charakterizuje kultúru ako katalyzátor kreativity;
Kultúra nie je konzumom, ale tvorivosťou. Kultúra prospieva a prispieva aj ekonomicky, nie je položkou spotrebnou.
- (3) zvýrazňuje kultúru ako dôležitý prvok vonkajších vzťahov EÚ;

Európa ako spoločenstvo kultúr je reálnym príspevkom a dôležitým príkladom pre spolužitie kultúr v 21. storočí. Úcta ku kultúrnej rozmanitosti, ochrana a podpora malých a zraniteľných kultúr vo svete je vecou solidarity a globálnej zodpovednosti.

Týmto návrhom sa otvoril ďalší významný priestor na spoluprácu medzi členskými krajinami EÚ, ale aj s okolitým svetom. Po vyjadrení podpory zo strany odbornej verejnosti (Kultúrne fórum pre Európu v Lisabone v septembri) a Rady ministrov kultúry v novembri 2007 sme začali pracovať na implementácii tejto agendy.

Dialóg, ktorý je schopný objasniť rozmanitosť

Rád by som sa zameral predovšetkým na prvý pilier spomenutej agendy: na uznanie kultúrnej rozmanitosti Európy a podporu medzikultúrneho dialógu.

Kultúrna rozmanitosť je naším veľkým spoločným európskym bohatstvom. Bohatstvom, nie problémom, či trestom! Milan Kundera, spisovateľ českého pôvodu žijúci vo Francúzsku charakterizoval Európu ako maximálnu rozmanitosť na minimálnom prie-

store. Niektorí označujú rozlohou relatívne malú Európu za výbežok, polostrov rozsiahleho ázijského kontinentu.

Je faktom, že dnes žijeme v Európe, ktorá je pestrejšia ako kedykoľvek predtým. Naše mestá, sídliská a obce sú mikrosvetmi rozmanitosti a odlišnosti. Európa sa čoraz viac stáva miestom stretávania rôznych jazykov, kultúr, náboženstiev. Stojíme pred výzvou poznať a prijať túto rozmanitosť. Prijatť – to je viac ako iba tolerovať (lat. *tolerare* = znášať), to je viac ako pasívna, či trpená „existencia, žitie vedľa seba“. Zároveň však stretnutie kultúr znamená ich vzájomné ovplyvňovanie, miešanie, interakciu, konfrontáciu. A naopak, ako pripomína mexický spisovateľ Octavio Paz, civilizácia zomiera, ak je izolovaná. Kto sa uzatvára, začína sa izolovať. Deliacia čiara v dnešnom svete nie je medzi kultúrami, ani medzi civilizáciami. Ide cez, ide naprieč kultúrami a naprieč civilizáciami. Na jednej strane je otvorenosť a úcta k človeku, na druhej militantný fanatizmus. Jeho prvými obeťami sú otvorené hlavy a umiernené srdcia v rámci vlastnej komunity (viď predvojnový nacizmus v Nemecku, červený teror v Sovietskom Rusku a jeho satelitoch alebo v Kambodži počas vlády Červených kmérov, islamský terorizmus medzi šiitmi a sunitmi). Európa ako spoločenstvo kultúr sa rodila práve cez odmietnutie revanšu a novej konfrontácie, cez zmierenie a praktickú solidaritu. Rodila sa z hlbokých duchovných koreňov, čerpajúc inšpiráciu z bohatého kultúrneho, náboženského a humanistického dedičstva, ktoré do stredy úsilia stavia dôstojnosť ľudskej bytosti s jej nenarušiteľnými a neodňateľnými právami.

Európa ako spoločenstvo kultúr – to je pestrá mozaika, kde každý kamienok zachováva svoju prirodzenú krásu a jedinečnosť. To nie je „mlyn“, kde je všetko rozomleté do jednej indiferentnej masy. Aj preto dnes máme v EÚ 23 úradných jazykov v troch abecedách. To nie je babylon, to je naša rozmanitá Európa rešpektujúca pluralitu svojich kultúr. Zmätok a neporozumenie sú tam, kde si ľudia nechcú či nedokážu porozumieť, hoci trebárs používajú tú istú reč.

Práve najrozsiahlejšie rozšírenie EÚ v roku 2004 bolo mnohými na Západe vnímané ako problém. Prichádzalo veľa nových, odlišných, neznámych alebo málo známych krajín. My sme tento proces vnímali ako znovuzjednotenie, kompletizáciu či euro-

peizáciu dovtedajšieho spoločenstva. Ako budúci člen Komisie pri vypočutí v Európskom parlamente v septembri 2004 som navrhol, aby sme zorganizovali európsky rok dialógu medzi kultúrami. Uvedomoval som si potrebu reagovať na túto zmenu zloženia EÚ a z „problému rozšírenia“ urobiť pozitívnu výzvu.

Zámerom Európskeho roku dialógu medzi kultúrami, ktorý práve prebieha, je napomáhať občanom i každému, kto v EÚ žije, stretať sa na základe vzájomnej úcty a rozvíjať aktívne občianstvo. Dialóg je znakom zrelosti, nie slabosti. Má svoj cieľ i svoje limity. Nemusíme súhlasiť, ale môžeme druhých lepšie chápať. Dialóg spája. Premosťuje priestor, kde slobodne a otvorene môžeme nielen existovať vedľa seba s rozmanitými identitami, ale žiť spolu. Kresťanská kultúra, ktorá podstatným spôsobom ovplyvnila tvárnosť Európy a Slovenska, v zhode s židovským presvedčením vychádza z toho, že na počiatku sveta bolo Slovo – *Logos*. A *dia-logos* znamená tvorivé stretnutie dvoch – slov, názorov, presvedčení, uhlov pohľadov, logík, osôb. Dialóg – to nie sú dva monológy. V dialógu môžeme byť viacerí, ale dialóg je pritom jeden. Preto je dialóg stavebným prvkom každej jednoty – v manželstve, v rodine, v spoločnosti, vo svete. Dialóg má byť každodennosťou a pravidlom, nie výnimočnou udalosťou, musí byť prejavom dôvery a úcty, nie ceremóniou. Iba takto chápaný a rozvíjaný postoj vedie k vyššej kultúre dialógu.

Európsky rok medzikultúrneho dialógu

Dialóg kultúr je potrebný na všetkých úrovniach: od európskej, cez národnú až po regionálnu a lokálnu úroveň. Európsky rok má poskytnúť občanom Únie inšpiráciu, aby neistota, obavy a niekedy i konfrontačný duch voči iným kultúram prerástli do záujmu a dialógu. Nemožno očakávať, že jedna európska iniciatíva radikálnym spôsobom zmení myslenie ľudí. Môžeme však túto tému otvoriť a iniciovať procesy, ktoré k zmene postupne povedú. Ako príklad takejto pozitívnej zmeny môže poslúžiť vzťah Nemecka a Francúzska, ktorý z odvekej rivality, ba nepriateľstva prerástol cez dialóg do tandemu a motora integračného procesu.

Tento rok je teda predovšetkým snahou o šírenie povedomia o dôležitosti kultúr a ich dialógu a povzbudením k novým pohľa-

dom a k novým prístupom. Ide teda v prvom rade o komunikáciu. Centrálnu úlohu zohráva webová stránka www.dialogue2008.eu. Vybrali sme 15 osobností z oblasti kultúry, ktorí sú čestnými veľvyslancami európskeho roku. Sú medzi nimi napríklad Paulo Coelho, Jordi Savall, Agnieszka Holland, ale aj slovenský dirigent Jack M. Händler. Podobne sú zaangažované osobnosti aj na národnej úrovni. V rámci tzv. „Bruselských debát“ sa počas roka postupne uskutočnili sedem stretnutí, zameraných na medzikultúrny dialóg a jeho súvislosť so vzdelávaním, umením, pracovným prostredím, náboženstvami, migráciou, jazykovou rôznorodosťou, médiami. Práve včera som sa zúčastnil veľmi zaujímavej diskusie o medzináboženskom dialógu. Európska komisia podporila taktiež 7 tzv. vlajkových (reprezentačných) projektov, ktoré pokrývajú vždy viacero európskych krajín. Taktiež sa spolupodieľame na financovaní 27 národných projektov. Cieľom týchto projektov je priniesť medzikultúrny dialóg do bežného, každodenného života ľudí s osobitným dôrazom na účasť mladých. Snažíme sa dať priestor iniciatívam v oblasti hudby, tanca, umenia, mestskej kultúry, športu či dobrovoľníckej práce. Prostredníctvom podujatí a komunikácie podporujeme spoznávanie kultúr, náboženstiev, národov, odlišných životných štýlov. Chceme takto prispieť tak k prekonávaniu predsudkov a nedorozumení v jednotlivých krajinách i v rámci celej Európy. Tento rok dá členským štátom jedinečné príležitosti na výmenu pohľadov a skúseností na to, čo funguje dobre, ako i na to, čo sa neosvedčilo a kde sú problémy.

Komunitárne programy v oblasti vzdelávania, kultúry, mládeže i občianstva obsahujú medzikultúrny dialóg ako prioritnú tému. Je našou snahou, aby sa medzikultúrny dialóg postupne stal integrálnou súčasťou rôznych ďalších politík napr. sociálnej, migračnej, zahraničnej a pod.

Rozvíjanie medzikultúrneho dialógu cez oblasti vzdelávania, kultúry a mládeže

Sebadôvera a sebaúcta súvisia s jasným vedomím vlastnej identity a sú základom pri stretávaní druhých kultúr. Identita je pozvaním k vzťahu, k začleneniu, ku kompatibilite s druhými, so

svetom. Poznanie kto som, odkiaľ prichádzam a kam smerujem je výrazom kultúrneho a historického vedomia.

Vzdelávanie je tu rozhodujúce a nezastupiteľné. Privádza nás k poznávaniu vlastnej i iných kultúr. Ale vzdelávanie nemá byť iba o odovzdávaní vedomostí. Poskytuje predovšetkým rámec na naše vlastné učenie sa žiť v pluralitnom kultúrnom (multikultúrnom) prostredí – rozvíjaním jazykových znalostí, umožnením mladým prehĺbiť chápanie vlastnej kultúry, podporou otvorenosti voči iným, pestovaním sociálneho a občianskeho povedomia a zdokonaľovaním odborných schopností. Je potrebné, aby sa mladí ľudia učili rozvíjať svoje kultúrne cítenie a prejavy od útleho veku, aby boli schopní adaptovať sa na podmienky meniaceho sa sveta. Každý, i ten „najmenší“ člen spoločnosti od nej nielen prijíma, ale súčasne aj prispieva k jej bohatstvu a perspektíve.

Budúci týždeň v rámci Rady EÚ pre vzdelávanie, kultúru a mládež by mali ministri kultúry prijať kľúčový dokument o dôležitosti medzikultúrnych znalostí, ktorý umožní v tomto smere ďalšiu spoluprácu v oblasti kultúry, vzdelávania a mládeže.

To, ako naše vzdelávacie systémy zvládnu otázku diverzity, bude lakmusovým papierom kvality života jednotlivých spoločností. Kvalitné vzdelanie pre všetkých otvára dvere zamestnanosti a aktívnej účasti na spoločenskom a kultúrnom živote. Vzdelanie je najlepším „ekvalizérom“ sociálneho postavenia a príležitostí. Dobrá školská politika je zároveň pilierom sociálnej politiky! Je predpokladom rozvoja tvorivosti a inovácií.

Rád by som tiež povzbudil mladých k väčšej medzinárodnej mobilite, aby mali možnosť priamo spoznávať bohatstvo európskych kultúr a jazykov. Mobilita napomáha skutočnej európskej integrácii, ale prispieva aj k vedomiu vlastnej identity a spolupatričnosti k vlastnej krajine. Teší ma, že najpopulárnejším programom Únie je Erasmus (takmer 2 mil. vysokoškolských študentov a učiteľov) a že mu rastie „mladší brat“ Erasmus Mundus pre študentov zo sveta. Kultúrnymi vyslancami v Európe sú tiež mladí dobrovoľníci. Dobrovoľníctvo, ktoré sa môže oprieť o program Mládež v akcii, je so svojimi hodnotami ako solidarita, zodpovednosť, samostatnosť, priateľstvo a pomoc iným príležitosťou formovať zodpovednú a solidárnu spoločnosť. Rozvoju a prístupňovaniu kultúry napomáhajú aj ďalšie programy a iniciatívy.

Napríklad, program Kultúra od r. 2000 podporil spolu 2300 prekladov literatúry, hlavne z a do menej používaných jazykov. Program pre audioviziu Média iba v minulom roku spolufinancoval distribúciu vyše 300 európskych filmov. Pracujeme na digitalizácii kníh v európskych knižniciach. Do r. 2010 by malo byť takto prístupných 6 miliónov kníh.

Udržovanie dialógu v budúcnosti

Európsky rok medzikultúrneho dialógu umožnil túto dôležitú politickú tému otvoriť a predostrieť na stôl. Chcem však zdôrazniť, že cieľom Európskej komisie je vypracovať dlhodobú stratégiu do budúcnosti. Interkultúrny dialóg nemá byť iba jednorazovou kampaňou, ktorá sa skončí a odíde so skončením roka do zabudnutia. Medzikultúrny dialóg nemá byť rokom alebo obdobím ale skôr trvalou charakteristikou Európy. Chceme, aby táto oblasť ostala v stálej pozornosti tak na európskej ako i na ostatných úrovniach politiky. Verejné inštitúcie sú zodpovedné za vytváranie otvoreného, priaznivého prostredia, kde sa všetky generácie a skupiny ľudí môžu primerane vyjadriť a aktívne zúčastňovať na živote spoločnosti.

Medzikultúrny dialóg však v žiadnom prípade nechce byť „miešaním všetkého so všetkým“. Určite nie je dôvod, aby sme niečo akceptovali iba preto, že je to „iné“. Konštruktívna kritickosť a racionálne posudzovanie, či je niečo dobré, alebo nie, je zameraním na pravdivosť. Keď sa totiž stretnú dve hlúposti a dohodnú sa, môže to viesť k tragédii. Preto pravda musí zostať cieľom úprimného hľadania a nášho spoločného záujmu. Lebo – ako vždy doteraz – pravda oslobodzuje.

*

Kultúra nie je luxusom, ale nevyhnutnosťou. Jej pravým poslaním i kritériom je úcta k ľudskej dôstojnosti. Toto je zároveň prvá hodnota, ktorá nás spája v slobodnej spoločnosti. Konštruktívny dialóg kultúr bude preto tiež spájať, utužovať a rozvíjať zjednotenú Európu, ktorá je domovom našej domoviny, vlastou našej vlasti.

Z úcty k osobnosti jej zakladateľa by som rád skončil slovami veľkého kancelára slobodného Nemecka, Konrada Adenauera: „... Ak sa majú veľké myšlienky o zjednotenej Európe uskutočniť, musia vychádzať z našich srdc. Niežeby jednota Európy bola vecou emócií a sentimentu, ale iba pevné srdce, oddané veľkej úlohe, nám môže dať silu vykonať to, čo rozum spoznal ako správne.... Potom zvládneme veľké dielo zjednotenia, ktoré potrebuje každý z našich národov, ktoré potrebuje Európa a ktoré potrebuje celý svet.“

Emil Brix
Projekt stredná Európa –
po dvadsiatich rokoch

Pred dvadsiatimi rokmi sme spolu s Erhardom Busekom napísali knihu nazvanú Projekt stredná Európa. Nemohli sme vedieť, že už o niekoľko rokov sa cieľ tejto vízie – neakceptovať železnú oponu ako neprekonateľnú hranicu naprieč Európou – stane skutočnosťou. Vedeli sme len, že za touto hranicou existuje podobná intelektuálna túžba. Takmer dvadsať rokov po revolúciách roku 1989 je väčšina stredoeurópskych štátov členmi Európskej únie a od decembra 2007 už nie sú v strede Európy žiadne hraničné kontroly. Diskusia o strednej Európe, ktorá siaha od Sibiu, Segeďína cez Graz, možno od Terstu až hore po Gdaňsk, by preto mohla vyzeráť zbytočná. V deň otvorenia schengenských hraníc Rakúska na východ sa najvýznamnejší komentátori rakúskych denníkov však nie náhodou prihovárali za to, aby Rakúsko konečne myslelo a konalo stredoeurópsky. Predpokladali, že obavy z otvorenia hraníc nesúvisia len s pracovnými príležitosťami a drobnou kriminalitou. Naznačuje to, zdá sa, že by sa na vtedajší projekt bolo treba znovu pozrieť.

Duchovná prestavba strednej Európy, o ktorú sa vášnivo usilovali György Konrád, Péter Hanák, Václav Havel, Adam Michnik a mnohí iní intelektuáli, bola diskusiou pred rokom 1989, pred koncom komunistickej nadvlády v štátoch na východ od železnej opony, a bola to predovšetkým diskusia o politike. Bola to politická túžba po tom, aby sa nemuseli podriaďiť východnému, jednotnému politicko-ideologickému modelu – ako napísal

Milan Kundera – aby sa pokúsili uniknúť zo sovietskej strednej Európy.

Stredná Európa v takomto chápaní znamenala metaforu protestu proti zabratiu strednej Európy. Ani v Rakúsku, ani v susedných krajinách už toto nebezpečenstvo nehrozí. Dnes je rozhodujúce, aké miesto zaujmeme v politicky relatívne spoločnej Európe, aké príležitosti si v nej vytvoríme. Dalo by sa povedať, že veľká politická úloha stredoeurópskych diskusií už pominula, a čo dnes platí, je úsilie vytvoriť si pre vlastný život presvedčivé identifikačné vzory a získať pre to podnety.

Zažitá pluralita: uznanie rozdielov

Na začiatku som hovoril o konci politických predstáv o strednej Európe, hoci pre nás ani dnes nestratila nič na dôležitosť. Treba ju však nanovo definovať, lebo identifikačné vzory, ktoré sú od zmeny v roku 1989 v celom priestore citeľné, sú veľmi často silne určované národnými dejinnými mýtami. Exkluzívne historické identifikačné vzory nadobúdajú znovu na príťažlivosť. Keď pozorujeme diskusie o národnej identite, ktoré sa viedli po 89. roku v Maďarsku a Poľsku, vidíme, že to boli väčšinou výnimočné etnické predstavy o vlastnej identite, ktoré už neboli poznačené rôznorodosťou stredoeurópskej diskusie, aká sa viedla pred rokom 1989 proti zjednoteniu prostredníctvom komunizmu. Keď sa dnes diskutuje o stredoeurópskom myslení, to značí o pluralite, o pokuse udržať dejiny prítomné, už nie je protivníkom totalitárnej ideológie komunizmu, ale v podstate iné, menej spoznatelné prejavy, pookúšenia, často nacionalizmus 19. storočia, zväčša aj to, čo rozumieme pod neoliberalným hospodárskym konceptom. Možnosť precíznejšie hovoriť o strednej Európe je sťažená, keď sa pojem predstavuje rozdielne: údajne bol pred dvadsiatimi rokmi vhodný na prekonanie komunizmu, údajne bol pred desiatimi rokmi také niečo ako krok smerom k Európe; v štátoch východostrednej Európy sa používala *stredná Európa*, vtedy pred desiatimi rokmi, ako argument, prečo by bolo treba čo možno najskôr vstúpiť do Európskej únie, lebo tradície európskej rôznorodosti boli v tomto regióne dávno zažité, a preto samozrejme patrí do tohto európskeho projektu. Vstup stredoeurópskych krajín do

Európskej únie sa (s výnimkou Chorvátska) dosiahol, neexistuje teda nijaký odpor proti životnému modelu, ktorý dnes ovláda európsku diskusiu – dalo by sa takmer povedať, že sme sa od návratu do Európy dostali ku koncu dejín. Je to naozaj tak? Stojíme na konci dejín alebo sa nachádzame v prechodnom období?

Opakovateľná atrakcia „fin de siècle“?

V skutočnosti treba práve dnes po úspešnej integrácii viesť diskusiu o stredoeurópskych skúsenostiach, lebo teraz môžeme reálne pomenovať našu individuálnu aj kolektívnu pozíciu, ktorú zaujmeme v budúcej Európe. To zvláštne a špecifické krajín tohto priestoru môžeme pochopiť len vtedy, ak ho budeme vnímať ako miesto, na ktorom pôžitok z rôznorodosti a ustavičného prekračovania hraníc predstavuje rozhodujúcu kreatívnu silu. O tejto téme som v ostatných rokoch diskutoval najmä v súvisi s otázkou: Čo robilo habsburskú monarchiu okolo roku 1900 takou kreatívnou, čo zapríčiňovalo prítlačivosť takzvaného „fin de siècle“? Existuje mnoho príkladov, ktoré by sa dali uviesť, aby sme pochopili to svojrázne. Počnúc rôznorodosťou jazykov, ktoré boli akceptované, cez základný štátprávny model, ktorý sa používal pri jej spravovaní, až po rôznorodosť povolených náboženstiev. Príklad, ktorý sa v krátkom 20. storočí (medzi rokmi 1918 a 1989) málo spomína, predstavuje skutočnosť, že habsburská monarchia bola prvým štátom v Európe, ktorý uznal islam ako oficiálne náboženstvo. Roku 1912 dostali moslimovia ako náboženské spoločenstvo, ku ktorému patrila v Bosne-Hercegovine väčšina obyvateľov, plné práva. Toto akceptovanie rozmanitosti náboženstiev, jazykov, kultúrnych rozdielov, pripravenosť žiť v oblasti, kde sa vždy muselo počítať s relativitou, bolo symptomatické. Péter Esterházy napísal pred pár rokmi kritickú úvahu proti takzvaným „pravým Európanom“ – proti predstave, že Európa existuje niekde na západe, a nie u nás. „Je to zvláštne“, píše, „veď predsa máme skúsenosť, ktorá je veľmi európska – napríklad niekto, kto sa narodil pred osemdesiatimi rokmi v Mukačeve, žil v piatich rozličných štátoch, a pritom nikdy nemusel prekročiť prah svojho domu.“ Prežiť niečo veľmi rozdielne na jednom mieste je skúsenosť, ktorá priniesla strednej Európe veľa

na relativite, na predstave premenlivosti a prekračovania hraníc. Ak by sme to mali formulovať politicky či kultúrpoliticky, potom ide o akceptovanie skutočnosti, že hranice sú pozitívne miesta kultúrneho transferu. Keď pokladáme hranice a hraničné priestory, teda tzv. periférie, za niečo pozitívne, je to zmena oproti pôvodnému západoeurópskemu, osvieteniskému a na pokrok orientovanému spôsobu myslenia, ktorá môže priniesť Európe niečo nové. Ak teda zhrnieme všetky identifikačné miesta, ktoré ono stredoeurópske urobili historickým, tak možno povedať, že veľa z toho, o čom sa dnes diskutuje slovami: *Kríza Európy. Čo môže byť budúcnosťou Európskej únie?* sa nachádza už v tomto stredoeurópskom hodnotovom katalógu.

Občianska spoločnosť a základné slobody

Príkladom toho je dnes populárne hľadanie „silnej občianskej spoločnosti“, ktorá je podmienkou obnovenia Európskej únie. Na čo sa to môže vzťahovať? Keď sa uvažuje v západoeurópskom kontexte, vzťahuje sa to v podstate na témy, ako je štátne občianstvo a dlhé tradície demokratických inštitúcií, na parlamentné tradície a iné. Toto je isteže dôležité, ale politickú dôveru možno čiastočne získať a predovšetkým udržať, len ak sa postavia do popredia demokratické inštitúcie a spoľahneme sa na občianske práva. Stredoeurópska skúsenosť spočíva v tom, že nikdy nestačilo spoliehať sa len na formálne roviny inštitúcií, ale že občianska spoločnosť má do činenia so základnými slobodami, ktoré bolo potrebné vybojovať v spore s etablovanými inštitúciami a štruktúrami (vybojovanie základných slobôd je v stredoeurópskom priestore v 19. a 20. stor práve základom tohto sporu). V našich krajinách cítiť až do súčasnosti, že volebné rozhodnutia predstavujú oveľa viac kultúrne hodnotové rozhodnutia, ako je tomu v stáročia formovaných západoeurópskych spoločnostiach. Aj v tejto otázke stojí Rakúsko na stredoeurópskej strane: v Rakúsku sú politické rozhodnutia väčšinou vedomými kultúrnymi rozhodnutiami. Často ide o základné hodnotové rozhodnutia a stojí za nimi tradícia (ktorú by som neohodnotil veľmi pozitívne, ale je jednoducho skutočnosťou), že sme si nevytvorili silné spomienky na predstavy o rovnosti, ale skôr spomienky na pred-

stavy súvisiace s kultúrnymi rozdielmi. Príklady z dejín stredo-európskeho priestoru predstavujú napríklad národnostné boje počas neskorej habsburskej monarchie, ktoré podporovali literárne (napr. Rilke) a filozoficky (napr. Wittgenstein) kritické myslenie o skúsenosti „hranice“, ale súčasne v politickom myslení ukotvili fakt, že rozpory medzi etnickými skupinami (napríklad medzi Talianmi, Slovincami a nemecky hovoriacimi obyvateľmi v okolí Terstu) boli vždy len predbežným bojom slabšieho za rovnosť.

Kultúrna nadvláda proti rovnosti

Len čo bola dosiahnutá rovnosť alebo šanca na rovnosť, začal sa boj o kultúrnu nadvládu. V strednej Európe existuje tradícia hľadať kultúrnu nadvládu a nepokúšať sa o rovnosť. Hovorím to aj preto, lebo my všetci – Slováci, Maďari, Rakúšania, Poliaci, Česi – máme problémy s menšinami. Len keď si pomyslíme na otázku, ako sa maďarské politické strany – ale aj štátne inštitúcie vospolok správajú k zahraničným Maďarom a susedným krajinám, aké stanoviská obsahovo zaujímajú, vtedy vidíme, že pritom prinajmenšom čiastočne sú dôležitejšie zásady ako pragmatické otázky. V tejto otázke ide napokon o to, či môže existovať koexistencia rovnoprávných kultúr, alebo ide o asimiláciu, o prispôbenie, o glajchšaltovanie. Viacjazyčnosť a etnická rôznorodosť – to sú ohrozené tradície stredo-európskeho priestoru. Sedmohradsko je na to dobrý príklad. Tak napríklad štátna rumunská univerzita v Kluži je trojjazyčnou univerzitou, na ktorej sa dá študovať v maďarskom, nemeckom a rumunskom jazyku. V maďarskej menšine existuje však oprávnená požiadavka na zrovnoprávnenie maďarského podielu na univerzite a na intenzívnejšie používanie vlastného jazyka, ale sú aj požiadavky, aby sa univerzita rozdelila podľa etnických kritérií na viacero škôl. Takéto úvahy na ochranu vlastnej menšiny viesť univerzitu s čisto maďarským jazykom, mi veľmi silno pripomenuli – a má to do činenia s teóriou strednej Európy – spory na konci habsburskej monarchie, keď boli prakticky všetky veľké univerzity vystavené pokusu etnických skupín, aby boli rozdelené podľa národného princípu. Pražská univerzita sa rozdelila už roku 1882 na ne-

meckú a českú univerzitu. Rozšírenie nacionalizmu v 20. storočí znamenalo opúšťanie tých vecí, ktoré poukazovali na pluralitu, viacjazyčnosť, na spoločné javy, ktoré v tomto priestore jestvovali a jestvujú, vytvorilo predpoklady pre totalitarizmus 20. storočia. Dôsledok je, že keď sa dnes hovorí o stredo-európskej identite, prirodzene treba podporiť všetko to, čo toto vedomie spoločnosti umožňuje. Preto je viacjazyčná univerzita v Kluži dôležitá. V súčasnosti sa uvažuje, či by sa podarilo zriadiť spoločnú univerzitu medzi Lvovom a Krakovom, aj toto je príspevok k stredo-európskej diskusii. Napokon na hranici medzi Nemeckom a Poľskom už existuje spoločná univerzita, takzvaná *Viadrina*, vo Frankfurte nad Odrou.

Noví Európania

To je iba niekoľko konkrétnych príkladov, ktoré vzišli zo stredo-európskeho rozmýšľania o pluralite. Je takýto morálny impulz prekonaný, hovorí tu niekto, kto nadobudol svoju skúsenosť pred rokom 1989, a súhlasí to vôbec ešte s dnešnou situáciou? Nemali by sme uvažovať oveľa pragmatickejšie? Nejde dnes väčšmi o to, aby sme vytvárali pracovné príležitosti, zabezpečovali dôchodky a vôbec čo najviac jednoznačných vecí? Nemyslím si to a chcel by som sa pokúsiť preto uviesť niekoľko príkladov. Aj pritom by som chcel začať so spisovateľmi. Jeden z nich je Jiří Gruša, český disident spred roku 1989, po ňom veľvyslanec v Bonne, neskôr vo Viedni. Dnes je v službách Rakúska a vedie Diplomatickú akadémiu vo Viedni. Predtým písal po česky, dnes píše aj po nemecky. Nedávno povedal v istom interview: Stredo-európan akceptuje možno Luthera, protestanta, ale inak formuluje, a k tomu dodal: Tu stojím, ale mohol by som stáť aj celkom inde. Luthera teda obrátil. Gruša chápe to stredo-európske vždy ako ambivalentné, vždy *tak aj onak*. Aj keď vy sami na to myslíte, čo všetko zažívate okolo seba, či už politicky, či reformy v hospodárskom živote, či je to politický vývoj v Európe, tak sa mi zdá, že to tak aj onak, ambivalentný pohľad na javy, je lepšou stratégiou na to, aby ste pochopili, čo sa deje, ako to tradičné západoeurópske *bud' – alebo*. Rozhodnutie pre čierne alebo biele je presne to, ako povedal György Konrád, voči čomu sme sa my

Stredoeurópania vždy bránili, lebo my sme sa nikdy nevedeli správať buď dobre, či zle, čierno či bielo; a keď sme to nemuseli už v čase komunizmu, mali by sme práve teraz v čase liberálneho politického poriadku presnejšie znázorňovať diferenciáciu, rozdiely, sivé tóny skutočnosti. Gruša hovorí, že Luther sa dá v podstate interpretovať len tak, že všetko by mohlo byť aj inak, ako je. Druhý nenápadný svedok, ktorého by som chcel citovať, je Péter Esterházy, ktorý v diskusii o vízii Európy v už spomenutej úvahe napísal: „Predtým som bol Východoeurópan, potom som bol vyzdvihnutý do rangu Stredoeurópana.... existovali *Centreljuropdriems...*“ Potom sa stal Novým Európanom, no odrazu mu vysvetlili, že nie je „pravým Stredoeurópanom“ a znovu patrí do periférie, znovu kdesi von. Vyvodil z toho záver, že pre európsku diskusiu by bolo možno cenné, a to mi prichodí stredoeurópske, keď by sa vzalo na vedomie, že sme kverulanti. Ide o ľudí, ktorí nie sú veľmi uzrozmenejší s jestvujúcim systémom, pretože prichádzajú zo sveta inej skúsenosti. A preto môžu hrať pre Európu pozitívnu rolu ako korektív. To znamená, stredná Európa by mohla dnes slúžiť ako ambivalencia, ako spochybnenie, ako rozumná skepsa, a na druhej strane ako večne nespokojný kverulant, ako výzva pre európsky systém, ktorý desaťročia dobre fungoval, lebo nerobil nič iné, ako presadzovať trhový princíp: získame väčšie trhy a potom všetci viac zarobíme. A že by tu mohli jestvovať aj kultúrne otázky, o tom nebolo treba diskutovať, lebo sme mali ako jasný protiobraz tú zlú inú Európu. Západná Európa tu celkom jednoznačne profitovala na tom, že existovala ako vonkajší nepriateľ východnej Európy. Teraz spočíva výzva v tom, či sa stredoeurópskymi diskusiami podarí vytvoriť európsku sebareflexiu, ktorá nebude potrebovať vonkajšieho nepriateľa. Nie som celkom presvedčený, že to súčasná štruktúra Európskej únie potrebuje. Pokúšame sa v každom prípade väčšinou zo všetkých síl vytvárať si nepriateľov alebo si ich udržať. To platí aj pre verejnú mienku o Európskej únii v krajinách únie. Pre podaktorých predstavuje vhodného vonkajšieho nepriateľa Amerika, lebo mala či tiež má iný životný model. A keď to nestačí, tak sa jednoducho vyhlásia za kultúrneho nepriateľa napríklad Turci, pri ktorých sa dá ľahko vysvetliť, prečo sme iní – to sa ukázalo už pri Moháči, ale aj pri Viedni roku 1683 a vďa-

kabohu je tu aj kresťanstvo, ktoré už historicky mohlo chrániť pred cudzími.

Stredná Európa – politický protestný pojem

Keď sa na problém pozrieme teoreticky, stredná Európa tak ako predtým predstavuje protestný pojem, ktorý si žiada intervenciu do politiky. Stredoeurópan na základe historickej skúsenosti pocituje skepsu voči veľkým modelom. Už čast stredoeurópskej diskusie z osemdesiatych rokov bola tým určená a György Konrád dal jednej zo svojich kníh v nemčine názov: Antipolitika – stredoeurópske meditácie. Formuloval v nej veľmi podrobne a presne požiadavky na zasahovanie do oficiálneho politického života, lebo len týmto spôsobom sa dá skutočne prekonať „homo sovjeticus“, ktorý ako stereotyp nesvojprávnosti nie je neznámy ani Viedňanom. Či „homo sovjeticus“ ešte vždy existuje, neviem, ale kdekolvek pojem použijem, som za to ostro kritizovaný oficiálnymi predstaviteľmi zo Slovenska a Poľska. Tvrdia, že je to niečo také, čo Edward Said kritizuje na orientalizme, že sa niekomu „prišije“ nejaký pojem, hoci za to vôbec nemôže. Nie som si tým celkom istý. Pred viacerými rokmi som sa náhodou stretol na verejnej toalete s jedným nie veľmi úspešným poľským radikálne liberálnym politikom. Obaja sme si umyli ruky a vodovodný kohútik kvapkal. Poľský politik hneď povedal: „Vidíte, to je socializmus!“ Zdá sa, že predstava, že zodpovednosť vždy leží niekde inde a človek sám nie je zodpovedný a že tieto veci vždy prichádzajú zvonku, je v stredoeurópskych šírkach – obávam sa – ešte vždy relatívne živá.

Treba ešte vždy intenzívne pracovať na prekonaní mentálneho rozdelenia Európy, a na to nestačí porovnávať rast HDP. Nestačí ani diskutovať, či maďarské pracovné sily budú môcť skôr pracovať v Rakúsku, Taliansku a Nemecku. Sú to síce pre susedné krajiny veľmi dôležité otázky, ale koniec-koncov ide o to, že treba vedieť prekonať mentálne rozdiely v dlhodobom procese. A tieto procesy potrebujú – ako medzitým vieme – dlhý čas, aj keď si myslíme, že čas pred rokom 1989 je veľmi vzdialený. Prečo hrá stredná Európa pritom rozhodujúcu úlohu, ukazuje sa na rakúskej sebareflexii. Je to skúsenosť menších a stredných štát-

tov v centre Európy, skutočnosť, že sme závislejší ako iní od veľkých susedov. Forma, ako sa susedia v našom priestore správajú, sa síce môže meniť, ale fakt, že tu sú, sa nemení. Či sa už volajú Nemecko alebo Rusko, alebo mali v histórii iné nebezpečné mená, v každom prípade sú to dosť nerovní partneri na dialóg. Platí to pre Maďarov, Rakúšanov, Čechov a Slovákov – s takýmito partnermi je ťažké vstúpiť do rovnocenného kultúrneho a politického dialógu. Najväčší stredoeurópsky štát – Poľsko je toho najlepším príkladom. Dokonca aj táto krajina so štyridsiatimi miliónmi obyvateľov sa chápe ako nerovný partner na dialóg vo vzťahu k Nemecku ako aj Rusku, a z toho sa musí zrodíť istá vnútorná solidarita tohto priestoru voči svojim väčším susedným štátom. Spoločný záujem spočíva aj v snahe prispieť k tomu, aby sa krajina v strede Európy nie vždy musela definovať ako antiruská.

Nie je to však také jednoduché, lebo dokonca aj Stredoeurópania myslia niekedy karteziánsky. Keď sa bývalého poľského ministra zahraničných vecí Bronislawa Geremeka spýtali, ako je to vlastne s Európou a Ruskom, vyhlásil, že treba zobrať na vedomie, že Ural ako geografická hranica je výmyslom západoeurópskych zemepiscov z 18. storočia, ktorých dala do Ruska privolať Katarína Veľká, aby dokázali, že Európa siaha až po Ural. Teda Katarína Veľká musela prizvať do krajiny západných zemepiscov, ktorí potom museli vedeckými štúdiami dokazovať, že Európa siaha až po Ural. Geremek nebol celkom v neprávě. Výmysel, že Ural je hranica Európy, pochádza totiž skutočne od zemepiscov. A ako druhú vec povedal potom, že keď sa dnes tak intenzívne hovorí o teroristoch z Čečenska, mal by človek ako Rus vziať aj na vedomie, že to predstavuje následok ruskej expanzívnej politiky 19. storočia. Vidíte teda, že poukázáním na dejiny a zemepis môže aj nedávno zosnulý liberálny poľský minister zahraničných vecí, donedávna poslanec Európskeho parlamentu, a určite významná postava poľskej politiky, odôvodniť geopoliticky podložené antiruské predsudky či úsudky. To značí: z dôvodu geopolitickej polohy tohto priestoru nie je celkom ľahké vybudovať si k veľkým susedom dobrý vzťah. Mohol by som uviesť historické i aktuálne príklady, ktoré ukazujú, že Rakúsko má síce nie s Ruskom, ale s iným veľkým susedom, s Nemeckom, veľa sémantických kultúrnych problémov, ktoré v podstate vy-

plývajú z toho, že rakúska sebareflexia sa až do druhej svetovej vojny formulovala ako časť nemeckého kultúrneho priestoru. Až do druhej svetovej vojny bolo prevažujúcou sebareflexiou nemecky hovoriaceho rakúskeho obyvateľstva, že sú alebo časťou nemeckej identity alebo – ako to platilo v čase medzi dvomi vojnami – lepší nemecký štát. Až katastrofa druhej svetovej vojny priniesla zásadnú zmenu smerom k stredoeurópskej identite.

Katastrofy – výraznejšie ako úspechy

Keď si pozriete dejiny našich štátov, zistíte, že katastrofy mali v nich oveľa väčší vplyv ako úspechy. Psychológia národov je kontroverzná téma, ale je to tradícia, ktorá tento región podstatne odlišuje od iných oblastí, ktoré sa definujú väčšinou cez úspechy, víťazné bitky či vojny, kým v stredoeurópskom priestore sa porážka pokladá za niečo akoby vyššie cenené. Nemôžem tu nespomenúť srbskú sebareflexiu založenú po prehratej bitke na Kosovom poli ako rozhodujúci prvok srbského mýtu. Ale aj v maďarských dejinách mi neprichádza na um veľa víťazstiev, ktoré súvisia s maďarským mýtom: možno maďarské víťazstvo pri rokovaní roku 1867 o rakúsko-uhorské vyrovnanie. Skutočnosť, že sa vlastná sebareflexia odvodzuje od porážok alebo z komplikovaných situácií, znamená prirodzene tiež, že je menej jednoznačná, spochybniteľnejšia ako u iných národov. To znamená, že stále jestvuje istý zvyšok skepse a strachu zo suseda. Jeden z najväčších stredoeurópskych spisovateľov 20. storočia, Elias Canetti, túto predstavu ohrozenia ako „strach z dotyku“ urobil témou svojho hlavného diela *Masa a moc*, na ktorom pracoval vyše tridsať rokov. Kniha vyšla roku 1960, ale idea diela pochádza z dvadsiatych rokov. Hovorí v ňom, že človek sa ničoho nebojí viac ako dotyku s neznámom. Tak sa začína táto kniha. Je to, prirodzene, hlboko stredoeurópska veta, lebo dotyk prostredníctvom identít, ktoré sú nám veľmi blízke, a predsa sú iné a každopádne sú vnímané ako cudzie, je charakteristický v tomto priestore častejšie ako v jednoznačne západoeurópskych a východoeurópskych častiach Európy. Tento dôverný dotyk s nevyhnutnou, ale nebezpečnou blízkosťou, vytvára špecifický charakter života v strednej Európe.

Iný Stredoeurópan, Sigmund Freud, to sformuloval podobne, keď hovoril, že existuje takzvaný narcizmus malých rozdielov. Keď je niečo veľmi blízke a tým aj podobné, máme z toho väčší strach, alebo sa voči tomu silnejšie vymedzíme, ako keď je niečo väčšmi vzdialené. Podaktorí z toho vyvodzajú záver, že Rakúsko a Maďarsko si dobre rozumejú, lebo nemajú spoločný jazyk. Rozdiel je dosť veľký na to, aby sa nemohol uplatniť tento narcizmus malých rozdielov, čo sa stáva často, keď sa v susedných štátoch hovorí jedným jazykom. Len si pomyslíte na Rakúsko a Nemecko, ale aj na juhovýchodoeurópske príklady. Môže to zohrávať istú stabilizujúcu úlohu, keď s pomocou materinskej reči existuje nespochybniteľná možnosť udržať si vlastnú identitu bez toho, aby si ju niekto prinajmenšom potenciálne nenárokoval. Preto mnohí vedci očakávajú, že šance pre ich malé reči a národy v budúcej Európe budú relatívne dobré, lebo jazykové spoločenstvo predstavuje fakt, ktorý nikto nespochybňuje. Okrem toho, že ho spochybňuje globalizácia, amerikanizácia a mcdonaldizácia, nikto si nechce nárokovať tieto kultúrne zvláštnosti či rozdiely. Môže to znieť absurdne, ale skutočnosť, že relatívne málo ľudí, ktorí nemajú maďarčinu ako materinský jazyk, sa chce učiť po maďarsky, je výhodou pre maďarskú kultúru. Teória k tomu hovorí, že kultúrna reprodukcia je jednoduchšia, keď sa isté veci môžu špecificky uchovať pre vlastnú skupinu, aby sa nerozplynuli vo veľkom, spoločnom jednotnom kotli.

Všetky tieto príklady znejú možno veľmi teoreticky, ale pochádzajú z praxe. Pre upresnenie by som rád uviedol niekoľko príkladov, ktoré súvisia s rýchlosťou */speed/* a s predstavou „urýchlenia“ spoločenskej premeny. Od začiatku moderny okolo roku 1900 rastie počet intelektuálov, ktorí pri opise toho, čo spôsobuje stredná Európa, hovoria o špecifickej forme absencie rýchlosti. Vraj existuje istá pomalosť, istý rytmus, ktorý je pomalší ako v rozvinutých oblastiach severnej Ameriky alebo západnej Európy. Na začiatku 20. storočia nemecký sociológ Werner Sonnbrat publikoval štúdiu, v ktorej porovnával Viedeň a Berlín. Viedeň je nádherne pomalá, Berlín príšerne rýchly: preto je Viedeň stredoeurópska, má humánnu dimenziu zotrvania. Viedeň je humánnejšia, pomalšia ako rýchly Berlín alebo aj moder-

ný Paríž, ktorý by chcel mať len viac žiaroviek. Viedenčania chcú jednoducho viac žiť, a nie mať viac žiaroviek.

Takéto kritické stanoviská k modernite, rozlišovanie medzi pomalším a rýchlejším vývojom, medzi pokrokom a ne-pokrokom, predstavujú čosi, čo sa až do súčasnosti pokladá za jeden zo znakov stredoeurópskej existencie, a zohráva pozitívnu úlohu. V Rakúsku existuje dokonca aj *Spolok na spomalenie času*. Založil ho istý filozof z Klagenfurtu. S kýmkoľvek o tom hovoríte, vždy sa nájde niekto, kto prejaví záujem o spoluprácu. Nevie si predstaviť, že takýto spolok by mohol mať úspech v západoeurópskej spoločnosti orientovanej len na pokrok. Tu, v strednej Európe však nachádza prívržencov. Existujú dokonca sociologické výskumy, ktoré analyzovali priemernú rýchlosť študentov v mestách. Študenti v stredoeurópskych mestách sa pohybujú v nich spravidla pomalšie ako študenti a obyvatelia vo veľkých amerických či anglických mestách. Súvisí to údajne s rozdielnou mestskou výstavbou. Stojí za tým však aj predstava, ak to zjednoduším, že cesta môže byť už cieľom. To je rozdiel od klasickej predstavy pokroku, pri ktorej ide len o to, ako pri šípe, raz sa, pokiaľ možno na špici, dostať do cieľa, a cesta pritom nehrá úlohu. Pre kultúrne rozdiely stredoeurópskeho regiónu bolo historicky samozrejme, že nikto v regióne nemôže byť skutočne úspešný, keď nebude pokladať už cestu za časť cieľa, a nepochopí všetky ambivalencie, všetko to, čo by bolo možné. Keď v 19. storočí explodovala mobilita a v celom stredoeurópskom priestore sa vybuďovala dodnes používaná infraštruktúra cestnej a železničnej siete, jestvovalo priame železničné spojenie z Viedne do Krakova a Lvova. Bolo otvorené roku 1853 a dostalo názov *Blitzzug*. Na prekonanie vzdialenosti 450 km z Viedne do Krakova potreboval vlak roku 1853 päť hodín a štyridsaťtri minút. Dnes máme rok 2008, vlak medzi Krakovom a Viedňou ide asi osem hodín. Predstava pokroku je v strednej Európe často prerušená, často poznačená ambivalenciami. Lebo, čo takého sa zmenilo? Samozrejme, že sa dá vysvetliť, v čom spočívajú problémy spomínaného vlakového spojenia, keďže medzitým sú medzi Viedňou a Krakovom dvoje štátne hranice a keďže pre českú správu železníc spojenie medzi Viedňou a Krakovom nie

je také dôležité ako spojenie medzi Prahou a Karlsruhe. To všetko možno aj sedí, ale je dôležitým znakom našej stredoeurópskej existencie, že vývoj neprebieha – tak ako šíp – zdola nahor. V týchto predstavách, že rýchlosť je pojem, ktorý nesúvisí len s rýchlosťou, ale aj so zmenou, spočíva dôležité poznanie. Tým je v stredoeurópskom kontexte vyslovený aj vzťah medzi *časom a priestorom*.

Chcel by som poukázať aj na základnú otázku, že klasické predstavy osvietenstva a pokroku vychádzajú z toho, že čas je dynamický – že všetko sa prostredníctvom času dynamicky mení, zatiaľ čo miesto je niečo statické. Miesto je čosi, čo je vlastne zanedbateľné. V moderne sa tendenčne zredukovalo miesto až na bezdistančnosť, už nehrá nijakú rolu, kde sa nachádzame. Sme obyvatelia z nikadiaľ, žijeme v globálnych dedinách. Ale stredoeurópska skutočnosť – už roky existuje celý rad autorov ako Karl Schlögel, ktorí o tom píšu veľmi podrobne – je často opačná. Miesto je prinajmenšom také dôležité ako čas. Už som uviedol príklady, že sa dalo žiť v Mukačeve a nepohnúť sa z miesta a zažiť pritom päť rozličných politických režimov. Podobné čosi rád rozprával aj Simon Wiesenthal, ktorý sa narodil vo východohaličskom Buczaczi na dnešnej Ukrajine, jeho rodné miesto odvtedy zmenilo politický režim šesť ráz. Priestory a miesta môžu predstavovať čosi veľmi dynamické, hranice sa môžu zmeniť, skutočnosť, že ste sa narodili na Tise, môže zčista-jasna dostať celkom iný význam pre politiku, hospodárstvo, kultúru, ako tomu bolo pred desiatimi alebo dvadsiatimi rokmi. Klasický príklad je, prirodzene, železná opona a jej pád roku 1989. To značí: priestory, hranice, hraničné priestory, periférie, ale aj centrá sú niečo veľmi dynamické. Geografia je v strednej Európe niečo veľmi centrálné a dôležité. V Rakúsku uskutočnili anketu so študentmi histórie raz pred rokom 1989 a raz po ňom. Mali zaznačiť na mape Európy, kde sa nachádzajú isté mestá. Výsledok spred roku 1989 bol neveriteľný. Západoeurópske mestá umiestnili príliš blízko pri sebe, vrátane Viedne, ale Budapešť a Prahu dali príliš ďaleko. Predstava priestoru nemala nič spoločné s fyzickými priestorovými vzdialenosťami, bola to mentálna predstava. Toto ukazuje, ako silno pôsobilo delenie Európy na východ a západ. Skutočný priestor mal máločo spoločné s mentálnym priestorom

a so skutočnými vzdialenosťami. Väčšina študentov bola veľmi prekvapená, keď sa dozvedeli, že Praha leží západnejšie ako Viedeň, vtedajšie hlavné mesto Československa umiestnili totiž viac na východ.

Dejiny ako sprostredkovateľ identity

Tieto tri javy, návrat priestoru, ambivalentný význam rýchlosti, a skutočnosť, že identita je sprostredkovaná predovšetkým dejinami, sú niečím špecifickým. V Poľsku sa pred rokom 1989 často citoval text anonymného inzerátu vo varšavskom denníku z päťdesiatych rokov: „Vymením bohaté dejiny za lepšiu zemepisnú polohu“. Bola to ironická formulácia túžby po živote v normálnej situácii a vyjadrenie skutočnosti, že pred rokom 1989 táto normálna situácia neexistovala.

Dnes žijeme vo veku geografického znovuoobjavenia Európy: znovu objavujeme v našich krajinách význam riek, skutočné vzdialenosti medzi mestami, znovu objavujeme význam rôznorodosti našich miest. Zisťujeme, že existuje čosi také ako spoločné dejiny rozdielov a identity, ktorú sa možno dá zmysluplne zachovať.

Roku 2007 bolo Sibiu spolu s Luxemburgom Európskym hlavným mestom kultúry, po prvý raz bolo nositeľom tohto titulu mesto z východostrednej Európy. Rakúsko sa pokúsilo s takmer tridsiatimi kultúrnymi príspevkami revitalizovať niektoré zo zabudnutých spojení medzi tradíciou a modernou. Tak napríklad moderna vtedy prišla do Sibiu v Sedmohradsku prostredníctvom Samuela Brukenthala, guvernéra poslaného z Viedne, ktorý tu chcel vedome udomáčniť idey osvietenstva ako projekt modernizácie regiónu. Zriadil v Sedmohradsku prvú botanickeú záhradu a dodnes fungujúce zaujímavé múzeum výtvarného umenia. Súčasne mesto Sibiu roku 2007 renovovalo pamätník osvietenstvu málo naklonenému rakúskemu cisárovi Františkovi I. Existuje priam pozoruhodná túžba vytvoriť priestor pre pokiaľ možno čo najviac spomienok. Podaktorí tvrdia, že je toho už priveľa, že znovu pripúšťame priveľa histórie. Z toho by mohli vzniknúť nové problémy, je to však každopádne realita, a keďže Poliáci sú najlepšimi satirikmi, situáciu veľmi dobre opísal práve Poliak.

Stanislaw Jerzy Lec navrhol Stredoeurópanom: „Nechajte len tie podstavce stát, ešte sa vám zídu!“ Je dôležité a normálne zhadzovať pamätníky: František Jozef, Lenin, Stalin, všetko sa dá odstrániť. V strednej Európe však existuje zreteľná potreba silnej teatralizácie a ritualizácie vizuálnych foriem spomienok, identity, ktorá je preto taká výrazná, lebo pluralita, v ktorej žijeme jazykovo, nábožensky a kultúrne, si vyžaduje prinajmenšom aj symbolické vymedzenie. Ľudia potrebujú podstavec, na ktorý sa dá postaviť pamätník. V Černoviciach na Ukrajine sa našla pred pár rokmi pri rekonštrukčných prácach v blízkosti hlavného námestia socha „Austrie“. Ženská postava „Austrie“ bola figúra, ktorú sa ku koncu habsburskej monarchie pokúšali spopularizovať na záchranu spoločnej štátnej idey. Ktosi roku 1918 na konci monarchie túto sochu zakopal, aby sa zachránila na horšie časy. Ale hlava jej chýba. Teraz je vykopaná a ukrajinská mestská správa sa obrátila na rakúske miesta s otázkou, čo urobiť. Komu patrí táto socha, čo majú spraviť? Predložili tri návrhy: Prvý návrh bol kultúrne najradikálnejší: Zreštaurujeme ju, nasadíme jej aj hlavu, postavíme ju na pôvodné miesto, ktoré nazveme znovu Námestie Austrie, tak ako sa volalo do roku 1918. Nazval by som ho nostalgickým variantom. Druhá možnosť znela: Zreštaurujeme ju, hlavu jej nenasadíme, lebo historické dedičstvo má ostať autentické, a vystavíme ju na verejnom priestranstve ako pamiatku na jednu z podôb černovickej minulosti. Tretia možnosť zodpovedala predstavám moderny: možno nájdeme súkromného sponzora, ktorý ju postaví na podstavec, a potom vystavíme sochu v múzeu. Všetky tri varianty sa prediskutovali. Spočiatku mi nebolo jasné, v čom je problém: Patrí vám, mestu, rozhodnite sa teda! Čo chcel mestský magistrát od Rakúska, bolo financovanie. Tu sa prejavuje ambivalencia strednej Európy. Argumentovali, že patrí k spoločnému kultúrnemu dedičstvu, že to má do činenia s návratom do Európy a že by to istým spôsobom malo mať pozitívny význam aj pre Rakúsko. Podobné čosi platí aj pre naše susedné štáty: Kto pozná maďarské dejiny a jeho susedné štáty, môže si predstaviť, že určite by sa našli maďarské pamätníky, ktoré sú zahrabané kdesi mimo Maďarska. Možno na nás ešte čakajú podobné príbehy. Mimochodom, socha Austrie stojí teraz bez hlavy v černovickom múzeu, ale ešte predtým viedenská

umelecká skupina „Inštitút pre kultúrno-rezistentné pamiatky“ zhotovila desať sadrových odliatkov, ktoré boli ponúknuté stredoeurópskym výtvarným umelcom ako materiál pre desať nových „pamätníkov“ k téme symbolov a identít v Európe. Tieto sochy putujú teraz po výstavách a sympóziách v strednej a východnej Európe a nakoniec pripadnú ako dar republike Ukrajine.

Musíme rátať s tým, že historické identity v tomto priestore budú znovu hrať rolu. Počet identít a ich tradície konfliktov sú veľké. A predsa znie moja rada – treba sa pokúsiť pripustiť čo najviac historických diskusií. Často sa uplatňovali potláčacie stratégie. Aj keď nie sú formulované len zvnútra, ale sú podporované aj zvonka, môžu zlyhať. Myslím napríklad na stratégiu po druhej svetovej vojne – vidieť Rakúsko len ako obeť nacionálneho socializmu, čo približne o štyridsať rokov viedlo k ostrým diskusiám o rakúskych zločincoch a pomáhačoch v časoch národného socializmu. Potlačenie negatívnych aspektov vlastných dejín je síce na istý čas možné, ale nie na celý. Možno v tom je aj potenciál poznania, keď ide o otázku, či by bolo komunizmu bez komunistov, ako to bolo počuť v Poľsku alebo v bývalej NDR. Tieto diskusie vedú spoločnosti hneď, alebo ich vedú o tridsať rokov. Jednoduchšie je to vlastne hneď, ale rozhodnúť sa musí každý národ sám. Permanentné hľadanie identity a veľký výskyt konfliktov, ktoré nás poznačujú až do prítomnosti, podporovali aj ľubovoľné zaobchádzanie s tradíciami. Tak sa v Rakúsku stali mýty istým spôsobom časťou skutočnosti, a nečudo, že mnohí rakúski spisovatelia z toho žijú alebo mohli žiť. Myslím na Roberta Musila a Thomasa Bernharda, ktorí opisovali túto zdanlivosť skutočnosti. Od Thomasa Bernharda pochádza veta, že Rakúšan má charakterové vlastnosti všetkých iných európskych národov plus svoju bezcharakternosť. To sú jasné reakcie na permanentné hľadanie identity a veľkú konfliktnosť. Po konci habsburskej monarchie začali v nástupníckych štátoch, predovšetkým v Československu, veľmi rýchlo „odrakúšťovacie“ kampane. Aj keď sa pozrieme na bývalé maďarské územia v Rumunsku, a na to, čo sa tam udialo po svetových vojnách, je to poukázanie na to, že veľmi dobre vieme, aké dôležité boli dejiny pre politickú prítomnosť, a aké dôležité sú aj dnes. Tento návrat dejín je celkom zjavný a na tom sa aspoň v najbližších rokoch nič ne-

zmení. Vzniká preto otázka, čo môžu byť stratégie, ktorých pomocou sa Stredoeurópan má zorientovať. Niečo som z toho naznačil a rád by som to ešte raz zhrnul.

Nedôvera voči priamočiaremu pokrokovému mysleniu, pri ktorom jestvuje len jeden smer a jeden ideál vývoja, aj voči predstave, že na jednej strane existuje jedna západne orientovaná liberálnosť, a na druhej strane zaostávajúce a oneskorené spoločnosti. Vystupovať proti tomu má veľa do činenia so stredoeurópskou kvalitou, a to je jeden z dôvodov, prečo v juhovýchodnej Európe veľa intelektuálov, keď sa vyslovujú o týchto otázkach, používa stredoeurópske tézy. Hovorí, že to predsa nemôže byť, že my ako juhovýchodní Európania – teraz hovorím o oblasti umenia – sme označovaní za provinčných, lebo sa nedržíme štandardov a vzorov západu, alebo za epigónov, keď ich napodobňujeme. Nemáme vôbec nijakú šancu stanoviť naše štandardy, lebo nás pokladajú buď za epigónov a napodobovateľov, alebo za provinčných, za ľudí, ktorí ešte nepochopili cestu pokroku. Vystupovať proti tomu nie je zväčša ľahké, lebo to neznačí nič iného, ako dosiahnuť moc definovať isté pojmy, aby sa dalo spolurozhodovať o smeroch a vývinových tendenciách, a tak môcť sám stanovovať štandardy a smery. Bolo by to v každom prípade zmysluplnejšie ako len položiť otázku prispôsobenia sa. Položiť len otázku návratu do Európy je určite tiež málo.

Šesť charakteristík strednej Európy

Spoločenské a politické skúsenosti posledných rokov robia Rakúsko a všetky stredo- a východoeurópske štáty pre mnohých, ktorí sa zaoberajú budúcnosťou Európy, zaujímavými. Práve kritické reflexie východnej časti Európy o pokrokovom optimizme sú potrebné. Mnohí začínajú vidieť fin de siècle vo Viedni predovšetkým ako skorú revoltu voči uniforme moderny, a kritizujú chválu pomalosti formulovať a redukciu ľudí len na ich racionalitu.

Druhé špecifikum predstavuje geopolitické učenie, čo som sa pokúsil formulovať reálnou a mentálnou geografiou. Na základe európskej integrácie stredoeurópskych štátov sa znovu diskutuje o vnútorných a vonkajších hraniciach Európy. Priestory sa pri-

blížili ku kultúrnej diferenciacii. Je to takmer tak, ako rakúsky publicista Anton Kuh dávnejšie napísal o viedenských kaviarňach, kde sa svet rozdeľoval na stôl a vedľajší stolík. To značí: dnes sa svet znovu delí na toto údolie a tamto údolie, na túto oblasť a na susednú oblasť, a je to myslené vyslovene pozitívne. Z geografie sa znovu stala kategória rozlišovania.

Po tretie znamená stredná Európa viacnásobnú kultúrnu kodifikáciu. Je to štruktúra, ktorá od nás žiada, aby sme akceptovali, že môžu jestvovať rôzne skúsenostné horizonty, ktoré hrajú dôležitú rolu pre estetické a etické rozhodnutia, a že centrálna rola plurality nás odlišuje od iných miest, kde zreteľnejšie stojí v popredí jednoznačnosť. Ale viacnásobná kultúrna kodifikácia nie je úplná ľubovoľnosť. V diskusii o strednej Európe jestvoval kedysi silný francúzsky záujem postmoderných mysliteľov, ktorí boli presvedčení, že postmoderna bola okolo roku 1900 v strednej Európe vymyslená alebo prinajmenšom predformulovaná, lebo nesúčasné bolo zároveň súčasné. Všetko jestvovalo vedľa seba. Filozofi ako Derrida a Lyotard tvrdili, že tu jestvoval postmoderný vývoj, z ktorého profitovala celá Európa. Problém postmoderny ale spočíva v tom, že už nie sú nijaké rozdiely, ktoré pripúšťajú, aby sa dalo zmysluplne hovoriť o spravodlivosti, náprave, prepracovaní dejín. Je však priveľa rozdielov na to, aby sa to dalo jednoducho poprieť.

Po štvrté, charakteristika strednej Európy je „antipolitika“. Dnes v Európe nevieme, akým smerom sa bude Európa ďalej vyvíjať. Ako sa môže dostať na spoločného menovateľa demokracia v národnoštátnom rámci a európska integrácia. Nejestvuje nijaký presvedčivý model, ako môže fungovať demokracia na európskej úrovni, bez toho aby pritom vznikli spojené štáty Európy. Tieto rozpory sa dajú kompenzovať len silnou občianskou spoločnosťou. To sú skúsenosti opozičných diskusií v bývalej východnej Európe.

Po piate je stredná Európa nútená ustavične sa zaoberať hranicami. Patrí ku kultúrnej tradícii tohto priestoru žiť v regióne, kde sa neprestajne prekračujú hranice a kde sú hranice zmeniteľné. Existuje nielen literárna tradícia prekračovať hranice, jestvuje skutočne predstava, že periférne priestory sú kreatívnymi miestami zmeny. Predstava, že inovácia sa odohráva len v centre, je

čosi, čo nezodpovedá stredoeurópskej skutočnosti. Periférne priestory sú nielen preto atraktívne, lebo sa raz, dúfajme, budú civilizovať, ale chápu sa ako niečo, čo vo svojej periférnej polohe samej predstavuje hodnotu. Preto existuje aj západoeurópska túžba po znovuobjavení „stratených svetov“, druhej Európy (Mazursko, Karpaty, Sarmatsko, Halič a pod.), ktoré treba znovu nájsť, pretože v týchto hraničných oblastiach tušíme atraktivitu i „stratený raj“.

A napokon, po šieste, sa v kultúrnej pamäti našich krajín ako by nachádzalo viac priestoru pre rozporné tradície, ktoré môžu sprostredkovať pocit spolupatričnosti, ako v západoeurópskych súvislostiach. Príklad na to je Slovinsko, ktoré vzniklo roku 1992. Keď vznikne nový štát, spravidla je jasné, aká je jeho pozícia, kde sa chce mentálne ukotviť. Ale do dnešného dňa existuje spor o otázku, či je Slovinsko mediteránny, stredoeurópsky alebo juhovýchodoeurópsky štát. Tento štát má dva milióny obyvateľov a je malý rozlohou, ale napriek tomu má nezameniteľnú pozíciu v Európe a môže profitovať z toho, že sa dá chápať súčasne ako juhovýchodoeurópsky, stredoeurópsky i stredomorský štát. Už pred nezávislosťou propagovalo Slovinsko krajinu sloganom: „On the sunny side of the Alps“, teda na slnečnej strane Álp. Tento reklamný slogan zvyčajne zdôrazňuje súčasne stredomorský a stredoeurópsky nárok, juhovýchodoeurópsky sa tam nevyskytuje, tesne pred rozpadom Juhoslávie nebol veľmi populárny. Vedieť pozitívne využiť pre seba rozporné tradície, to je sila stredoeurópskych tradícií, a to je dôvod, prečo diskusia o strednej Európe je aj dnes dôležitá a aktuálna. Táto diskusia má veľmi veľa rozličných aspektov. Vždy príde ktosi, čo vyhlási: „Stredná Európa je taká výživná ako malinový puding“. To ukazuje, že obsahovo a historicky diskutovať o pojme je správna cesta. Najdôležitejšie je otvoriť možnosti pre vývoj vlastnej krajiny a pre osobné postoje a názory. Existuje nedôvera voči veľkým politickým ideám, ktorá vyviera z historickej skutočnosti, ale táto stredoeurópska diskusia je aj vývozným tovarom. Nie je náhodou, že tieto diskusie sa posúvajú stále ďalej na východ. Krajiny, v ktorých sa dnes diskutuje o strednej Európe, sú Srbsko, Ukrajina, Moldavsko. V otázke, ako sa môže európsky využiť rôznorodosť, mnohorakosť spomienok, ako sa dajú využiť skúsenosti, ktoré nadobudli Maďarsko,

Česká republika a Poľsko pre transformáciu na východe, tkvie značná príťažlivosť.

Stredná Európa sa dnes často usiluje o odlíšenie od západu. To je v mnohých štátoch ešte nezvyčajné, lebo bolo zvykom oddeľovať sa skôr od východu, zatiaľ čo teraz v rámci Európskej únie zažívame mnohých Stredoeurópanov ako skeptických partnerov, ktorí sú kritickí k pokroku a oddeľujú sa od západu. Táto diskusia sa môže využiť pre budúcnosť Európy, lebo zaujíma nové postoje k základným otázkam európskej integrácie. Región medzi východom a západom získal nový priestor, ktorý nie je poznačený primárne svojimi vnútornými hranicami a konfliktmi, ale svojimi spoločnými možnosťami.

Iste ste si všimli, že som nepísal o hospodárskom raste, blahobyte, lepších cestách a železničných spojeniach, viacerých hraničných prechodoch či o otvorení pracovných trhov. Všetko to je potrebné, ale nie postačujúce, a na to nie sú potrebné nijaké stredoeurópske idey, iba ekonomické zmyšľanie.

Preložila Teodora Chmelová

Charles Gati
Mátanie minulosti a výzvy
v strednej a východnej Európe¹

Na začiatku chcem upozorniť na podstatný moment môjho životopisu, totiž, že som dve tretiny svojho života strávil v Amerike. Mal som dve manželky, presnejšie, jednu som mal a jednu mám. Obe sa narodili v Amerike, s Maďarmi majú niečo spoločné len mojím prostredníctvom. Mojich päť detí a šesť vnúčat sa narodilo v Amerike. V Amerike som chodil na univerzitu a tu aj učím už viac ako štyri desaťročia. Je teda pochopiteľné, že sa na mňa z americkej mentality nalepilo veľa. Moji budapeštianski priatelia neraz hovoria, že môj americký optimizmus je takmer neznesiteľný. V ich očiach som ukrutne naivný, potreboval by som trocha – takpovediac – maďarského realizmu, čo po maďarsky znamená pesimizmus. Rubom tejto historiky je fakt, že časť mojich amerických priateľov ma pokladá za nefalšovaného pesimistu, najmä v rámci našich rozhovorov o politike. Myslia si, že napriek veľkej americkej rodine a dlhým desaťročiam stráveným v Amerike ma predsa len máta mentalita mojej rodnej zeme. Čiže vytýča maďarské kopytko...

Prvá časť mojej prednášky odzrkadľuje skôr moju americkú, teda optimistickú mentalitu. Ak sa totiž spätne dívam na tri veľké ciele vytýčené po páde komunizmu, vidím, že sa – aspoň tu, v strednej a východnej Európe, čiže v troch pobaltských kraji-

¹ Zredigovaná verzia prednášky, ktorá odznela 5. decembra 2007 v Ybl Klube v Budapešti

nách, v štyroch višegrádskych krajinách a v Slovinsku – všetky dosiahli.

Prvým a najdôležitejším cieľom bolo získanie nezávislosti. K tomu došlo potom, ako sa zrušila Varšavská zmluva a sovietske vojská opustili región. Ako vieme a vidíme, tým sa nevyriešili všetky problémy. Badať to najmä v prípade tých, čo ráтали so skutočnosťou, že nastane doba akejsi absolútnej suverenity, takže nové demokracie nebudú musieť zohľadňovať ani podmienky a obmedzenia európskej integrácie, ani požiadavky transatlantickej aliancie, ani očakávania susedných štátov. Pravdaže, podobná suverenita v praxi nikdy neexistovala, a už vonkoncom nie v dnešnom globalizovanom svete. No ak budeme na otázku hľadať triezvejšiu odpoveď a suverenitu budeme hodnotiť ako relatívny jav, bude očividné, že osem krajín oblasti medzi rokmi 1989 a 1991 získalo nezávislosť od Sovietskeho zväzu. To umožnilo rozšírenie európskej integrácie v strednej a východnej Európe.

Skvelým výsledkom nezávislosti a integrácie bolo – hoci ako väčšinu dobrých správ, ani toto mnohí nevnímajú –, že s účinnosťou od 21. decembra 2007 (čiže práve na Stalinove narodeniny!) sa aj pred novými členmi otvorila možnosť cestovať v schengenskom priestore bez pasu.

Druhým cieľom bolo vytýčenie a realizovanie slobodných volieb, čiže zavedenie politického pluralizmu podobného západným systémom. Dnes už aj toto je prirodzenou, dokonca samozrejmosťou súčasťou nových demokracií v regióne; samozrejmosťou je nielen sloboda hlasovania, ale aj to, že strana alebo koalícia, ktorá prehrala, pokojnou cestou odovzdá svoju vládu víťazovi alebo víťazom. Mohli sme to vidieť napríklad aj v októbri 2007 po mimoriadne dôležitých voľbách v Poľsku. Iná vec je, že mnohých výsledky volieb nepotešili a kritizujú problémy alebo aj čiastočný neúspech pluralitného systému.

V tomto smere obavy často zakrývajú výsledky. Ešte aj dnes neraz počúvame, že keď tá či oná strana znova vyhrá, zabetónuje svoju moc, skoncuje s pluralitou a nastane putinovská „riadená demokracia“ (o ktorej vieme len to, že sa ponáša na „ľudovú demokraciu“, čiže to nie je demokracia), alebo Pilsudského či Horthyho vlašný autoritatívny systém, ktorý dobre poznáme z medzivojnového obdobia (a ktorý takisto nebol demokraciou). No

rozhodujúce je predsa len to, že tieto obavy nie sú reálne, pretože strany a koalície prichádzajú aj odchádzajú, ale žiadne zabetónovanie sa nekoná. Porazení idú bokom a kritizujú – zo svojej porážky najčastejšie obviňujú tlač, víťazi zasa pomôžu svojim lojálnym podporovateľom k moci, využijú nové pozície, a dokonca aj zrealizujú časť svojho volebného programu.

Tretím cieľom bola totálna zmena ekonomického života. Aj to sa viac-menej udialo. Nedostatkové hospodárstvo je minulosťou. Kapitalizmus vytvára novú strednú vrstvu, ktorá je zárukou nielen ďalšieho ekonomického rozmachu, ale aj demokracie. Pravda, mnohí – možno tretina obyvateľov regiónu – z ekonomického oživenia nezískali nič, alebo získali málo, pričom chudoba je oveľa viditeľnejšia než v minulosti. Preto je viditeľná, lebo jednoducho rastie počet bohatých a majetných, a tak aj protiklad bije väčšmi do očí ako v čase socialistického hospodárstva. Fakty však napriek tomu zostávajú faktami: veľká časť ekonomických ukazovateľov naznačuje nielen rozmach, ale aj niečo oveľa, oveľa viac. To, že región sa dal do pohybu a z periférie Európy sa vydal smerom k európskemu, teda západoeurópskeho priemeru. Na čele je Slovinsko, ale tendencia je charakteristická pre celú východnú aj strednú Európu. Existujú dôvody na sťažnosti, problémov je habadej – k tomu sa ešte vrátim –, ale tí, čo uprednostňujú socializmus alebo akúsi iluzórnu tretiu cestu, sú na omyle, keď si všímajú len korupciu a nerovnosť, kým výrazný rast životnej úrovne nie. Ten, kto nežije v regióne, si možno väčšmi všíma, v akých autách sa ľudia prevážajú, aká je tu hojnosť tovarov, aké byty sa stavajú. Trhová ekonomika je produktívna a efektívna, aj keď predbežne nenašla riešenie na určité problémy spoločnosti. Osemnásť rokov po nežnej revolúcii môžeme povedať, že takmer sto miliónov obyvateľov regiónu realizovalo tri hlavné ciele prechodu. Úctyhodný výkon! Pokladám za pravdepodobné, že historici budú výtoky tohto prelomu storočí spomínať spolu s obrovským rozmachom v predchádzajúcom storočí, najmä v tých krajinách regiónu, ktorým vtedy vládla Rakúsko-uhorská monarchia.

Problémom je, že v tejto sále patrí k tým nemnohým, ktorí to vidia takto. V Maďarsku – väčšmi ako inde v regióne – sa jednoducho nepatrí vidieť to, čo je dobré.

Prichádzam sem ročne raz, dvakrát, a niekoľko hodín po príchode sa už aj zhováram so svojím priateľom z mladosti, vynikajúcim psychológom. „Tak čo nové?“ pýtam sa. „Hrôza,“ vraví, „nevieš si predstaviť.“ Ďalších päť minút sa nedostávam k slovu, sťažnosti a kritika sa z neho len tak sypú. Každý kradne. Politici sú demagógovia a klamári. Školstvo je hrozné. Nemocnice sú v ruínach. Keď sa konečne dostanem k slovu, spýtam sa: „Ako sa máte vy? Deti, vnúčatá?“ Vysvitne, že rodina sa práve vrátila z trojtýždenného letovania v Španielsku, predtým sa týždne máčali v kúpeľoch Hévíz – aj teraz sú tam, preto ani nie sú prítomní tu, v prednáškovvej sále –, syn sa presťahoval do nového bytu, dcéra si kúpila Volkswagen, o tom ani nehovoriac, že môj priateľ s manželkou boli vlani v lete v Spojených štátoch, strávili sme skvelé dni vo Washingtone.

Rýchlo dodávam: keď som vo Varšave alebo v Prahe, alebo skúmam výsledky prieskumov verejnej mienky v Rumunsku, Bulharsku alebo v pobaltských krajinách, vidím podobné napätie medzi súkromným vzáňaním sa na jednej strane a spoločenskou a politickou nespokojnosťou na strane druhej, hoci najvýraznejšie to badať v Maďarsku.

Prečo je to tak? Prečo veľká časť západných politológov a novinárov vidí (aj) povzbudivé výsledky? Vari preto, že sme návštevníci a nebyvame tu? Som presvedčený, že nejde o toto. Ako dôkaz chcem upozorniť na príčiny, ktoré – spolu – môžu vysvetliť priepasť medzi realitami a percepciami.

Ako prvý spomeniem „dedičný hriech“, sklamanie a rozčarovanosť, ktorých hlavným zdrojom boli prehnané očakávania a prehnané ilúzie o západnom spôsobe života. Možno hlavne v Poľsku a pobaltských krajinách, ale aj inde vládlo rozšírené presvedčenie, že len čo „komouši“ odídu, nastane dobrý život. V skutočnosti „komouši“ neodišli, ale sa presunuli a čoskoro sa znova stali serióznym politickým činiteľom; udialo sa tak najprv v Poľsku, potom v Maďarsku, Rumunsku a Bulharsku, a ani dobrý život – čiže veľa peňazí za málo roboty – nenastal. Poniektorí od začiatku žili dobre, ale buď naozaj pracovali strašne veľa, alebo podvádzali a kradli. Sklamanie spôsobil aj fakt, že Západ hlavne sľuboval, ale veľmi málo pomáhal. Prinajmenšom nepomáhal tak, ako to mnohí očakávali – neprišiel sem rozdávať ako nejaký

americký strýko. Západniari sem prišli a prostredníctvom NATO ponúkli bezpečnosť, prišli zarábať peniaze a popritom svojimi investíciami a neskôr rozšírením EÚ prispieť k rozvoju trhovej ekonomiky.

Napriek tomu ten, čo kedysi počúval Rádio Slobodná Európa, očakával niečo iné. Očakával, že čoskoro bude žiť tak ako Fíni či Rakúšania, ale zamestnanie mu štát bude aj naďalej garantovať a nebude musieť až tak veľa pracovať. Chcem zdôrazniť, že ono rádio to takto nikdy nehovorilo, no jeho neustála prítomnosť poslucháčom sugerovala, že tento región je pre Západ dôležitejší, než v skutočnosti bol. Trocha zveličene by sme to mohli povedať tak: milióny očakávali, že Západ si odvážnych ľudí zo „sivej zóny“ privinie na hrud' a zabezpečí im materiálne podmienky potrebné k dobrému životu. Mnoho – priveľa – ľudí si myslelo, že Západ takpovediac kompenzuje región za to, že zadržal „východné hordy“.

Smutné dôsledky týchto pomýlených predstáv poznáme: v strednej a východnej Európe sa k hlavným charakteristickým črtám západného sveta – k pluralizmu, ale najmä ku kapitalizmu – ešte vždy stavajú pochybovačne, napriek tomu, že prijateľnú alternatívu k nim v skutočnosti nemajú.

Druhým zdrojom sklamaní a nespokojnosti je mátanie minulosti, ktoré súvisí s otázkou zdravej národnej identity. Od roku 1989, zväčša nevyslovene, vyvstáva nielen otázka, kam región smeruje, ale aj otázka, odkiaľ, pod vplyvom akých spoločných historických zážitkov ide dopredu. Spoločným bol, žiaľ, zážitok komunizmu. Každý vie, čo to znamenalo: diktatúru, vládu niekoľkých Moskvou vybraných súdruhov, potláčanie iniciatívy ľudí, ekonomickú katastrofu. Druhým spoločným zážitkom bola nezávislosť medzi dvomi vojnami, keď tých osem, resp. vtedy ešte sedem krajín – zavše takmer opojene – slávil v tieni nemeckej ríše a blížiacej sa druhej svetovej vojny svoju čerstvo nadobudnutú nezávislosť.

Som presvedčený, že tieto dva spoločné zážitky sú v dnešnej Európe nedostatočnou a v mnohom škodlivou tradíciou. Osobitnou témou je dodnes citeľný vplyv komunizmu. Je však pozoruhodné, že nezávislosť a pojem národného štátu už nie je ten, čo bol v 19. storočí alebo hoci aj v medzivojnovom období. Dnes

už nie je na programe separácia, ale spolupráca, integrácia, a na tú región nebol pripravený už aj preto, lebo dobrovoľnú integráciu si mnohí pletli alebo pletú s komunistickým internacionálistom, ktorý bol regiónu vnútený. Podstata je teda táto: ani komunistická politická mentalita, ani inak chvályhodný pojem nezávislosti nepripravili región na hľadanie kompromisných riešení, ktoré sú v Európe čoraz častejšie. Tieto dve rezíduá minulosti sťažili a ešte aj dnes sťažujú pružnejšie prispôsobovanie sa modernej pluralitnej kapitalistickej a integrujúcej sa prítomnosti – a budúcnosti! –, takže v dôsledku nedostatku zdravej politickej kultúry bolo treba začať takmer všetko od piky.

Tretím javom, spojeným s predchádzajúcimi dvoma, je častý nedostatok politickej tolerancie. Akým zriedkavým javom je v regióne klub, v akom sa práve nachádzame! Tu sú ľudia zvedaví nielen na toho, s kým súhlasia, ale aj na toho, alebo hlavne na toho, s kým nesúhlasia. Aký je to zriedkavý jav – a aký radostný! Častejšia je, žiaľ, leninovská mentalita: kto nie je s nami, je proti nám! Takéto uvažovanie je nielen škodlivé, ale je odpornejšie aj svojou neskromnosťou. Kto môže povedať, že vie všetko lepšie ako druhí? Kam sa podel dnes na Slovensku, v Lotyšsku, Poľsku, Maďarsku alebo najmä – a toto je skutočne odstrašujúci príklad – v Rumunsku duch, ktorý svojou toleranciou, pochopením, múdrosťou charakterizoval najlepších ľudí regiónu?

Zdá sa mi, že skutočne nedostatkovým tovarom je v dnešnej strednej a východnej Európe bibóovský duch umiernenosti a hľadania kompromisov, predpokladanie dobromyseľnosti u tých, s ktorými človek nesúhlasí. V politickej kultúre regiónu zohrávajú pomerne významnú úlohu veľkohubosť, prázdne sľuby, vyťahovanie sa. Jedným z najodpornejších príznakov je tá hromada teórií o sprisahaniach, s ktorou sa človek denno-denne stretáva, hlavne na internetových chatovacích fórach. Momentálne sa predovšetkým v Poľsku veľa hovorí o tzv. úklade, čo znamená sprisahanie, údajne organizované komunistami, liberálmi, Rusmi, bývalými špiónmi, Nemcami, chantivými obchodníkmi a ktovie kým ešte. Tomu, kto verí, že toľko najrôznejších ľudí a skupín by sa mohlo dať dokopy len preto, aby sabotovali úsilie poľského ľudu, môžem dať výbornú ponuku na kúpu Refazového mosta v Budapešti.

Takéto teórie o sprisahani slúžia okrem iného aj tomu, aby odvrátili pozornosť od problémov, ktorých riešenie si vyžaduje tvrdú prácu a hlboké sebazpoznanie. O čo ľahšie, o čo jednoduchšie je ukazovať iným smerom. Múdrostou – áno, bibóovskou múdrostou – by bolo, keby si človek alebo aj krajina vyjasnili vlastné obmedzenia – to, čoho sú schopní a čoho nie. A potom, ako si vyjasnia, čoho sú schopní, urobia všetko v záujme toho, aby možný cieľ – nie viac, ale ani nie menej – naozaj dosiahli. Tento realizmus, žiaľ, veľmi často chýba vo verejnom myslení a v činnosti regiónu.

Štvrtým javom, ktorý bráni zdravému vývoju, je kríza politických pojmov. Z pohľadu Ameriky je nepochopiteľné, kto je v regióne ľavicový a kto pravicový, pretože na Západe tieto pojmy znamenajú zväčša ekonomickú orientáciu. Trocha zjednodušene by som to povedal tak, že ten, kto na Západe bez výhrad podporuje voľný trh, je pravičiar, kto je za blahobytný štát, alebo vyznáva princípy socializmu, že ľavičiar. Podľa toho by bol v Maďarsku najpravícovejší Lajos Bokros, ďalším by bol György Surányi, prípadne János Kornai. Dokonca by sa dalo povedať aj to, že Gyula Horn, ktorý sa ako premiér napokon podvolil a zrealizoval viacero dôležitých ekonomických reforiem, takisto patrí k pravičiarom.

Kríza pojmov sa rozšírila aj na pojem „komunisti“ alebo „bývalí komunisti“. Najčastejšie ich používajú voči tým, ktorí dnes zastávajú nejaký socialistický alebo sociálnodemokratický smer, ale nie voči tým, ktorí dnes patria skôr k pravici. Tu v Maďarsku napríklad zriedkakedy padne zmienka o tom, že redaktor pravicového týždenníka *Demokrata* figuroval v stránickej rubrike kedysi komunistického „prekliateho“ denníka *Népszabadság* (ktorý je dnes skôr sociálnodemokratický, dokonca liberálny).

Pravda, pravicovosť a ľavicovosť, dokonca i zahraničná politika majú aj v Amerike kultúrne či ideologické dimenzie. (Na pravici je napríklad dôležitejšie náboženstvo, rodina, úcta k tradičným hodnotám atď.) Ja by som chcel teraz upozorniť skôr na to, aké škodlivé je kategorizovať ľudí a strany podľa ich minulosti. Kedy sa to skončí? Kedy bude možné rozhodovať o tom, kto kam patrí, na základe jeho terajšej činnosti a dnešných cieľov? Bolo by to užitočné, lebo by sa dalo jednoduchšie orientovať

v húštinách politickej džungle a prípadne nájsť to, čo strany a skupiny spája – namiesto toho, aby donekonečna hľadali to, čo ich rozdeľuje. Predpokladom je vyjasnenie politických pojmov.

Piatou otázkou, na ktorú chcem upozorniť, je vzťah regiónu k Rusku. Všetci dobre vieme, že v dôsledku obrovských zdrojov energie sa Rusko znova stalo významným činiteľom, hlavne v Európe. Väčšina z nás vie aj to, že putinovská „riadená demokracia“ nie je demokraciou. A mnohí vedia aj to, že toto Rusko má aj naďalej zacielené na východnú a strednú Európu. Oddá sa to mať na pamäti a je dôležité dávať pozor.

Vidím dve hrozby. Jednou je priveľký strach, ktorý je vo svetle minulosti až priveľmi pochopiteľný. Ten strach je však predsa len prehnaný, lebo región už patrí do NATO a keď svoje členstvo berie vážne, môže sa cítiť v bezpečí. No strach je prehnaný aj preto, lebo geopolitická hrozba je vzdialená. Moskva sa usiluje predovšetkým oplakať niekdajší Sovietsky zväz, čiže sníva o vzkriesení tzv. „vnútornej ríše“. Niekdajší sovietsky tábor – tzv. „vonkajšia ríša“, teda stredná a východná Európa – je pre Moskvu menej podstatný, tu sa skôr usiluje o vplyv, a nie o rozhodujúcu mocenskú pozíciu.

Druhou hrozbou je, že región vôbec neberie vážne putinovské ambície. To sa nevzťahuje na tri pobaltské štáty, Poľsko a pravdepodobne ani na Rumunsko. Inde, predovšetkým na Slovensku, badám ilúzie, akoby nevedeli, s kým majú tú česť. Takmer každý kupuje ruský plyn – Nemci, Francúzi, Taliani, Rakúšania, prečo by ho nemohli kupovať aj Slováci alebo Maďari? Problém spočíva v tom, že Európa má všeobecný energetický projekt. Ten projekt je dobrý, aj keď vzdialený. Jeho realizácia je možná, ale nie istá. Zasluhuje si podporu. Túto podporu Slováci ešte neposkytnú, maďarská vláda už áno – aj keď po takmer ročnom váhaní, ktoré poškodilo povesť krajiny.

Zásadným problémom je, že svetové politické udalosti ostatných rokov otriasli dôverou voči NATO. Dokonca aj v Poľsku klesla jej podpora. Inde je výslovná nostalgia po fínskej či rakúskej neutralite. Takže priateľstvo s Ruskom má nielen obchodné výhody, má aj podporu ľudu. Záujem o neutralitu rastie. Politici si hľadajú pozície. Obchodníci zarábajú. Tí, čo naozaj chcú voz regiónu pripojiť k Západu, musia dávať pozor, lebo zveličovanie

strachu z Ruska je bezmála rovnako veľkou politickou chybou ako bagatelizovanie alebo zakrývanie ruskej hrozby.

Napokon šiesty okruh problémov, ktorý predstavuje možno najväčšiu výzvu. Je ním deficit leadershipu – nedostatok vedúcich osobností, schopných a ochotných vykonať veľké kroky a činy.

V dnešnom svete niet Reagana, niet Thatcherovej, niet Gorbačova. Je Bush. Tu v Maďarsku je Orbán, ale nie ten Orbán, ktorý rečnil na pohrebe Imre Nagya v roku 1989. Niet Antalla, ktorý bol taký cieľavedomý a rázny pri demontáži Varšavskej zmluvy. Niet Horna, ktorý, ako som spomenul, po istom váhaní sa podujal na realizáciu Bokrosovoho balíka. A niet Bokrosa, hoci mal pravdu a teraz by bol potrebný.

Na záver pár slov len o maďarskom deficite vedúcich osobností; o podobných problémoch, ktoré sú citeľné aj v ostatných siedmich krajinách regiónu, teraz nebudem hovoriť.

Ako prvé pripomeniem, že vládu akoby kritizovali nie ako súpera, ale ako nepriateľa. Keď opozícia žiada zmeny mimoparlamentnými prostriedkami, prekračuje pravidlá demokracie. Keď vnútropolitická bitka pokračuje v zahraničí – naposledy v Amerike, potom v Sedmohradsku –, škodí to predovšetkým krajine, nie vláde. Takmer totálny opozičný postoj je žiaduci v boji proti diktatúram, ale nie je užitočný za podmienok parlamentnej demokracie. Navyše totálne odmietanie – rozdelenie politiky medzi spojencov a nepriateľov – nie je dôstojné pre skvelé bibóovské tradície Fideszu.

Mojou druhou poznámkou je, že vedúca politická garnitúra sa už za ostatných desať rokov nevie poučiť z chýb či pozitívnych výsledkov iných. Máme tu napríklad spektakulárny ekonomický rozvoj Estónska. Z tohto hospodárskeho zázraku sa dá poučiť. Je tu Slovinsko. Tam síce spolupráca strán občas pokrивkáva, napriek tomu koalíčný systém funguje. Prečo sa maďarská politická elita nezaujíma o to, ako môžu veci ísť lepšie v susedných krajinách, zápasiacich s podobnými problémami?

Do tretice poznamenávam, že aj keď jednoduché riešenie neexistuje, vedúca maďarská politická vrstva môže prekročiť svoj tieň. Spomedzi zlých alternatív je ešte najslubnejšie rakúske alebo nemecké riešenie, totiž dočasná veľká koalícia zložená

z politikov, ktorí sú ochotní a schopní spolupracovať. Len tak by vznikla politická sila potrebná na realizáciu veľkých krokov.

Maďarská demokracia sa duševne unavila. Prívrženci zlatej strednej cesty sú nepopulárni. Strany a ich vedúci sú neustále nútení polemizovať. Osamote ani jedna strana nie je schopná prijať veľké rozhodnutia, ktoré stoja pred krajinou. Spoločne by sa Maďarsko mohlo pokúsiť o niečo nové a – s trochou šťastia – by mohlo znovu získať vedúce postavenie v strednej a východnej Európe.

Na to však – aby som sa vrátil k začiatku svojej prednášky – je potrebná dávka optimizmu, čiže uvedomenie si toho, že nech už bol osud akokoľvek nepriaznivý, riešenie aj východisko z ťažkostí existuje. Slovinské a estónske výsledky hovoria samy za seba. Naznačujú, že maďarský ekonomický a politický zázrak môže byť – tak nech teda je!

Preklad *Juliana Szolnokiová*

Česko-slovenské literárne konfrontácie

Eva Formánková

Excentrická univerzita – dva v jednom aneb učebnice naralotogie v praxi

(*Stanislav Rakús: Excentrická univerzita*)

Pozorný čtenář knihy *Excentrická univerzita* v její druhé části najde jakousi autorecenzi, a to nejen tohoto románu, ale i celé tzv. poetologické trilogie tvořené *Temporálními poznámkami*, *Nenapísaným románem* a *Excentrickou univerzitou*. Fiktivní autor mu vysvětlí, proč se jedná o trilogii, poradí, jak se vyznat ve složité spleti vypravěčů, naznačí, na čem spočívá důraz jednotlivých částí trilogie, nabídne možná vysvětlení. Textový vypravěč na oplátku poskytne hned na začátku textu vysvětlení vypravěčovy záliby ve všem bizarním.

Dva v jednom?

Román spolu s autorecenzí. Recipient, či dokonce recenzent má usnadněnou práci. Zdá se, že autor většinu práce udělal za něj. Ostatně v poslední třetině knihy se mu dostane nádavkem lekcí poetiky i naralotogie v kostce. Otázkou však je, zda lze fiktivnímu autorovi bezelstně věřit. Není zarážející, že vše proklamované je naplněno minimálně na 120%? Nejde spíš o dokonalou mystifikaci?

Klíčová je míra ironie, parodie, grotesky i mystifikace samé, které téměř stejnou měrou fiktivní autor přiděluje jak bizarním příběhům, tak uvažování o literatuře či filologii. Velmi vzneše-

ně, vytríbeným jazykem se pak mluvící vypravěč Bochňa zaobírá naprostými trivialitami stejně jako podstatnými teoretickými otázkami. Opomenuta, stranou naší pozornosti, nesmí zůstat metatextová hra s citáty i aluzemi ruské literatury, ale ani zde se nesmíme nechat ukolébat. Jeden z vypravěčů (Boro) nám podá explicitní vysvětlení- ruská literatura je užitečná v životě, zvláště, když známe potřebné citáty či občas připišeme slavným svůj výrok nebo naopak. Nepodstatná není též složitá Rakúsova hra s autobiografickými motivy, předtím Rakúsem publikovanými v mnohých rozhovorech, zakomponovanými do vyprávění různých postav (např. zamýšlené studium medicíny či láska k ruské literatuře získaná téměř z donucení) či s jeho teoretickými postuláty nebo vlastními interpretacemi předchozích dvou dílů trilogie parodovanými vložení do úst postavám univerzitních čudáků (např. posun od zamýšleného souboru povídek k románu atd.). Nikdy není zcela jasné, do jaké míry se jedná o sebeironii, sebedparodii a mystifikaci, a kdy jde jen o sebereflexi. Nebo je to naopak a v rámci zrcadlení používá spisovatel podobný princip mystifikace jako v Čechách Miloš Urban, který v rozhovorech šíří vědomě dávkované mystifikace, aby je později využil v textech? Nemyslím si, i když vyloučit to nemohu.

Paradox

Klíčovým stavebním principem celého románu je paradox, či konfrontace, a to na všech úrovních výstavby.

Na jedné straně je *Excentrická univerzita* do jisté míry složitě strukturovaným rébusem, pobízejícím čtenáře k hledání, snad i k nalézání, logického dešifrování – především soustavy rovin vyprávění, mnoha vypravěčů, (a to jak vyprávějících tak mlčících), složitě budovaných textových vztahů, včetně vrstveného rámcování, vynořujících se návratných motivů. Na straně druhé tedy analytický princip, na straně druhé řetězení hrabalovských, či výstižněji haškovských groteskních historek, epizod, minipříběhů a miniportrétů nových a nových bizarních postav a postavíček asociativně se vynořujících a většinou rychle mizících. Vzniká tak asociativní obraz světa groteskních, směšnětragičtých příběhů na temném pozadí 50. let.

Neustále přítomna je konfrontace vlastního psaní s reflexí a sebereflexí, nebo viděno z druhé strany literární teorie, poetiky, naratologie a jejich praktického naplňování. Obdobná je situace u filologických úvah a konkrétní precizní práce s jazykem.

Permanentním paradoxem je srovnání panoptika zapadlé pozapomenuté provinční univerzity přitahující „čudáky“ s předmětem jejich studia s klasickou ruskou literaturou 19. století v její zdůrazňované velikosti a vznešenosti.

Všechny zmíněné paradoxy lze podkládat za projevy kritikou často zmiňovaného spojování vysokého a nízkého.

Struktura románu

V první kapitole Excentrické univerzity se představuje ústřední postava, personální vypravěč Bochňa, který je charakterizován výhradně vyprávěním. Hlavní postava je jen personalizací svého vyprávění včetně schopnosti přesně pojmenovat sebe samého. Bochňa vypráví především příběhy jiných, to znamená, že často vypráví slyšená vyprávění. Pouze úvodní kapitola je věnována jeho vlastnímu příběhu. Bochňovo vyprávění je příznačné svým neustále zpomalovaným tokem, digresemi, postupným asociativnímu vkládáním dalších a dalších vyprávění i množstvím sebereflexí. Spolu s vypravěčem se v první kapitole představuje i vyprávění ve své původní archetypální podobě. Radost, požitky z aktu samého je však v textu často téměř neoddělitelně spjat s ironií i parodií. Motiv vyprávění jako takového je dáván do souvislosti s důležitým motivem jídla, s nimž je často spojené požitkářství stupňované až k nenasytnosti.

Skutečnost, že Bochňa je sám sobě vypravěčem i posluchačem, adresátem, zdůrazňuje motiv zápisníku. Vypravěč je často tak zaujat svým proudem vyprávění, že si řečené musí zaznamenat pro svou budoucí tvorbu.

V hlavní roli literatura

Život slouží v podání vypravěče Bochni především jako inspirace k zamýšlené tvorbě, sám sebe vidí Bochňa jako vhodnou literární postavu. Zároveň se zdá, jako by literatura předcházela živo-

tu. Literatura je tak návodem k žití. Máš-li problém, řešení hledej v ruské klasické literatuře.

Rakús vytváří v Excentrické univerzitě celý systém vypravěčů – Bochňa píše knihu, jejíž hlavní postavou je vyprávěcí Bochňa, který pro svá vyprávění potřebuje nejen fiktivního adresáta, ale živé posluchače, z nichž jeden, Leder, se z stavebných „naratologických“ důvodů stává textovým vypravěčem. Právě Lederovi a jeho vyprávění je paralelně věnována druhá kapitola. Leder je především mlčící vypravěč rámcového příběhu, profesionální adresát, posluchač. Druhá kapitola je výjimkou, v níž se představuje svým vyprávěním. Podstatné však je, že se toto vyprávění dikcí neliší od partu Bochni, přebírá i metatextové téma literatury a filologie. Na rozdíl od Bochni pouze více akcentuje tragiku doby. Groteskními minipříběhy bizarních postavíček staví ucelenější příběh 50. let, doby plné strachu. Je-li sjednocujícím prostorem Bochňova vyprávění intelektuálské prostředí provinční univerzity, Leder tuto roli dává své „rodinné ulici“. Opět se zde setkáváme s akcentovanou konfrontací dvou zcela různých prostředí, která jsou ale ve svém důsledku stejně poznamenaná abnormalitou doby.

I Leder posuzuje život optikou klasické ruské literatury. Nelze nezmínit paradox okouzlení studentů velikostí ruské literatury v době převládajícího sovětského vlivu na všechny sféry života.

U obou vypravěčů bývá miniportrét postavy založen na charakteristice řeči, jazyka, na způsobu jejího vyprávění. Principem zanořování se připomínajícím ruské matrošky se tedy často vypráví o tom, jak někdo vypráví o tom, jak někdo vyprávěl... Vypravěči dodržují princip spojování vysokého a nízkého, či přesněji řečeno střídání vysokého a nízkého.

Vypravěcí situace rámce- nekonečné pomalu plynoucí hovory v pokoji, „budoáru“, procházky po městě s dlouhými rozhovory, výlet do přírody plný reflexí- nápadně připomínají situace ruské klasické literatury, život ruské aristokracie plný salónní konverzace a vznešené nudy. Jen témata se poněkud liší, kromě přípustných hovorů o literatuře a umění sem pronikají i pábitelské historky.

Ve třetí kapitole Excentrické univerzity se do popředí dostává metarovina vědomé fabulace, která začíná převažovat nad historikami. Jde o lekci tvůrčího psaní v kostce předvedenou na příběhu masových hodů v Ondruškovcích.

Poslední dvě kapitoly románu jsou hledáním a nalézáním témat Bochňovy literární činnosti, ale především složitým hledáním tvaru, několikrát spirálovitě prohlubovaným. S ním narůstá rovina zrcadlení jako odrazu vyprávění v autoreferenčních pásmech s převažující metatextovou rovinou.

Začni vyprávět všechno popořádku od konce

Poslední věta románu „*Začni vyprávět všechno popořádku od konce*” je jakýmsi návodem ke čtení. Stejnou pointu, začátek psaní de fakto jeho koncem, však Rakús použil už u Nenapísaného románu. Ve chvíli, kdy autorská postava začne psát dílo, čtenář zjistí, že to, co se v textu prezentovalo jako život, jako látka, námět, do celku nezakomponovaný materiál, je ve skutečnosti hotovým, literárně uzavřeným celkem. Obdobný princip použil autor v celé trilogii, s každým dalším dílem více propracovaný a zdokonalovaný, jako by každým textem Rakús sestupoval o jednu vrstvu hloub. S každým dílem trilogie stále víc mizí personální mluvící vypravěč jako plnohodnotná postava, zůstávají jen rysy nezbytné pro vyprávění. V Nenapísaném románu vypravěč Zachariáš mění profesu, a tím i prostředí, v Excentrické univerzitě Bochňa už jen leží na kolejní posteli a vzpomíná na své zážitky, jejichž převážná většina je soustředěna kolem univerzity. Role metaroviny úvah o tvorbě naopak s jednotlivými díly roste.

Kompoziční pointa je čtenáři dávkována postupně v podobě tvůrčího hledání postav. Tak jak se spirálovitě prohlubuje a komplikuje systém vypravěčských pásem, bere si vypravěč na pomoc další postavy, které spirálovitě přebírají téma literatury a tvůrčího hledání. Ať už jde o Fedora Karloviče, groteskní smutnou postavu příliš excentrickou i na excentrickou univerzitu, domýšlející naratologický problém času, či A. S. Gurničku s fiktivní polemikou o tvůrčích principech vyprávění. Na dalších stránkách přichází V. N. Sobota se svými recenzemi na svá nena-

psaná díla, aby recipientovi předvedl sebeironickou recenzi na celou trilogii (Rakús především v druhé části románu často na celou trilogii odkazuje). V závěru uvolní místo Borovi, aby mohl přezkoumat funkčnost své prózy v praxi na rozlučkovém obědě.

Kdopak to k nám mluví?

Jak vypadá zmíněná pomyslná Rakúsova matřjoška vytvořená na principu rekurze?

První vrstvu tvoří vyprávění o Bochňově hledání textu, v druhé vrstvě čtenář postupně pochopí, že nečte tvůrčí zápas, ale už hotový román. Třetí matřjoškou přivádí vyprávějící Bochňa na scénu mlčícího rámcového vypravěče- posluchače Ledera a s ním sujetovou komunikaci Bochňou charakterizovanou jako komunikaci mezi postavou vypravěče a postavou posluchače. Aktualizuje se sujet mluvení, vnímání a poslouchání. Bochňovo vyprávění je tedy zářmováno rámcovým partem Ledera. Čtvrtá matřjoška je efektem zrcadla, zrcadlové kompozice, spočívající v opačných rolích vypravěčů (posluchač je ve skutečnosti vypravěčem a naopak), než se po většinu textu zdá. Vše existuje jen v Bochňově vědomí, čímž se vysvětluje i nerozlišitelnost jednotlivých vypravěčských pásem. A ještě jedna, úplně nejmenší, matřjoška, která snad ani nejde oddělit. Na posledních stránkách prózy přichází fiktivní autor, aby se vydělil a odpersonifikoval. Nemluví už o sobě v první osobě, ale v osobě třetí, tak jak to dělal Zachariáš v Nenapísaném románě. Tajemství je prostě-poetologická trilogie je výsledkem pozice jednoho fiktivního autorského vědomí.

Byl-li Nenapísaný román dle Petera Zajace románem o jedné možnosti, jak psát román, přičemž tento způsob nám jeho vynáleze nejen vysvětluje, ale názorně předvádí, je Excentrická univerzita románem o jedné možnosti, jak psát trilogii.

Iva Málková
 Všednodennost s pamětí
 (Ján Štrasser: Staré železo)

Přiznávám, že nabídnou k úvaze knížku nesoucí název staré železo někomu, kdo patří ke generaci, která měla za úkol staré železo sbírat, a navíc celý život spojuje s bývalým ocelovým srdcem republiky, je odvaha. Prvotní a neodbytná konotace se spojí s představou rezivějících hromad již nepoužitelného železného odpadu, který však má šanci, aby byl znovu přetaven a znovu začleněn do výroby. Navíc je někde v podvědomí skryta informace, že ve starém železe se skrývá trvalá hodnota. Je potřeba pouze najít správnou technologii upotřebení.

Co se starým železem v názvu sbírky? Přívlástek nás vrací proti směru času, k minulostním kořenům. Staré železo. Dnešní výklad je jednoznačný – staré železo je cosi nepoužitelného, to, co k neužitečnosti poznamenal čas, co je překonané. Na druhé straně staré železo v sobě navždy ukrývá spoutanou energii, v níž se snoubí oheň s kovem, vzduchem, popelem. Nese v sobě tedy navždy tajemství výroby ergo tvorby. Je tedy název sbírky sebevědomou a reflektující zprávou o stavu a pozici poezie? Je ironickým či sebeironickým vzkazem lyrického autora?

Sbírka Jána Štrassera je kompaktní zvládnutým řemeslem (bez úmyslu sbírku, autora či řemeslo shazovat) a výrazem – nadhledem lyrického „já“. Staré železo v názvu nasycuje sbírku ironií. Vnímáme metaforické konstatování – v hromadě šrotu najdeš všechno, někdy najdeš v hromadách starého železa i skvost.

Uděláme-li si nějakou sumarizaci prostředků, jimiž sbírka oslovuje čtenáře, pak jednu rovinu vytváří variace na tradiční

veršové formy, čteme rispet, sonet, haiku. Aktivaci čtenářů přináší vyjádření pomocí aforismů a paradoxu. Vymezuje-li témata, pak sbírku určují ta, která provázejí lyriku odedávna – vztahy a stavy svázané s láskou, smutkem, samotou, ale ve sbírce nazírané i s příděchem posledních setkání a vzplanutí, stárí a nemocí.

Sledujeme-li subtilnější prostředky, pak jsou zřejmé veršotvorné a zvukotvorné postupy. Štrasser výrazně pracuje s kontrastem, souzvukem.

Vnímáme shluky zvukové podobnosti, slova se sblíží hláskovou instrumentací, byť jsou významově rozdílná (komáre – konáre – korunárne: o-a-e o-a-e o-o-a-e, s. 8)

Vnímáme antonyma se shodnou hláskovou instrumentací. Stávají se paradoxní pointou haiku (*máš so mnou iba / samé mladosti*, s. 22) očekávané starosti se se zvoleným slovem shodují v počtu slabik, podobou hlásek a-o-i.

Nabízená hravost se nabíjí ironií, která se snoubí s intertextuálními vazbami. Ty mají charakter až mezikulturního a mezi-společenského dialogu. Jako by verše byly rozhovorem přes několik desetiletí a skrz několik politických systémů:

*Nočné haiku
 Chrbtami k sebe
 každý sám. Pekne spolu
 na vlečné časy. (s. 23)*

V co se změnil slogan „Se sovětským svazem na věčné časy“? Kam vstoupilo milostné vychládání, které však v názvu (Nočné haiku) odkazuje k možnému rozjímání, protože prostor noci je pro haiku téměř topickým?

Haiku, která tvoří jeden z oddílů sbírky, ukazují, co umí Štrasser s veršem.

Veršové členění – s pokusem formálně dodržet slabičnou strukturu 5-7-5, znázorňuje vědomou práci s básnickým přesahem, ilustruje používání kontrastů v prostoru jediného verše; kontrastu, který má navíc gradační tendenci – každý sám pekne spolu – na vlečné časy.

Ozvěny hesel, tradičních sousloví jsou dalším nepřehlédnutelným zdrojem významového tvoření ve sbírce. Štrasser pracuje s klišé, snaží se je vysvléknout z automatiky a nějak oživit.

Tak jako jsou již zmíněné věčné časy proměněné na vlečné, doplňuje nejnižší čas namísto času nejvyššího (s. 26).

Hromaděním hovorových klišé získává báseň zvláštní napětí. Jako bychom na s. 34 v poetickému glosování, v rozhovoru pro bulvár, četli odpověď na otázku o povaze tvůrčího procesu, která nepatříčná pro takové médium padne v podobě: Jak se vlastně vzniká báseň, jak píšete básničky...

*Dlho som sedel nad ňou,
už vtedy som ju nemohol zniest.
Napokon som ju vysedel
a teraz ju nemôžem vystáť.* (s. 34)

Na obdobném principu je vystavěna také báseň „Zodpovednosť“ (s. 58) Právě aluze, které vyvolává text naznačují, jak utváří Štrasser významová pole uvnitř a vně veršového sdělení (při čtení):

*Slepý to uvidel,
nemý to vyslovil,
hluchý si myslel, že zle počuje,
bezbohý utiekol,
bezruký zdvihol prst:
Ludia, spamätajte sa!
Nestrácajte hlavu!* (s. 58)

Báseň určuje nonsens, záznam situací jako v městě Kocourkově. Oslovení Lidé přináší okamžitou asociaci na zkomolenou větu z Fučíkovy Reportáže, psané na oprátce: Lidé, bděte!. Poslední verš: neztrácejte hlavu – je pro mne zase odkazem k prvnímu verši známého Žáčkova aforismu: *Neztrácejte hlavu! / Kdo to má po vás uklízet!*

K nonsensu směřuje i závěr následující básně: *tikajú vo mne / presýpacie hodiny.* (s. 59) Alogismy: to všetko bude včera; končíme od piky; minulosť príde provázejí báseň na s. 48.

Sbírku provází i řada dosud nejmenovaných variačních technik. Substitucí slov od známé biblické parafráze: Prach si a na prach sa obrátiš. (s. 63) dochází k veršům – větám: „*Strach si a na strach sa obrátiš*“, a končí po souhláskové redukcii podobou: „*Pach si a na pach sa obrátiš*“. (s. 64)

Zvláštní agresivita se vkrádá do říkadla, které je založeno na opakování a protikladech, a ústí do násilnické a destrukční varian-

ty: „*sme tvoja domovina / tak vyrúb strom, / podpaľ dom, / zabi v žene syna*“ (s. 38)

Básně odkazují v mé čtenářské zkušenosti k Jiřímu Žáčkovi, využíváním klasických strofických útvarů (rispet, haiku, sonet), představou života jako účetní osnovy se mi při opakovaném čtení neodvratně připomínala generace pětaticátníků (tedy básníků, kteří opanovali lyriku v 70. a 80. letech 20. století). Poté, když jsem si napsala poznámky k dnešnímu vystoupení, když jsem si sumarizovala prostředky a čtenářsky znovu ověřovala, zda aluze na poetiku o více jak čtvrtstoletí starou je adekvátní, vrátila jsem se i k výkladům Vladimíra Macury, které se vztahují k Anonymní múze (1976) J. Žáčka a k doslovu jeho výboru Domáci přítel (1985). Potvrzení dojmů se konalo, protože Macurovy postřehy jsou uplatnitelné pro popis a výklad sbírky Jána Štrassera. Výpis určujících znaků (podle Macury) vypadá následovně: civilní rámec básnického sdělení, všednodenní rozměr života, jak jej vedou ostatní; autobiografické rysy, diář dojmů a postojů; fixace chvíle; smyslový prožitek, který zdánlivě nerespektuje současné normy; poezie, která přestala být sváteční, vznešenou činností; milostná skepse; popěvek; písňové melodie, které jsou ostře narušovány syntaktickými přerывy uvnitř verše; harmonizující tlak intonace; slovní souzvuky; typizované prostory; důvěrná komunikace; symetrická konfrontace asymetrického (tak si dvě srdce odmouhvají / tak se dvě srdce domlouhvají); důmyslná přeroknutí; parodické odkazy.

Přiznávám, že i mi sbírka přinesla okouzující radost v podobě Slovenského haiku:

*U nás doma po
našom: Haiku, haiečku,
haiku zelený...* (s. 28)

Kdesi ještě je neokoralost, někde je pramen radosti říkadla a popěvku adresně vycházejícího z 21. století ...

Jak tedy hodnotím sbírku Jána Štrassera? Zůstanu u vstupní metaforiky: staré železo je něco, co sloužilo a dosloužilo, ale trvá jako něco, co se dá přetvořit nově, jako něco, co se dá konzervovat jako památka, paměť a může opakovaně těšit.

Michal Jareš
Cestou od hřbitova
(*Ján Štrasser: Staré železo*)

Do starého železa dáváme většinou věci nepotřebné, ty, které do-sloužily. Do šrotu jsou dávány předměty přesluhující, rozbité nebo už celkem zbytečné. Název zatím poslední Štrasserovy sbírky má možná sugerovat odchod jedné generace autorů, která se blíží důchodovému věku. Odchod kam: do důchodu? Do zapomnění? Odchod ze scény? Takový „odchod na odpočinek“ má jistě svá opodstatnění, zejména pokud si stárnoucí autor uvědomí už slabnoucí nebo vysychající potenciál svého psaní a je schopen sebereflexe a nikoliv sebezpytného vzpomínání na věky minulé a hrdinské. Kdo to však z autorů dokázal důstojně? Hemingway i Majakovskij spáchali z podobných důvodů sebevraždu, mnozí spisovatelé pášili sebevraždy literární povahy. Protože na druhou stranu je tu pořád nějaké velké puzení po vlastním vyjádření se, ta stálá síla (nebo snad dokonce touha) psát a dotvořit, dořici pokud možno rozumně nějaký svůj vlastní smysl existence. Dopovědět svůj příběh. Proč tomu tak je, nechejme spíše lékařům přes choroby duševní. Pro nás je mnohdy nejzajímavější ten výsledek.

V literární historii to není poprvé, kdy autorovy sbírky ze „seniorského“ období mají jakousi vnitřní sílu, místy třeba pak větší než několika jeho sbírek z jarého věku. Jan Opolský (sbírka *Čtení z hvězd a obelisků*, 1931), Jiří Karásek ze Lvovic (*Poslední vinobraní*, 1947), oba okouzlili v počátcích své tvorby a pak až na jejím závěru. Anebo pozdní Jakub Deml (*Podzimní sen*, 1951). Ján Štrasser samozřejmě ještě nemá co bilancovat (je ročník 1946), jeho sbírka však vykazuje v jednotlivých přílivových

vlnách slušnou přípravu k odchodu „tam“. Tematicky jsou v ní totiž velmi časté náznaky smrtelnosti, konce, hřbitova, rozchodu a podobně - osteoporóza a prostata, tabletky, „*strach si a na strach sa obrátiš*“ (s. 64). Ovšem takto popsané to spíš vypadá jako těžce existenciální sbírka plná těžkých a vážných myšlenek a pocitů takřka podzimních. U Štrassera je to jinak: jde na svoje chmurné pocity většinou pomocí zlehčení a grotesky. Je to přístup postmoderní nebo cynický? Nebo prostě je to jen vyrovnání se se světem kolem sebe pomocí slov a humoru, který místy skřípe svým nucením se do vtípnosti za každou cenu?

Ve *Starém železe* nastává totiž trochu chaos v těch všech kalamitářech („*Jeseň, je. Sen*“), hříčkách („*Si položená / som položivý*“), slovních zvratech, aliteracích, eufoniích a asonancích. Štrasser se vymezuje vůči těžkosti smíchem, místy však značně křečovitým. Charakterem této sbírky je totiž grotesknost, vyvolávaný smích skrze určitou bolestnou zkušenost a tzv. moudrost stáří. V jisté groteskní poloze pak lze svět kolem glosovat až nelítostně, nasadit si masku klauna a ukazovat hranici mezi smíchem a bolestí. Štrasserovi se málokdy stane, aby byl vyloženě zlý: spíše tu hraje roli smířlivost a pousmání. V těchto bodech je pak jeho sbírka pravděpodobně nejsilnější. Personifikace hřbitova v poslední části sbírky, nazvané 11:55 (tedy za pět minut dvanáct) je skvostná a báseň *Cintorín v októbri* patří k vrcholům celé sbírky. To už dávno není vyvolávání hrobu otevřeného, ani snění na hřbitově samovraha. A přece je svým civilním, byť groteskním pohledem velice přesnou charakteristikou celé sbírky: svůj hrob, hřbitov, své neštěstí, si neseme spolu celou cestu domů. Maně mne napadá určitá paralela s cyničtějším *Pojízdovým hřbitovem* od Ivana Wernische. Už proto, že se jedná o hřbitov/cinter v názvu, ale i pro celkové absurdní pojetí:

*Pojízdový hřbitov – to je vynález!
Jednou tady, jednou tam. A dnes
ho máme právě před okny
své oblíbené restaurace!
Pojďte se všichni podívat –
zábava počká, práce neuteče!
Pozoruhodná věc je kupříkladu
náhrobek z plexiskla, nástrčný strom*

*nafukovací pomník. Skládací pěšiny,
přídavná křoví,
cvičenky s ratolestmi.
Žehu zdar! Několik místních starců
využívá příležitosti a dává se
bezplatně zpopelnit. Někteří
i dvakrát, třikrát. Podlezou plachtu,
obejdou hrazení a znovu se staví
do řady. Jako malé děti! V gumákách
a v rádiovce na vlastní pohřeb!
Kdyby tě viděla
stará, blbouně!
Ještě se ani pořádně nezešeřilo
a s. Mokřín, pořadatel zábav,
dal spustit osvětlovací agregát,
vykázal Cikány, strhla se
veselice. Žehu zdar! Na rozkymácené slavobráně
hvězda z žáravek
a loňský nápis.*

Ján Štrasser:

*Obloha už zas chodí o palici
dažďa a cintorín si opäť prichádza
na svoje. Vchádzame s kvetmi,
vzdycháme: „Ako si za ten rok vyrástol!
Aký si už veľký...“
A on sa len ticho usmieva
hustými radmi kameňov:
„Podte ďalej, cítte sa ako doma,
miesta je dosť a dobrých ľudí
sa veľa zmestí...“ – „Nie, nie,
nebudeme rušiť, šli sme len
náhodou okolo...“ – „Sem nikto nechodí
náhodou okolo, ste vítaní...“*

*Nepomôžeme si. Ja sa postavím
proti vetru, ty škrtnes zápalkou,*

*zhasne, škrtnes tri naraz,
zažneš sviečky na torte
vlhkej zeme, skláňame hlavy,
po vreckách zhladáваме
suché omrvinky spomienok,
tých priaznivých. Minúta ticha
spravidla máva dvadsať sekúnd.*

*„Tak my už pôjdeme...“
„Kam by ste išli? Ostante,
lahnite si u nás, odpočívajte
v pokoji...“*

*„Nie, nie...“ Dvíhame hlavy,
odchádzame, pre tento rok to máme
za sebou.*

*A cintorín sa pomrví, vstane,
ťažkými krokmi kráča za nami,
postáva s nami na zastávke autobusu,
nastúpi s nami a spolu sa vezieme
na konečnú... (Cintorín v októbri)*

Wernisch popisuje situaci, je mírně morbidní a obsahuje otisk normalizačního horroru vacui se vši podstatnou hnilobou doby. Štrasser je poetičtější co se týče vyznění – rozhovor s hřbitovem je však podobně bizarní jako Wernischův svět vesnických přízraků v rádiovkách a gumácích. Zatímco Wernisch se rozplývá do venkovské zábavy a tím pádem i do celého světa roznášá jednotlivé bolesti, Štrasser odchází do ústraní s celým nákladem rostoucího prázdna. Rezignace s úsměvem? Možná ano, možná se celý ten svět kolem nás stává tím těžkým závažím, které je třeba nést. Zejména pro Štrassera jako autora písňových textů by neměla být cizí slova jednoho z klasiků: „Boy, you gonna carry that weight.“

Podobných textů nacházíme ve sbírce víc a v nich je Štrasser pravděpodobně nejsilnější. Jsou to i drobné až sociálně laděné povzdechy (báseň *Je koniec...* s verši typu „*Ber vozík, bež a do-*

plna si nalož! / Päťdesiat percent! Až to bere dych! / Odvážne siahni po tých zlavnených / veciach, ver inzerátom, nehľad na lož.“), výtečné pitvorné miniatury („*Navštívila ma / bolesť, usadila sa / ostala na noc.“*) alebo erudovaně napsaná znělka a výbornými rýmy (viz báseň *Popolavá*). Štrasser má v mnoha ohledech na rozdávání: básní mu to jako perfektně namazanému strojku, málokdy se zadrhne. Nese to s sebou samozřejmě nebezpečí určitého virtuózního vyčerpání (napsat dokonalou spencerovskou stanzu není problém, ale udělat z ní věc ke čtení je problém takřka celoživotní). Na tomto vrcholu se ocitl svého času třeba Vítězslav Nezval a celá vlna poetistických ale i raně sura a nad-realistických manýr. A beznadějně se veršovalo a lovilo v lehkém humoru. Štrasser v některých věcech banalizuje, odává se vtipnosti pro vtipnost, byť ta je přesně zasazená do struktury básně. Nic ale nezestárne víc než vtip v básnickém nebo písňovém textu, jsou to často věci na jedno použití. Štrasser se mnohdy prostě neudrží a rozběhne se, a tak čteme banality až aforistického rázu: „*Slovenské haiku: U nás doma po / našom: Haiku, haiečku, / haiku zelený...*“ Navíc podobné vtipy (a nevím, zda slovo vtipy by nemělo patřit spíše do uvozovek) dovedl k dokonalosti v 90. letech Vlado Janček.

Přesto je důležité zmínit asi nejvýraznější aspekt sbírky. Přivádí totiž ke čtení lidi, kterým běžně poezie přijde jako zvláštní literární útvar s krátkými řádky. Je totiž ve svém nejpokleslejším, tedy nejhumornějším stadiu, nejsrozumitelnější, není enigmatická. Vykazuje míru jisté intelektuální činnosti (čteme báseň!), a zároveň to není až tak bolestné. Ovšem je to oboustranné – pokud se nad ní bude čtenář „zvyklý na poezii“ ušklebovat, že tu chybí jakási hlubší tónina a že je to takové povrchní plkání a rýmování, jen ukazuje jak špatným a vlastně snobským čtenářem je: ve starém železe totiž lze najít hodně věcí, od bizarních, přes účelové až po věci, které si i přes jistý nános rzi nebo měděnky stále s sebou nesou krásu, která jim byla dána. To platí přesně pro Štrasserovu knihu – dá se v ní přehrabovat a hledat to svoje. Na jedné straně dokonalé kusy a na druhé už opravdový šrot. Jestliže to tak mělo být a koncepčně je to tak i myšlené, tak je to jedna z nejlépe vystavěných sbírek, kterou lze mít doma.

Recenzie

Vladimír Barborík

Kniha názorov

Lubomír Martínek: Olej do ohně.

Praha : Paseka, 2007.

Úhrn Martínkových noviel vytvára homogénny prozaický svet: jednotlivé texty nerovnakej hodnoty s rôznorodými, dobre odlíšiteľnými postavami a ich neopakujúcimi sa príbehmi sa napokon istým spôsobom „k sebe majú“. Spája ich, tak protagonistov ako aj príbehy, služobnosť. „Pracujú“ v mene, povedzme, ideí či myšlienok – ale najprímeranejšie snáď bude hovoriť o názoroch. Martínkova kniha je zjednotená rozprávačským pohľadom na svet. Ten, hoci môže byť artikulovaný s rôznou mierou sprostredkovanosti – protagonistom či viacerými postavami –, má konštantnú podobu a funkciu svojho druhu ustaľovača všetkej tej rôznosti, ktorou inak autor ako tvorca dejov, situácií i postáv v deviatich prózach vôbec nešetří.

Iný druh zjednotenia sa viaže na prostredie. Konštantným miestom príbehu je prístav, zväčša bez ďalšej konkretizácie, teda priestor skôr symbolický, nedourčený, tvorený prostým pomenovaním bez rozvíjajúcej a odlišujúcej charakteristiky. Rozprávanie využíva významovú dvojznačnosť slova, ktoré na jednej strane implikuje útočisko, miesto odpočinku či až spočinutia a blíži sa k významovým potenciám domova (napr. v spojení manželský prístav), ale protikladne môže predstavovať – ako v tejto knihe – prechodný, neistý priestor, v ktorom sa stretávajú prvky geograficky, sociálne i kultúrne odľahlé, protirečivé: novodobý Babylon, otvorenú, apokalypticky neustálenú štruktúru. Martínkov prístav tak vecne alebo ironicky korešponduje s rôznou mierou „zakotvenia“ či naopak vykokorenosti postáv: „*Prístav, přes nějž*

se valily stále nové vlny uprchlíků ze všech konců světa, nebyl místem, kde by bylo možné uchránit představu o rodinném štěstí před ničivými otřesy.“ (s. 64)

Významná časť noviel je rozprávaním o márnej snahe, o zlyhávaní, o neúspešnom úsilí niečo dosiahnuť. Synopsa väčšiny príbehov je negatívna: úvodná novela *Nemilostný príbeh* hovorí o neschopnosti odísť od tyranskej partnerky (a inak je ilustráciou príslovia „kto druhému jamu kope...“ – protagonista uviazol v pasci, ktorú dlhé roky strojil na svoju družku); v inej próze je zápleтка vystavaná na nevydarenej lži, ktorá mala dopomôcť k udržaniu vzťahu (milenc sa pred možnosťou, že by si ho žena chcela udržať prostredníctvom dieťaťa, ktoré by navyše nemuselo byť jeho, prezieravo zabezpečil zneplodením); reč je aj o nemožnosti prinútiť naozaj slobodného človeka, aby predstieral, že je niekým iným; či napokon, v záverečnom rozsiahlom *Bezvětrí* nachádzame takmer modelovú situáciu neschopnosti porozumieť presvedčeniu iného či aspoň ho tolerovať...

Novely spája aj rozpor medzi postavou a príbehom. Nie je to problém akejsi nepravdepodobnosti v zmysle „tomu by sa to nemohlo stať“; je to vec kvality: jednoducho Martínek je zdatnejší „portrétista“ ako rozprávač, psychológ ako fabulátor – vyjadrené inak, lepšie vládne slovníkom opisu (personálnej deskripcie) než tým, ktorý je potrebný na vyjadrenie diania, zmeny v čase. Príťahuje ho abstrakcia, zovšeobecnenie, princíp, teda spôsob nazerania na veci predpokladajúci určitú stálosť, kým príbeh, aspoň v istej miere, si nárokuje na jedinečnosť, novosť, prekvapivosť – prečo by sme ho inak chceli počúvať? Nečakané zavŕšenia, ktoré pointujú niektoré z próz, sú konvenčné, zodpovedajú parametrom zručne „strihnutej“ mainstreamovej časopiseckej poviedky: prekvapujúco to platí pre texty, ktoré patria v súbore k najlepším (*Nemilostný príbeh*, *Loučení*). Vyššie spomenutý rozpor medzi postavou a príbehom je zrejmý v *Nemilostném příběhu*, keď pôsobivá personálna črta, dvojportrét protagonistov a štúdia ich spolužitia, nemajú primeraného „spoluhráča“ v príbehovom zavŕšení, ktoré síce vychádza z logiky vzťahu, ale – projektované ako efektná pointa – vyznie banálne.

Prózy, hoci sú plné dobrodružných až pochybných existencií i dejov, sa paradoxne dovoľávajú stability, myšlienkového a hod-

notového zakotvenia, ktoré by umožnilo svet vysvetliť a posúdiť. Tento prístup vysvetľuje aj prítomnosť niektorých jednoduchých žánrových foriem v základnom rozvrhu Martínkovho písania (často aplikovaný exemplický princíp: príbeh ako ilustrácia overenej pravdy...). Potreba jasnosti, vysvetliteľnosti, priameho pomenovania a nerelatizovaného odlišenia dobra a zla, je spojená s úsilím vyrovnat sa s tým, čo určovalo náš život v minulosti. Ťažko to však niekedy odlišiť od publicistiky: „*Poslední zbytky osobnosti se v úmorném a vyčerpávajícím souboji s bezbřehou tupostí daly bránit pouze tím, že člověk opovrhoval věcmi, které se oficiální všudypřítomná propaganda snažila prosadit.*“ (s. 60) Isteže, „vaša reč nech je áno, áno, nie, nie“, ale práve próza je sférou, kde je táto maxima nepoužiteľná: inak by sa každý pokus o reflexiu vyčerpал pritakaním alebo odmietnutím. Postojom, vyjadrovaným okrem citovaného úryvku aj na iných miestach, nie je Martínkova kniha vôbec vzdialená od posolstva Novákovho *Dědu*; to však už neplatí o schopnosti živo a názorne rozprávať.

Olaj do ohně je najzaujímavejší na tých miestach, kde rozprávač dokáže aj na prvý pohľad jednoznačný charakter uchopiť ako výsledok určitého diania, ako človeka s históriou, pred ktorým boli kedysi viaceré možnosti (Betty v *Nemilostném příběhu*) – problematickým, až únavným sa stáva tam, kde sa z postáv stávajú „vešiaky na idey“, predovšetkým v záverečnom *Bezvětrí*, plochom ako morská hladina väzniaca trojčlennú posádku plachetnice. Práve táto finálna próza je aj nechcenou odpoveďou na otázku, ktorá sprevádza čitateľa celou knihou a týka sa funkcie už zmienenej „sféry názorov“: Ide o povrchovú vrstvu diela, o zrážku rôznych pohľadov na svet, vzájomnú konfrontáciu postáv, následne konfrontovanú aj s „hlasom“ rozprávača, pričom až tento stret zakladá niečo „iné“, nové, zatiaľ nepomenované? Alebo je tu próza iba obchádzkou, ktorá nás privedie k niečomu, čo rozprávač/autor už dávno vie? Inak povedané: ide o literatúru, alebo o postoje? V ideálne projektovanej situácii, ktorá nepripúšťa možnosť úniku, sa rozvíja svetonázorový dialóg dvoch priateľov, ateistu a veriaceho, aby sa pomerne rýchlo zmenil na dva bezozvenné monológy. Nejde pritom o rovnocenných partnerov: ich spor je dramaturgicky vystavaný tak, aby životom zocelený a argumentačne lepšie vybavený ateista dominoval nad karika-

túrne stvárneným kresfanom s výraznými jehovistickými črtami. Prevalu a pravdu prvého potvrdí aj násilie, ku ktorému sa zdeptaný protivník uchýli, poprúc tak všetky zásady, ktoré obhajoval. Martínek nadväzuje na dávny ambivalentný žáner, na tradície filozofického dialógu, event. teologickej dišputy. Vieme, že východiskovým princípom formy je rovnosť účastníkov – vieme však aj to, že táto rovnosť ľahko podľahne premyslenej dramaturgii textového zápisu a stane sa súčasťou persuzívnej autorskej stratégie: v platónskych dialógoch bude mať napokon vždy pravdu Sokrates. Martínek naplno využíva manipulatívne možnosti žánru: pravda sa tu nehladá, ale stvárňuje, keď rozsiahle dialogické pásmo priamej reči – aj v celej názorovej protikladnosti – artikuluje jeden hlas.

Sympatické na knihe je práve to, čo zároveň predstavuje jej najväčší problém – zaujatost tvorca a vážnosť jeho úsilia. Tieto sympatie sú zaiste aj reakciou na situáciu, keď sa časť literatúry bránila každému náznaku postoja ako čert krížu. Olej do ohně je razantným odklonom od relativizmu, ktorý sa zvykol – pánbohvie, či oprávnene alebo nie – spájať s postmoderným životným pocitom. Ak však aj vieme, že je dobré stáť si za svojimi názormi, a ak treba, aj ich vyjadriť, ostáva otázkou, či najlepšou platformou takéhoto vyjadrenia je práve umelecká próza. Zradnosť mienky, spočívajúcu v jej odvodenosti, napokon presne vyjadril už „kritik slov“ Karel Čapek: „Míti své vlastní mínění je podobný zvyk jako mít v hospodě svou vlastní sklenici. Tu sklenici sice její uživatel nebo majitel nevyrobil sám; je to tovární zboží, obyčejný neřád z litého skla, jakých je hromada v každé hospodě, nu ale je na ní znaménko, a je to vlastní sklenice pana rady, a pan rada z ní pije každého večera.“

Michal Habaj

Niekoľko slov k stráženiu ne/zmyslu

Lubor Kasal: Orangutan v továrně.

Praha: Dybbuk, 2008

Na jednej strane Lubor Kasal svojou básnickou skladbou civilizačné a kultúrne vzorce, konvencie a schémy rozkrýva, zbavuje falošných významov a estetického výrazu, surrealisticky demaskuje podstatu človeka, sveta i kultúry. Na strane druhej postupy odkrývania nesmerujú k identifikácii pravdy, ale k jej sponchybeniu v umne, zároveň však spontánne hravo tkanej sieti intertextuálnych odkazov, citácií a parafráz, ktoré držia pod pokrievkou tento zdanlivo vyprázdnený, na holé kosti redukovaný svet expresívnej gestiky. Každým odkrytím sa tu čosi zakrýva a každým zakrytím sa tu čosi odkrýva. Kasalova básnická skladba, na prvý pohľad pôsobiaca ako smetisko absurdít a bezvýznamných schválností v skutočnosti kvitne významami. Až má človek dojem, že tu máme do činenia so vskutku alchymistickým hromadením odpadu, v ktorom sa to síce hemží výkalmi a krysami, ale zároveň kdesi pod všetkou tou kvasiacou hnilobou sa nenápadne formujú malé zlaté tehličky.

Práve v postave pána Rajčetě ze Zahrad na jednej strane Kasal parafrázuje alchymistické operácie a na strane druhej vlastnú metódu písania: samozrejme, robí tak charakteristicky persiflážne – obscénnym spôsobom („Zbudoval příbytek a začal shromažďovat lejna živých bytostí i strojů. Za dnů shromažďoval a po nocích sázel, sil, okopával, zaléval a jinými lejny hnojl. Nikdy nespál, teda nikdy se mu nic nezdálo, a tak vše, co vyrostlo, byla pravda. Plody pak v svém příbytku destiloval, slučoval a ostatní kejkle merkuriášské tam prováděl. Po stěnách maloval obrazce

života, hexagramy a kosoštvorce s čárkou uprostřed, křivulím naslouchaje...“). Sentencie viažuce sa k videniam pana Rajčetě sú taktiež rôznej proveniencie a reprezentujú postupy, ktoré Kasal systematicky využíva na ploche celej zbierky (alúzia, parafráza, citát, paradox, absurdita, banalita...). Pan Rajče ze Zahrad v kontexte epického sveta orangutanov a kryš symbolizuje už svojim menom (Rajče) rastlinný protipól k živočíšnemu, rovnako ako jeho „priezvisko“ (v ktorom sa tiež ozýva signifikant aristokratického, vznešeného pôvodu v predložke „zo“) symbolizuje protipól prírodného, pestovateľského, kultivovaného či dokonca sakrálneho toposu *záhrady* k umelému, priemyselnému, výrobnému a profánnemu toposu *továrne*. Reprezentuje tiež poznanie späť s duchovným uvedomením a vnútornou premenou: práve absencia duchovného rozmeru, nízka úroveň fyziologických i jazykových daností nedovoľuje relevantne zaznamenať a komunikovať obsahy späť s „videniami“ pána Rajčetě („*Víc, než co může krysí paměť podržet a potkaní řeč vypověděť*“). Spiritualita Pána Rajčetě je tiež manifestovaná symbolickým významom topografického určenia miesta, kde sídlil (*východný* okraj továrne). Záver rozprávania Velkej matky Krysy z mytologickej hĺbky vekov o pánovi Rajčeti ze Záhrad, ktorý opúšťa továreň, aby bol videný už len „*v nálevnách na Žižkově a ve Strašnicích*“ potvrdzuje v tomto kontexte ambivalentnosť alchymistického procesu, ale opäť i čosi viac, čo môžeme vzťahovať k poetike Kasalovej skladby: symbolicky je „návrat na zem“ tematizovaný v „páde“, v poklesnutí na (formálne) subštandardnú úroveň, v opustení sakrálneho priestoru „záhrady“ a stotožnení sa s profánnym, každodenným, všedným, banálnym či dokonca až nízkym prostredím „*ludových krčiem*“. Kasal však nič zbytočne nekomentuje, ani nerozvádza, či nespresňuje: v tom je jeho autorský postoj azda najsilnejší, keďže nijaký z možných významov čitateľovi nepodáva ako ten správny (pretože také jednoduché to predsa nie je), ale necháva, naopak, rozoznať všetky. Nie je potom jasné, či v lakonickom konštatovaní na margo záverečných fáz životnej cesty pána Rajčetě („*Jakoby už toužil spatřit už jen ty pověstné bílé myšky, které si o ničem nic nemyslí, nic nechtějí, zítřka nehledajíce*“) zaznieva príklon k alkoholizmu (biele myšky delíria) alebo k obyčajnému človeku (túžba vidieť „*už jen ty*“ biele myš-

ky v epickom svete továrenských kryš ako protipól k svetu mystických videní zvierat, „*kteřá naše země dosud nenosila*“). Kasal stvoril svoj básnický svet a nechal ho tak: bez toho aby raz a navždy jednoznačne určil jeho význam, jeho hranice a zmysel – v tomto geste sa ozýva nielen autorská odvaha k vlastnému pohľadu, k deštrukcii, k pádu a popretiu (k zapretiu), ale i, alebo predovšetkým, intenzita tvorivého aktu, autenticita básnického gesta.

V tomto svete továrenských hál obývaných orangutanmi reprezentujúcimi najvyšší stupeň života v evolučnom páde neplatia iné zákony ako v našom svete: vlastne, je to práve náš svet, obrátený naruby, či presnejšie, náš svet zbavený ilúzií, metafyzických kráľovstiev a rituálnych sebaklamov, ktoré zaobalujú nahotu, prázdnotu, bábkovú grotesknosť človeka, kultúry a spoločnosti. Krysy, potkany, králiky, prasatá, havrany, žaby atď. spetrujú tento živočíšny kolorit sveta v hodine medzi zvieratkom a zverom, však už samotná továreň, samotný svet, v ktorom sa celá táto fraška odohráva nezaprie svoj biblický pôvod a poslanie šelmy („*továrna v mlze je šelma / z níž do kouře šlehají bělma*“) loviacej nevinné ovečky – opičky („*Tak kolik nám tam ještě zbývá neviňátek?*“). Mytológia, ktorú Kasal zostrojil je mytológiou dneška, jej súčasnosť nereprezentujú len aktuálne motívické rekvizity (kancelárie, alzheimer, futbalisti, „*bohemians šukians*“, golfisti, mobily a permanentný akustický smog „*kokodák škyt prdyprd / kokodák škyt výprd: / Haló tady trpaslík Cykrt / kykyryký í á mé a mé / chrochty chrochty...*“), ale i historické zasadenie do „*doby plastovej*“ („*Pozdní doba plastová šílť*“) a predovšetkým temné, dadaisticky okázalé a absurdným výsmechom páchnuce posolstvo ozývajúce sa z útrov tohto monštruózneho básnického sveta, ktorý si už nekladie otázky po ľudskosti, ale v nenápadne, avšak nástojčivo formulovanom, výsostne aktuálnom memento necháva rozoznať, okrem iného, i strácajúcu sa hranicu medzi zvieratom a strojom, medzi biologickým (motívy vylučovania, rozmnožovania) a mechanickým (motívy výroby), medzi zdánlivou slobodou a reálnym otroctvom („*Zatímco továrna vyrábí žíly / vyrábí je z bužírky a masa / všechny sorty / od nejtenčích vlásečnic až po aorty / z jižních ostrovů na všechny kontinenty / rozváženy jsou a vykvétou // krúpějcemi krve tou / zvláštní štávou plastovou*“). Zároveň sa aktuálny dnešok, naša historicko-spolo-

čenská prítomnosť, stáva súčasťou bájnnej mytológie z dôb stvorenia sveta a vracia sa tak oblúkom kamsi hlboko späť, keď dnešný orangutan ešte len čakal na konci evolučného radu („*Jedněm narostla křídla, a tak byla nebesa oživena anděly. Druhým se tělo zmenšilo na velikost několika píďá a z těch vznikli trpaslíci, herci, novináři a nekonečně milimetrový prezident Měslav Prtaus...*“). Tieto rozprávania z mytologickej hĺbky vekov plnia v rámci skladby funkciu akýchsi epických intermezz odlišených i formálne. Zároveň však s veršovanými pasážami tvoria kompaktný celok, bohato štruktúrovanú sieť vzájomných intratextuálnych a intertextuálnych odkazov, ktoré sa pohrávajú často krát s tými najzákladnejšími kultúrnymi, civilizačnými či náboženskými schémami našej, rozumej západnej, kresťanskej civilizácie.

Biblické motívy, ktoré Kasal parafrázuje a persiflážne, miestami až monty-pythonovsky karikuje tvoria v rámci skladby nenápadné, paralelné rozprávanie pozostávajúce z kľúčových okamihov, resp. najčastejšie citovaných udalostí z Kristovho života, ale siahajú ešte hlbšie až k Stvoreniu sveta a človeka, ktorý tu príznačne povstal ako „orangutan“ nie z vôle, ale z „*dopuštění Všemohoucího*“. Z podobného dopustenia bol zrejme stvorený celý Kasalov básnický svet: Kristus sa tu rodí v továrni „*mezi prkny*“ ako ďalšia z opičiek, „*malý orangutánek*“, pričom, ak na jednej strane Kasal udalosť Kristovho príchodu na svet zbavuje metafyzických významov i historickej výnimočnosti („*Tlačte tlačte pani!*“), zároveň v tomto karikovaní biblických, ale i historických zdrojov necháva proti sebe zniet oba kódy – kozmogonický aj ľudský, aby sa však spoločne, jednotne pretínali vo výsmechu a fraške, v onom dopustení Kasalovského básnického aktu („*To nebude jak vždycky / to bude kosmo logo gono komo gonicky / nicky lidsky Éééééééé*“). Podobným spôsobom Kasal postupuje na viacerých miestach (klaňanie sa troch kráľov, štyridsaťdňový pôst na žeriave, kráčanie po zamrzutej hladine...), zároveň však zachováva moment dištancie, rozdielu medzi zhlúpnutým, vegetujúcim, vulgárnym davom a výnimčným jednotlivcom, konflikt medzi otroctvom, obmedzenosťou v myslení i konaní a slobodou, odvahou k inému mysleniu a netradičným činom. Pretože, ak svet továrenských hál i hláv je nielen obmedzený (múrmí a stropom), ale i prízemný vo všetkých

významoch („*v továrně jinak nelze: plazí se a leze*“), potom orangutan šplhajúci na žeriav, smerujúci do neznámych výšok na jednej strane reprezentuje túžbu po *povznesení* (možno ani nie na nebesia), na strane druhej sa *vyvyšuje* nad masu komentujúcu jeho nevšedné počínanie („*Nespadne kurva nespadne! / Dokonce si tam sednul! / (...) / Fůra času a von tam furt jak peň / Chod' už do piči dylino! / Co si vo sobě myslíš? Že seš lepčí než my?*“). Z tohto nedorozumenia sa však nemožno vyvliecť a pokračuje v manipulácii z historickými faktami, ktoré si už spoločnosť vyložila po svojom: v túžbe a nádeji po mesiášovi, sa tak jednotlivec stáva týmto mesiášom i proti svojej vôli („*Nejsem ta opice kterou vyhlížíte / že vám to tady všecko ucpe*“). Kasalov iný orangutan v rámci tejto *továrne zvierat* potom symbolizuje predovšetkým túžbu po slobode, po pohľade nezastretom obmedzeniami a dogmami, po vymanení sa z toho nehybného, ustrnutého, v plodení a vylučovaní vegetujúceho, alzheimerovsky nemohúceho, dvetisíc rokov nevetraného sveta, onoho „*prdca světa*“, ktorý samozrejme nachádza alebo nenachádza svoj výraz i v básnickom jazyku, autenticite a intenzite básnického činu. Vo svete žiab a krýs sú už muchy *nebeskými* stvoreniami („*neboť mouchy nejsou z tohoto světa, / přišly z nebes báně*“), vo svete orangutanov sú takými stvoreniami havrany: v stretnutí dvoch rôznych zvierat, orangutana a havrana, bytosti pozemskej a bytosti nebeskej sa potom rodí nielen oslobodzujúce poznanie, ale z tohto poznania, v tomto poznaní sa pozemská bytosť stáva bytosťou nebeskou, orangutan splýva s havranom. Nie je však isté, či sa dovedty platné pravidlá prevracajú, aby sa dostali na svoje pravé miesto, alebo je v tomto obrátení a premene v iný svet iba vstupenka do ďalšieho rovnako zvráteného, sfalšovaného a zdeformovaného sveta, sveta naruby („*...do tepla krááá krááá na sever, na severrr...*“).

Kasal spochybňuje všetko, dá sa povedať, akékoľvek schémy, akékoľvek možnosti, alebo presnejšie, preveruje a rúca aj tie ilúzie, ktoré by sa síce mohli javiť oslobodzujúcimi, rovnako však môžu byť len ďalším zotročujúcim mechanizmom v nekonečnej sieti rybarov „*všech živých bytostí*“. Je tu aspoň niečo zárukou čohokoľvek? Nie. V tomto (básnickom) svete nehľadajte spočítanie: nepomôže vám ani Kristus („*jsem opice na pokusy*“), ani

Buddha („nejdrzejší předkožkář“), ani poézia („blllásně od blllásníka“). A pokračovať by sme mohli ďalej: láska, sex, deti, všetko je len „nenávist hltavá“ a čo je ešte horšie je to „nenávist má a tvá“, pretože tento refrén sa celou skladbou vracia a vracia ako nekonečná vlna za vlnou, v ktorej sa triešti stále to isté „já a ty“, „já a ty“, ale vlastne tá jediná, nemenná a stále rovnaká „nahá opice“, človek odsúdený k večnému životu („Prdec jsem já a taky ty / Prdec jsme – – navěky“). Básnickú skladbu Lubora Kasala Orangutan v továrne vnímam v prvom rade ako výraz odporu, zhnusenía, odmietnutia, nesúhlasu (so stavom sveta), spravodlivého hnevu a ešte spravodlivejšej skepsy, ale vlastne aj vedomia každodennej ľudskej bezmocnosti čokoľvek s tým urobiť a zároveň zmierlivého nadčasového (ezoterického) poznania, že všetko sa deje, ako sa diať má. Tým všetkým mi je Kasalovo písanie sympatické, lenže, zároveň, práve tento mohutný náboj zhnusenía a odporu, táto nekompromisnosť v spochybovaní a rúcaní civilizačných, kultúrnych, estetických konvencií a schém – akoľvek životodarná – je nielen obžalobou, ale i diagnózou spoločnosti a civilizácie, v ktorej resp. ktorou bola zrodená. Recept na liečbu však čitateľ musí hľadať niekde inde. Neznamená to premaľovať čierny svet na ružovo, možno len zdvihnúť pohľad k modrému nebu. Ak je modré. Ak je nebo.

Lucia Čandíková Paraličová Oko postupujúce krajinou

Štrpka, I.: *Tichá ruka. Desat' elégií.*
Bratislava: ARS POETICA, 2006

Už úvodná časť zbierky *Tichá ruka. Desat' elégií* problematizuje motív partnerstva, objavujúci sa od autorových poetických začiatkov ako dôležitá súčasť jeho poézie. Problematizácia začína úvodným odvolaním sa na Hölderlina a na Whitmana, pričom pokračuje v prvej časti *Náčrtu* (prvej) elégie, kde sa tento motív partnerstva, usúvňaznenia mení na cynický výsmech, pohrdanie a smútok. Radosť, ktorú nám v opise rozľahlých priestorov prezentuje Walt Whitman, v spomínanej Štrpkovej zbierke básní nenájdeme, hoci využitie pásma a prozaickej reči je u oboch evidentná. Štrpkove elégie sa pohybujú na pomedzí apokalypsy romantizmu a cynizmu postmodernej. Ich spoločným menovateľom je strata akýchkoľvek záchytných bodov pre bytie človeka. Zástupnosť, umelosť, fikcia, náhrada, fotografia, projekcia, jazyk, abstrakcia, znak sú pojmy, s ktorými autor pracuje, ktoré navrstvuje, znásobuje a vytvára sieť nepravého bytia, nepravé, neskutočnej existencie, existencie vo vákuu. V tejto anonymnej a s nikým nesúvisiacej spleti nie je miesto pre človeka, ktorý chce stáť „vo svojich stupajach“ (s. 31) a súčasne chce byť „my“ („v nás aj okolo nás“) (s. 9). Hľadanie anjela v tejto spleti nielenže nie je možné, ale autorovými slovami aj smiešne, až cynicky smiešne, keďže anjel predstavuje nielen nadpozemskú, ale hlavne pomáhajúcu bytosť, teda bytosť, ktorá spolupracuje s človekom, podporuje a rozvíja ho a chráni, teda je ideálom, našim lepším ja. Autor pred nami odkrýva labyrint, v ktorom sa sami zbavujeme autenticity.

Apokalyptická dikcia básnických textov umožňuje vyjadriť problematizované sú-bytie, umožňuje svojou naliehavosťou, vetvenosťou detailných pohľadov, parataktickosťou navrstvovať významy jednotlivých motívov, a tým apelovať na naše vnímanie a vedomie.

Zdanlivý moralizátor teda využíva dynamiku jazyka, či priam slovnú ekvilibristiku, ktorou uteká sám pred sebou, usiluje obehnúť sám seba, hovorí neustále pozorujúcim okom svoj slovopád, svoju samoreč (Málková, I.: Svištiaci Štrpka a trojnohá čtenárka. In: Romboid, XLIII, 2008, 1, s. 74), aj napriek tomu tušíme, že sa tu deje niečo veľmi dôležité.

Pre vlastnosť parataktickosti nie je možné čítať Štrpkove básnické texty spôsobom hľadania pointy, ale ako prúd motívov, ktorých význam vnímame iba komplexne. Autor teda jednotlivými motívmi vytvára tematické „hniezda“ či „siete“, ktoré môžeme dekódovať iba v súvislosti s inými motívmi. M. Kasarda nazval tento spôsob tvorby „princípom konceptu v štruktúre“. Spôsob kompozície zbierky, tým, že autor využíva parataktickosť a paralelnosť (zátkovky, znak &, zlučovacie spojky a čiarky), podporuje jedno z jej dôležitých tematických „hniezd“, teda paralelnosť našich životov, ktoré majú pravý zmysel až v súvislostiach so životmi iných.

Okrem tematického okruhu partnerstva, ktorý je predstavený hľadaním a nenachádzaním anjela, je výrazný aj motív detstva, ktorý ho ako symbol pravosti dopĺňa, hoci práve dieťa je zakaždým klamané („*Nikdy neodpovieš/ dieťaťu v sebe na poslednú otázku...*“ s. 21). Hľadanie anjela postupuje od „*trápneho fízla*“ (s. 7), dieťaťa (s.12), prázdna (s.13), cez nahého delfína (s.14), cez každého, koho stretá (s. 24), cez šoa (s. 24), kód uprostred nás samých (s. 29), lesk zbroje, ktorý hľadá hlbší lesk (s.31), až po jeho takmer-nájdenie v žene, ktorá sa stráca („*...tvoj prázdny chrbát mizne v riedkej hmle...*“ s. 42), ďalej cez „*archeológa najprázdnejšej anihilácie*“ (s.54), až v závere ustupuje od definovania anjela a snaží sa o definovanie seba „*A ja som holý výklad tvojho sna?*“ (s. 120), ktoré je svojím opytovacím charakterom návratom do labyrintu nejasných (a možno aj neexistujúcich) vzťahov.

Motívy anjela a bábkky sú súčasťou jedného človeka, sú antinomické nielen z hľadiska priestorového (nebo – priepasť), ale

hlavne z jemu zodpovedajúceho hodnotového hľadiska. Ivan Štrpka tak rozvíja Hördlerlinovu myšlienku „*Nebešťané nezmohou všetko. Spíše smrteľníci dojdou až na dno propasti.*“, keď ju dopĺňa: „*Nebešťania nezmôžu všetko – bábkky však klesnú ľahko až na samé dno priepasti.*“ (s. 19). Smrteľníci sú teda bábkami, sú tvorcami frašky, klamstva a ilúzie a spolu s anjelmi ich autor vo Štvrtej elégii nazýva „postavami prázdna“, keďže „*Nik nie je vo vnútri.*“ (s. 39).

K motívom, ktoré Štrpka predstavuje ako plnohodnotné, práve a autentické patrí telesnosť, ktorú chápe ako synonymum života, pričom ju v Piatej elégii navrstvuje o obraz Emanuela – Krista, ktorý je telesný, živý, a preto opúšťa hrob. Proti telesnosti autor stavia abstrakciu, proti skutočnosti jazyk, keď uvádza: „*Mlčať je vymedzovať, koža je mimo akejkoľvek obraznosti slov.*“ (s. 53). Zjavné popieranie jazyka mlčaním a dotýkaním sa (cez motív ruky je dôraz opäť na telesnosti, teda na tom, čo je, nie na tom, čo sa zastupuje jazykom) dopĺňa pozeranie sa, ktoré je u Štrpky dynamická aktivita („*Pohľad je rozlomená pečať.*“ (s. 56). Dávať sa okolo seba znamená reflektovať „telesnosť“, pravosť, a tým prejsť do vnútra vecí. K motívom autentickosti patrí aj milovanie, ktoré je završené plodom – dieťaťom, teda je „čirou stupajú“ (s. 62).

V Predpeklí, predspeve. ôsmej elégii sa vracia k motívu šoa, na ktorý, prostredníctvom synestézie, navrstvuje ďalšie významy. Jedným z nich je motív tichej ruky, ktorá evokuje situáciu protagonistu filmu Romana Polanského Pianista, kde tento imituje hru na klavíri, musí „hrať“ ticho, hoci sám hudbu počuje a prežíva.

„*Hovorím tichou rukou ku všetkým tichým
skryšam sveta, plným tichej krvi. Ó, Adonai,
nech nimi presiakne jej rev
na druhý breh.*“ (s.76)

„Tichá ruka“ nepredstavuje len umlčovanie, ale aj mlčanie, nie rozum, ale telo, nie jazyk ale hudbu. V Desiatej elégii sa motív „Tichej ruky“ magicky rozvíja tak, že zasahuje do tých najskrytejších častí našej existencie. Spája sa s hudbou, ktorá nemá do-

slovný význam, je sama sebou a sama za seba. „...jej životom je artikulácia, nie potvrdenie, výrazovosť, nie výraz.“ (Langerová, S. K.: O významovosti v hudbe. Genéza umeleckého zmyslu. Prel. Jozef Cseres. Bratislava: SNEH. 1998, s. 46.) Autor hudbe (Tichej ruke) prisudzuje „lahkú nepoznanú telesnosť“ (s. 90) alebo ju dáva do protikladu s hlavou: „Hlava sa rada skrýva, kým Tichá ruka všetkým prestupuje.“ (s. 98), teda potvrdzuje jej pravosť a autenticitu.

Keď sme v úvode uvažovali o motíve partnerstva, aj v závere zbierky sa k nemu autor vracia, ale zdôraznením osobnej zodpovednosti a osobného postoja:

„každý sám
je otvorenou súčasťou siete, ktorú neprestajne
tká v pohyboch celkom na pokraji Tichej ruky.“ (s.107)

Otvorenosť tak Ivan Štrpka prezentuje nielen ako vlastnosť svojich básní, prejavujúcu sa ako prestupovanie jednotlivých motívov a ich navrstvovanie, ako schopnosť pojať mnohorakú skutočnosť, ako intertextualitu (Hörderlin, Whitman, Válek, Rilke, Strážay, Ondruš, Biblia, Borges, Homér, atď.) a ako nie definitívny, kamenný celok, ale hlavne ako životný postoj pre plnohodnotnú, neustále tvoriacu existenciu.

Karol Csiba

Surové a individuálne

(Lubomír Martínek: *Olej do ohně*)

Praha : Paseka, 2007.

Autorský viac či menej intenzívny kontakt s pojmom individualizmus charakterizuje takmer celý súbor próz Lubomíra Martínka *Olej do ohně* (2007). Pri všetkej čitateľskej zhovievavosti tak predkladaná kniha pristupuje k pomerne otrepanému tematickému pólu, v ktorom sa jednotlivé literárne postavy v predimenzovanej podobe dotýkajú vlastnej „duše“. Následné pravdy o existencii sú schopné rozlišovať vnútorné stavy jednotlivca, paralelne preskakovať na najbližšie okolie, aby sa v závere podvolili sklonom priznávať chyby a zároveň ustupovať bolesti. Tá sa v prípade predkladanej knihy mení na výsledok egoizmu protagonistov, ich narcizmu, sklonom k depresii, odcudzenosti, skúsenosti s úzkosťou, povrchnosťou a potláčaním inštinktov. S úplnou samozrejmosťou sa v nej pracuje aj s predpokladom inteligencie, vzdelania a talentu postáv, ktoré sa pre prózu stávajú predmetom pochybností. Takýto hrdina je jednoducho podozrivý. S podobne samozrejmovú výbavou súčasnej literatúry sa na niektorých miestach snaží autor, čo hovorí v jeho prospech, trochu zatriasť. Vstrebaáva načrtnuté komplikovanosti sveta a zjednodušuje jeho modely, aby vzápätí všetky informácie sprístupnil čitateľovi. Vďaka tomu sa nesnaží o výlučne analytické diagnostikovanie skrytých pokušení, ktoré produkujú časté prekvapenia v línii príbehu, resp. rozprávania. To s istou zhovievavosťou smeruje k rozlišovaniu medzi jedinečnou cestou jednotlivca, čo sa prejavuje jeho odporom voči spoločenskej konvencii, a jeho nepríjemným zapadnutím do rytmu pravidelnosti. Takýto obraz sa stáva v zbierke zvlášť-

nou hodnotou a modelom oneskorených zistení a následných paralyz: „*Zklamane si musel priznat, že se přecenil. Řeč, které nikdo jiný než oni dva nerozuměl, byla další z řady věcí, jež bude postrádat. Jeho touha po odvetě slábla v žitřavině každodennosti, v pravidelném opakování dnů, které se podobaly jeden druhému jako vejce vejci*“, „*Odeslat dopis, vyplnit formulář, dát si opravit budík, vše pro ni představovalo neřešitelný problém*“ (s. 40).

V tomto smere pomáhajú Martínkovi viaceré zdroje. Osobnostné problémy sa dešifrujú pri spojení vnútorných protikladov. Z nich hrdinovia aj za cenu utrpenia a neraz rýchlej smrti čerpajú energiu. Zároveň utekajú pred vlastnými paradoxmi, občas v ústrety k spirituálnym pravdám a esenciálnej religiozности. Vnútornú skúsenosť, ako ústrednú vrstvu osobnosti, autor schladzuje ateizmom, izoláciou a rozpornosťou, ktorá prostredníctvom detailného verbalizovania preniká do priebehu rozprávania. To zachytáva vzrast samoty aj v prípadoch prítomnosti postáv uprostred živej spoločnosti. Vytvára sa tak opozícia voči bežnej morálke, proti ktorej vplyvu subjekt vystavuje vernosť vlastného individuálneho určenia. Miestami dochádza k narušeniu autonómneho postavenia protagonistov v príbehu. Sú skôr vnímaní ako prostredníci archetypálnych hlásení o podobe zla, ktoré sa modifikuje do moderného tvaru: „*Zlo neexistuje v tom zmyslu, že je dílom člověka, a jen zcela výjimečně člověk páchá zlo pro své potešení. V drtivé většině ostatních případů ubližuje a škodí pouze proto, že je přesvědčen o správnosti svého jednání*“ (s. 238). Invázia vnútorných obrazov je v tomto prípade konfrontovaná s vonkajším prostredím. V niektorých prípadoch plní interná vizuálnosť úlohu zásobovača podnetov, v iných textoch sa tento rozmer takmer vôbec nerozvíja. Hľadanie identity človeka je tak sprevádzané tajomstvom, ktorého hĺbka pripomína šifru alebo symbol. K ich významom sa pri čítaní dostávame prostredníctvom pohybu úvah. Tie sa miestami odpájajú od fabuly a prechádzajú do značne diskurzívnej polohy, ktorá obsahuje prvky filozofických kategórii. Samotná zbierka sa však ani pod tlakom takýchto reflexií nerozpadáva na sieť samostatných, nezrozumiteľných a vzájomne slabo koordinovaných celkov. Napriek občas zbytočným naratívnym špekuláciám sa v nej ešte stále dokážeme orientovať. Martínek nám možno aj takýmto spôsobom

ponúka obrazné príklady, ako vníma veci. Nie vždy pri tom rozlišuje medzi vedomím subjektu a ilustráciou vonkajšieho územia, čo potvrdzuje aj chýbajúci časopriestor hrdinov. Ak by sme mali definovať možné problémy so súradnicami rozprávania, práve túto skutočnosť by sme celkom pokojne zahrnuli pod pojem dezorientácie.

Práve za tým sa však projektuje moment odcudzenia. Charakter miesta (v tomto prípade exponované využitie špecifik prístavu) absorbuje a naopak spätne vyvoláva viaceré vrstvy vnútorného sveta protagonistov. Kompozičný rámec preto umožňuje autorovi pracovať s malým počtom postáv a využívať podobné, miestami dokonca totožné situácie. Prózy v nej dokážu ťažiť z porovnateľných spomienok a zážitkov, ktoré sú už takmer zabudnuté. V určitej chvíli ale predstupujú pred oponu a zapájajú sa do fabulácie. Aj v tomto prípade volí autor cestu individuálnej skúsenosti, ktorá sa predstavuje v podobe tradičného, trpezlivého, rozvláčneho a značne neosobného rozprávania. V trocha neutrálnom tóne sa dozvedáme o viacnásobných rozpadoch identity subjektu, ku ktorému je priradovaná identifikačná značka cudzinec. Len v náznakoch sme informovaní o jeho pôvodnom domove. Napriek formálnej existencii nového „prístavu“ zostávajú konkrétne postavy zahalené po povrchom neistoty a zvláštneho dobrodružstva, ktorého predpokladom zostáva pohyb. Nepripútanosť k priestoru otvára v priebehu čítania otázku voľnosti, ktorá oslobodzuje a na druhej strane náznak osamelosti, ktorá predpokladá nové väzby. Práve v nich Martínek často roztápa súkromné ja v osude druhých. Reprezentanti jednotlivých situácií nepracujú na ich rozvíjaní, ich zmysel nachádzame skôr v absorbovaní počutého a videného. V rovnakej miere sa to dotýka monológov aj dialógov. Tento fenomén je odrazom všeobecného deficitu ako jedného zo základných životných pocitov väčšiny protagonistov. Prežívanie plnosti bytia supľujú viaceré emocionálne náhrady, napr. obdivný pohľad na životy iných. V kontakte s nimi sa tvorca zámerne nevyhýba konfrontačným situáciám. Práve naopak, vyhľadávanie takýchto momentov patrí k najlepším častiam celej prozaickej zbierky. S kontemplatívnym rozmerom v nich autor meria stupňujúce sa rúcanie života, pomalým spôsobom predlžuje škaredosť a určitú únavu, ktorej

prejavu hraničia s čudáctvom. Tieseň z vlastnej existencie, ktorej kontext neprekračuje celkom všedné zážitky, si postavy kompenzujú rôznym spôsobom (konfrontačné napádanie celého okolia, súhlasné mlčanie, odpor k výchove detí, atď.). Postoj k ich vlastnému životu nepracuje s milosťou voči nemilosrdnému osudu. Absenciou zmeny akoby si hrdinovia nechceli nič uľahčovať a namiesto toho zostávajú v krčovitom vzdore voči okoliu a rovnako aj voči sebe. Zostáva otázka, do akej miery prijali nepriaznivý osud za svoj. Vernosť vlastným predsavzatiam, no rovnako aj chybám a nedostatkom sa tak stáva problémom stotožnenia sa s vnútornou skúsenosťou, ktorá podrobuje protagonistov dôkladnej metamorfóze ich života: „*O svém nezvratném přesvědčení, co se oné osudné noci skutečně přihodilo, Daniel neřekl ani vyšetřovatelům, ani nikomu jinému. Od té doby už na svou loď nikoho nevzal a na vyjždky, bez nichž se nedokázal obejít, vyrážel sám. V přístavu začal být považován za podivína*“ (s. 246). Podstaty existencie sa zmocňuje bezmocnosť, ktorá sa pred čitateľa dostáva vo forme komentáru. Ten je výrazom hrdinových stavov blúdenia vo vlastných pocitoch a zotrúvaní v kontexte jeho nálad, ktorými sa nechávame unášať.

Na záver oceňujem skutočnosť, že nás autorov rozprávač zbytočne neupozorňuje na fiktívnosť jednotlivých príbehov. Ich minulosť je presunutá do prítomného času, čím sa ruší rámec dôslednej časovej postupnosti. V takomto radení sa ponúkajú už hotové hodnotové zaradenia a predurčenosť zážitkov alebo zistení. Ich sémantický pôdorys nezostáva v pozícii surového materiálu, ktorý by sme mohli z textu kedykoľvek vypustiť. Martínek ich totiž nechce obetovať nemenným kategóriám uvažovania. Táto snaha ale nie je vždy úspešná a samotný výsledok písania občas atakuje priestor rečovej proklamácie. Na druhej strane nás prozaik nepodnecuje k zúfalému spoluvytváraní viacerých verzií udalostí, ktoré by bez čitateľskej asistencie celkom viditeľne strácali farbu. Nie je spochybňovaná ani autentickosť próz, napriek tomu, že technika rozprávania približuje zámerne vybrané fragmenty skutočnosti, pri ktorých sa zostruje pozornosť aj na časové detaily. Miestami sa pri čítaní ale nevyhneme náznakom nudy. Riešením je bizarnosť situácií a postav, ktoré autor modeluje s umeleckou citlivosťou.

Vladimír Petrík Trikrát Albert Marenčin

Aimé Césaire: Zošit o návrate do rodného kraja. Preložil Albert Marenčin. Bratislava : Vyd. A. Marenčin PT, 2007

Albert Marenčin: Dezertéri alebo ľudský faktor. Bratislava : Vyd. A. Marenčin PT, 2007

Juraj Mojžiš: Albert Marenčin – filmár na križovatkách času. Bratislava : Slovenský filmový ústav, 2007

Minulý rok bol pre Alberta Marenčina úrodný. Objavila sa síce aj jedna planá zelina, ale vcelku môže byť s úrodou spokojný. Vyšli tri publikácie, ktoré sa týkajú: dve vlastné a jedna o ňom. Vyšiel mu preklad poémy pozoruhodného černošského básnika (Aimé Césaire: *Zošit o návrate do rodného kraja*), jeho vlastná spomienková próza (*Dezertéri alebo ľudský faktor*) a publikácia Juraja Mojžiša *Albert Marenčin – filmár na križovatkách času*. Všetky tri, hoci každá iná, majú, čo je pochopiteľné, veľa spoločného. Nielen pokiaľ ide o Marenčinovu osobnosť a tvorbu, ale dotýkajú sa aj priamo aj textami. Napríklad prvé kapitoly Mojžišovej publikácie, v ktorých sa autor venuje Marenčinovej mladosti a záujmom, sú prerozprávané v Marenčinovej knižke *Dezertéri*. A niektoré názory a životné vyznania, ktoré A. Marenčin vyslovil v knižke *Dezertéri*, nájdeme v jeho doslove k A. Césaireovi, ktorý nazval Čierny Orfeus a jeho hymnická pieseň. Je to skepsa k dominantnému racionalizmu a tzv. zdravému rozumu. Fakty a názory z recenzovaných publikácií (Juraj Mojžiš z Marenčina hodne cituje) sa nájdú roztrúsené aj v predošlých Marenčinových knižkách. Ide totiž o autora, ktorý hovorí najmä o sebe a tak i o všetkom tom, čo ho obklopuje a čo zažil a artikuloval.

Písať o sebe a tak i o iných je jedna Marenčinových zásad a zároveň krédo jeho učiteľa A. Bretona.

Aj preto všetky Marenčinove texty majú autobiografický charakter. Takí sú aj *Dezertéri alebo ľudský faktor*. Rozšírený názov signalizuje, že Marenčin prekročí úzko životopisnú stránku spomienky a bude uvažovať v širších a podstatnejších súvislostiach. Autor sa v knižke vrátil do rodného kraja, teda na východné Slovensko, a zároveň do rokov svojej mladosti, teda do obdobia druhej svetovej vojny a začiatkov Povstania, ktorého sa aktívne zúčastnil. Na východnom Slovensku je „doma“, tam sa narodil, tam žila jeho rodina, priatelia, spolužiaci, známi. Rodina, do ktorej sa narodil, má patriarchálnu tvár, sformovanú ešte v 19. storočí na ploche starého Rakúsko-Uhorska, s pevnými putami medzi jednotlivými príslušníkmi, rodina držiaca sa tradícií, teda konzervatívna. Pripútanosť ku koreňom však nebránila niektorým jej členom odísť do „Ameriky“. Aj v takejto rodine sa našiel rebel, ktorý sa vzbúril proti pánom a odvisol na šibenici. Bolo to však dávno a pre potomkov to bola výstraha. Údel rebela zobrať symbolicky na seba i Albert Marenčin.

Domov, to však boli pre mladého vysokoškoláka aj rozľahlé staviská otcovského mlyna, skladov, rodinného domu, okolitá príroda, Prešov ako centrum kultúry, škôl atď. Idylu domova zdramatizovala vojna, no keďže trvala už dlho a bola ďaleko, stala sa postupne všednou každodennosťou. Zmenilo sa to, keď sa priblížila na dosah a v blízkych horách sa usalašili partizáni a smrť prišla na prah domov. Do partizánskeho odboja sa aktívne zapojil aj Marenčin. Bol spojku, nosil správy, informoval ruských veliteľov. Stalo sa však čosi, čo narušilo bežný chod vecí a čo zasiahlo priamo do jeho života. V blízkosti ich mlyna sa raz zjavili dvaja nemeckí vojaci (neskôr sa ukázalo, že jeden z nich bol Rakúšan a druhý Poliak), tvrdili, že sú dezertéri a žiadali Marenčina, aby ich zaviedol k partizánom. Marenčin váhal, mohli to byť provokatéri, nakoniec však súhlasil a odviezol ich k partizánom. Od tých čias stratil s nimi akýkoľvek kontakt.

O hodne neskôr, keď nemeckí vojaci urobili u Marenčinovcov raziu a život všetkých visel na vlásku, Marenčin medzi nimi zbadal i jedného z dezertérov a práve on musel byť tým zradcom, ktorý raziu vyprovokoval. Po vojne sa však dozvedel, že obaja

dezertéri ostali v zázemí, nevrátili sa k nemeckej armáde a správali sa slušne. Bol to omyl? Príbeh dvoch dezertérov sa teda skončil teda veľkou neistotou. Marenčin formuluje problém tak, že ide o neistotu z človeka. Ale razia vyvolala ďalšiu neistotu a nastolila problém „ľudského faktora“ Stát zoči-voči smrti, to je bezprostredný zásah do ľudského vnútra a vedie k zmene optiky. Človek je totálne obnažený a na rane. Pravda, aj tu sa situácia vyvinula tak, že „poprava“ sa nekonala, nemecký dôstojník dal povel na odchod. Takže: kto si človek, čo je vlastne tá „človečina“? Aké sú pohnútky vedúce k nepredvídaným činom? Z faktorov získaných skúsenosťou – a to je skúsenosť hraničnej situácie – sa autor chcel dopátrať pravdy o človeku. Konkrétny zážitok zovšeobecnil a dal ho do súradníc ľudskej existencie ako takej. Rezultát nie je jednoznačný. Človek je nevypočítateľná veličina, pretože na jeho reakciách sa nezúčastňuje len rozum a logika, ale aj iracionálne.

Tento poznatok akoby nahrával Marenčinovmu „surrealistickému“ vyznaniu. V rokoch, o ktorých vydáva svedectvo, sa totiž sám osobnostne formoval. Na jeho formovaní sa spoluzúčastňovalo viac faktorov; nebola to len skúsenosť s vojnou a so smrťou. Vonkajšia biografica sa mení na vnútornú. Ideovou orientáciou ľavičiar, presnejšie komunista, a zároveň vyznávač básnickej avantgardy – surrealizmu, pokúšajúci sa o vlastný básnický prejav a výtvarné aktivity, najmä koláž. Chvíľu mu trvalo, kým si dokázal zladíť revolučnú ideológiu s umeleckým názorom, ktorého podstatnou zložkou boli napríklad automatické texty. Napokon prijal surrealizmus nie ako metódu či poetiku, ale ako životnú orientáciu a tej sa drží dodnes: „Takže ani *môj dnešný* surrealizmus nie je umením, ani básnickým smerom, ale životným postojom a svoju tvorbu chápem ak súčasť hnutia, ktorého cieľom nie sú estetické zážitky ani literárne a výtvarné artefakty, ale oslobodenie ľudského ducha. Sám som sa presvedčil, že nielen cestami rozumu dochádza človek do cieľa svojich túžob, že surrealizmus nám pomáha chápať svet ako dialektickú jednotu protikladov a harmonický, nedeliteľný celok...“, a preto by sme ho mali chrániť pred „devastačným pôsobením takzvaného racionálneho myslenia... láska je to jediné, čo nás môže zmieriť s naším ľudským údelom.“ Teda láska. Ale aj revolta a túžba po slo-

bode, tak to čítame v Marenčinovom doslove k poéme černoškého básnika Aimé Césaira, pretože bez slobody sa nemôže rozvinúť láska a nedá sa žiť, len živoriť. A priamou cestou k slobode je revolta. Marenčinova „revolta“ je však spojená s láskou, teda s ľudskosťou.

Dve desaťročia pracoval Marenčin v slovenskom filme ako scenárista, dramaturg, vedúci tvorivej skupiny. Po roku 1948 sa počiatočný elán veľmi rýchlo rozbil o totálne zideologizovanie a propagandistický charakter tvorby. Marenčinove scenáre z 50. rokov boli vážnym pokusom pozdvihnúť umeleckú úroveň rodiaceho sa slovenského filmu. Patril – ako zdôraznil Juraj Mojžiš – „k najtalentovanejším a profesionálne najzdatnejším scenáristom“, no jeho scenáre sa nikdy nerealizovali. (Výnimkou bol scenár podľa Janka Jesenského.) V nasledujúcom desaťročí, keď sa situácia v spoločnosti a kultúre uvoľnila, sa „stal jedným z hybateľov progresívnych zmien v slovenskej kinematografii.“ Vtedy sa však rozhodol pre tie zmeny predovšetkým presadzovať a chrániť, ale na „úkor vlastných autorských ambícií.“ Nepísal, ale zachraňoval. Na previerkach mu to všetko zráтали, musel odísť a už sa k filmu nikdy nevrátil. Mojžišovu publikáciu však možno a treba chápať širšie aj ako príspevok k dejinám slovenského filmu vôbec. Na jednom individuálnom osude totiž postihol základné vývinové trendy vo filmovej tvorbe v 50. a 60. rokoch so všetkými absurditami, čo sa vtedy presadzovali. Do publikácie zaradil okrem niekoľkých Marenčinových prejavov aj úryvok z Marenčinovej novely *Žiť v pokoji* pod názvom *Šibeničné zvony* a filmovú poviedku *Bolo to v máji*. Oba texty sú z 50. rokov a prezentujú „neúspešnú“ Marenčinovu filmovú tvorbu. Ak uvažujeme, prečo sa vtedy nerealizovali, treba sa zmieniť o viacerých veciach. Marenčin narába nielen s realitou, ale aj s mýtom, jeho postavy nie sú jednoznačné, naopak, sú vnútorne rozporné a formované cez psychológiu, nie cez ideológiu. V ich správaní sa objavuje aj to, čo inde pomenoval ako iracionálne. V čase kvitnúceho schematizmu to boli neakceptovateľné vybočenia.

V Marenčinovej tvorbe kontinuálne pretrvávajú niektoré predošlé vývinové etapy. V situácii, keď slovenskú literatúru (a umenie) charakterizovali najmä permanentné ruptúry, je to úkaz oje-

dinelý. Ak berieme do úvahy celok jeho diela, môžeme zároveň konštatovať, že to, čo pominuli, alebo bolo násilím prerušené, je u Marenčina ešte stále produktívne a zaujímavým spôsobom rozširuje a obohacuje paletu súčasných metód a prístupov. Nevieť, či to náležite oceňujeme.

Dagmar Inštorisová

Aby postava vstúpila do kože herca

Miloš Mistrík: Jacques Copeau a jeho starý holubník.

Bratislava : Slovenská teatrologická spoločnosť vo vydavateľstve Veda, 2006

Divadelný historik a teoretik Miloš Mistrík patrí k autorom, ktorí majú veľké –i medzinárodné – skúsenosti s písaním o divadle či inými typmi rozprávania o ňom. Je autorom radu monografií, v ktorých sa venuje dejinám slovenského divadla v celistvejších či čiastkových pohľadoch (komplexný pohľad: *Slovenské divadlo v 20. storočí*, 1999 – aj editorsky; o dráme: *Slovenská absurdná dráma*, 2002; *Aj dráma je len človek*, 2003 a i.), z teoretického uvažovania sa doteraz najviac venoval teórii hereckej tvorby (*Kapitoly o hereckom umení*, 1994; *Analýzy hereckej syntézy*, 1995; *Herecké techniky 20. storočia*, 2003). Má za sebou niekoľko prednáškových pobytov v Paríži na Université Paris 3 – Sorbonne nouvelle a spoluprácu na francúzskych encyklopédiách *Dictionnaire encyclopédique* (1995) a *La Scène Moderne* (1997), s čím súvisí aj jeho zvýšený záujem o francúzsku kultúru a divadlo. Počas posledného pobytu začal pripravovať knihu o francúzskom režisérovi, hercovi, spisovateľovi, kritikovi a mysliteľovi Jacquesovi Copeauovi (1879 – 1949). O divadelníkovi, ktorý je jedným z pilierov reformácie divadla prvej polovice 20. storočia vo Francúzsku, a ktorého koncepcia divadla je úzko spätá so školským vzdelávaním hercov a hlboko ovplyvnila vtedajších divadelných umelcov a dodnes ovplyvňuje mnohých súčasných.

Pri koncipovaní knihy vychádzal M. Mistrík zo znalosti Copeauovej tvorby u nás, ktorá – ako hovorí hneď v úvode – je minimálna, väčšinou iba encyklopedická (s. 5). Preto knihu o ňom

vybavil veľmi bohatým životopisným ponorom (I. časť), v ktorom sa však popri základných životných peripetiách dozvedáme v prvom rade o zrode a vývoji jeho divadelného cítenia a myslenia, o novej divadelnej estetike jeho *Starého divadla*, pedagogických, dramatických a režijných ambíciách, naplnených snoch i nezrealizovaných plánoch či prehrách a možno až osudových sklamaníach. Dozvieme sa v nej tiež o úzkej či iba vzdialenejšej spolupráci s ďalšími veľikánmi európskeho či svetového divadla ako Louis Jouvet, Edward Gordon Craig, Adolphe Apia, Jaques-Dalcroz, Charles Dullin, Paul Claudel a i. a o jeho pobyte aj so súborom v Amerike, či o márnom hľadaní ideálnej formy divadla, ktoré by bolo akousi rehoľou, plnou najhlbšej pokory a úcty k nemu (aj v zmysle úniku pred divadelnou rutinou).

Na vykreslenie estetiky jeho „Nového“ divadla Mistrík použil široké spektrum základných typov analyticko-rekonštrukčných postupov, používaným divadelnou metodológiou. Siahol tak k elementárnej rekonštrukcii niektorých inscenácií (*Bratia Karamazovci*, s. 24 – 34), k oboznámeniu s výtvarno-architektonickým cítením J. Copeaua (s. 44 – 48, 79, 137 a i.), k ukázkam z jeho dramatickej tvorby (napr. dráma *Rodný dom*, ktorú písal 20 rokov či jeho posledná – *Úbohý pustovník*, ktorú venoval životu Františka z Assisi, s. 271 a i.), či k veľkému množstvu citácií, v ktorých sa Copeau vyjadruje k dôležitosti hereckého vzdelania (vrátane znalostí z dejín umenia, poetiky, prednesu či cieľavedomému cvičeniu sa v umení improvizácie), ale aj potreby zamerať pozornosť na neustále vzdelávanie mládeže (program hereckých kurzov, s. 204 a i.). Pre divadelné školy (nielen) u nás sú určite prínosom časti, v ktorých M. Mistrík hovorí o dôležitosti ručných prác pri výchove Copeauových hercov (učili sa vyrábať napr. masky) a o jeho hľadaní nových typov komediálnych postáv v zmysle jeho predstavy o Novej komédii (napr. postava namysleného meštana Oscar Knie, s tvárovou maskou naddimenzovanej veľkosti, s. 243 – 244). Predstavujú konkrétne rady a námety ako urobiť divadlo živým. (Vrátane Copeauovho hľadania ideálneho typu divadla-školy.)

Druhá časť s názvom *Divadelné projekty J. Copeaua* tvorí rad autentických článkov, osobnejšie i pracovnejšie zameraných listov, spomienok a iných dokumentov pochádzajúcich z pera sa-

motného Copeaua. Sú živým svedectvom o jeho divadelných názoroch, životných osudoch a plánoch. M. Mistrík v nich predstavuje J. Copeaua neortodoxne, nie očami historika a kritika s vyhraneným estetickým názorom, čo vedie vždy ku skresleniu predstavy o osobnosti, ktorá je predmetom portrétovania. Intímnejším spôsobom – napríklad zo súkromných listov L. Jouvetoovi či denníkového záznamu spomienok na návštevu u E. G. Craiga – sa tak dozvieme o hľadaní definitívneho tvaru Copeauových režijných predstáv, či o vývine jeho vnútorného presvedčenia o zmysle divadla alebo o jeho vnútorných rozporoch, ktoré ho viedli k sebaoprečovaniu a kresťanskému mysticismu.

Posledná tretia časť je venovaná základným bibliografickým a biografickým údajom o jeho živote. Nájdeme v nej Copeauov rodostrom, veľmi prehľadná a inšpirujúca k hľadaniu ďalších paralel je chronológia dôležitých udalostí zo života J. Copeaua, ku ktorej M. Mistrík pripojil významné roky vzťahujúce sa na európske divadlo. Posledné stránky patria súpisu Copeauových divadelných inscenácií.

Monografia *Jacques Copeau a jeho starý holubník* je veľmi bohatá na dobový i súčasný fotografický materiál (aj z „pera“ jej autora), nákresy scénografických a kostýmových návrhov, ukážok z rukopisov vzťahujúcich sa k jednotlivým udalostiam (napr. maľovaný denník Copeauovho divadla *Starý holubník* a i.) či momentky z jeho osobného i pracovného života. Svoj archív M. Mistríkovi naplno otvorila tak rodina J. Copeaua, ako aj niektorí ďalší spolupádatelia jeho tvorby vo Francúzsku. Na základe tohto materiálu si je možné urobiť veľmi dobrú predstavu nielen o J. Copeauovi, ale aj o dobovom jazyku a snaženiach francúzskeho divadla tých čias.

M. Mistríkovi sa uvedenou monografiou podarilo ukázať, ako sa dajú prekročiť zvyčajné vzťahy medzi divadlom a divadelníkmi...

Michal Stehlík
Malé zklamání z velké naděje.
Dějiny katolické církve v Československu
1945 – 1989

*Stanislav Balík – Jiří Hanuš: Katolická církev
 v Československu 1945 – 1989
 Brno : CDK, 2007*

Když se před relativně krátkým časem objevila publikace autorů Stanislava Balíka a Jiřího Hanuše, musím přiznat, že to ve mně vyvolalo velikou zvědavost a naději. Zpracovat dějiny katolické církve v letech 1945 – 1989 je mimořádně cenný příspěvek k dějinám naší země a společnosti (a nejen jich). Vždyť těch čtyřiačtyřicet let v sobě skrývá dějiny církve viditelné i neviditelné, v tomto případě dokonce zčásti reálně skryté. Obsahuje krutou represii, statečnost i kolaboraci. Skrývá systémový přístup totality i následovníhodné příklady osobní statečnosti vzdorující režimu. Ale zároveň se v ní odehrávají procesy jitrčící ji samu, jako například svěcení žen, úzké provázání významné části s StB, osudy slovenských biskupů aktivních za Slovenského štátu... Moje velká naděje, že se někdo fundovaně chopil tohoto tématu byla však vystřídaná menším zklamáním, které je ovšem stále vyváženo skutečností, že se někdo do tohoto složitého tématu ujal.

Autoři se rozhodli, právě snad pro nejednoduchost a mnohvrstevnost tématu, o přístup kombinující chronologický a tématický náhled na dějinné proměny společnosti, státu a především samozřejmě církve. Základně je práce dělena na dva oddíly: I. Události-struktury-postoje, II. Kulturní změny-mentality-spiri-

tualita. První úsek je pak ještě dělen na podkapitoly – Vztah státu a církve, Biskupové, Kněží, Řehole, Laici. Kapitola druhá pak na podkapitoly Katolicismus a změna mentalit po roce 1945, Tři proudy církevního života a jeho vnitřní diference, Vybrané rysy spirituality české katolické církve, proměny lidové zbožnosti, Koncil v českých zemích, Nové zkušenosti českého katolicismu, paměť a dějiny. Již z této enumerace poměrně jasně vyplývá, jak diferencované téma stálo před oběma historiky.

Pokud bych měl vyzdvihnout některé opravdu mimořádné klady celé práce, pak je to patrně schopnost propojení „velkých církevních dějin“ s osudy jednotlivých osobností, a to i mimo hierarchii, tj. především mezi laiky. Zároveň se zde poprvé objevuje historické zarámování masových hnutí katolíků v osmdesátých letech 20. století, které i přes tlak komunismu představovalo velký signál o nepodrobení. Mám na mysli například velehradskou pouť roku 185. Dalším kladem je bezesporu snaha autorů vystoupit pouze z událostí československého území, přičemž logicky je největší pozornost v tomto ohledu věnována působení koncilního hnutí a hledání nové cesty církve, jakož i významný svět exilu a jeho působení. Výčet či konstatování případných negativ této práce není tak snadno pojmenovatelný. Možná je jím samotný přístup autorů, kteří se svým způsobem definují jako církevní historici a již v úvodu zmiňují dluh „profánní“ historie tomuto tématu. Možná jde o zbytečné vyčleňování skupin profánních a neprofánních, které se čas od času v textu přece jen projeví přístupem, který s prací historika nemá mnoho společného. Jde o mnohé subjektivní dovětky, které lze velmi těžko dokládat – zejména pokud jde o líčení charakterů některých problematických osobností... Dalším drobným negativem jsou mnohá „nedořeknutí“, kdy množství naznačených témat je jakoby pouze „nahozeno“ a v podstatě čekají na budoucí zpracování. Mírná zahleděnost autorů do tématu se projevuje také v informacích, které naopak chybí – to je i případ slovenských biskupů, kdy je věnována pozornost jejich represi v padesátých a šedesátých letech, nikoliv ovšem v případném kontextu jejich role za Slovenského štátu 1939 – 1945.

Pokud se čtenář dokáže přenést přes tuto obecnou pocitovou linii celé práce, nalezne zde mnoho inspirativního a nového.

Dějiny katolické církve v našich zemích zde mají za sebou první pokus o ucelenou práci za těžké poválečné období po roce 1945, přičemž logicky čekají na další pokračovatele. Represe padesátých let svoji pozornost v historiografii již má, události let šedesátých méně a pokud jde o normalizační období, právě zde je jeden z velkých přínos právě této publikace. Zároveň musí při takto časově blízkém tématu nutně trpět pramennými nedostatky či logickým nedostatkem odstupu. Tyto dějiny lze doporučit, byť jednoznačnost tohoto doporučení by přece jen měla být doplněna dovětkem o nutnosti zachování si kritického myšlení při její četbě.

O autoroch

VLADIMÍR BARBORÍK (1965) literárny vedec a kritik. Pracuje v Ústave slovenskej literatúry SAV. Je autorom monografií Pavel Hruz (2000) a Prozaik Gejza Vámoš (2006). S Petrom Darovcom napísali knihu Mladá tvorba 1956 – 1970 – 1996. Je editorom výberu z diela Pavla Hruza *Okultizmus a iné prózy* (Kalligram, 2007).

EMIL BRIX (1956) rakúsky diplomat, historik a autor viacerých kníh o modernej rakúskej občianskej spoločnosti a liberalizme.

KAROL CSIBA (1975) je pracovníkom Ústavu slovenskej literatúry Slovenskej akadémie vied. Okrem toho vyučuje na Filozofickej fakulte Univerzity Cyrila a Metoda v Trnave.

LUCIA ČANDÍKOVÁ PARALIČOVÁ (1983) je externou doktorandkou na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity. Zameriava sa najmä na teóriu literatúry a modernú slovenskú poéziu.

CHARLES GATI (1935) je americký profesor maďarského pôvodu na Johns Hopkins University's Paul H. Nitze School of Advanced International Studies, autor kníh, štúdií a článkov (Washington Post, New York Times, Foreign Affairs, National Interest a i.). V Kalligrame mu v roku 2006 vyšla kniha o maďarskej revolúcii roku 1956 *Stroskotané ilúzie*.

PÉTER GYÖRGY (1954) je maďarský estetik, vedúci Katedry mediálnej komunikácie na ELTE v Budapešti, autorom viacerých monografií.

JAN FIGEL (1960) je slovenský politik, komisár Európskej únie pre vzdelávanie, odbornú prípravu a kultúru.

EVA FILOVÁ (1968) je internou doktorandkou na VŠMU v Bratislave. Venuje sa rodovej problematike, politikám tela a inakosti vo výtvarnom umení a filme.

EVA FORMÁNKOVÁ (1973) pôsobí v Ústave pro českou literaturu AV ČR. Venuje sa českej literatúre po roku 1945.

MICHAL HABAJ (1974) je slovenský básnik, prozaik a literárny vedec. Pôsobí v Ústave slovenskej literatúry SAV v Bratislava, zaoberá sa medzivojnovou literatúrou. V roku 2005 vydal literárnovednú monografiu *Druhá moderna*.

RUDOLF CHMEL (1939) je riaditeľ Ústavu slavistických a východoevropských štúdií na Filozofickej fakulte Univerzity Karlovej v Prahe. Autor kníh o slovenskej literatúre, slovensko-maďarských vzťahoch atď. Medzi jeho posledné knihy patria Dejiny slovenskej literárnej kritiky, Moja maďarská otázka a Moje slovenské pochybnosti.

DAGMAR INŠTITORISOVÁ (1961) je vedeckou pracovníčkou Ústavu literárnej umeleckej komunikácie Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre.

TOMÁŠ JANOVIČ (1934) je spisovateľ, textár, básnik. Medzi jeho posledné knihy patria: Okrídlená klietka (spoluautor Pavel Viličkovský), Dostal rozum, Nikoho nezabije, Je taký. Roku 2006 dostal Cenu Dominika Tatarku za knihu Maj ma rád.

MICHAL JAREŠ (1973) je pracovník Ústavu pro českou literaturu AV ČR, redaktor literárneho časopisu Tvar.

LAJOS KISS (1926) je maďarským generálmajorom na penzii, bol náčelník politického oddelenia 5. brigády, politickým zástupcom veliteľa maďarskej spojovacej skupiny poslanej k Južnej armádnej skupine.

LUBOMÍR LIPTÁK (1930 – 2003) slovenský historik, autor kľúčových monografií a štúdií k dejinám Slovenska v 20. storočí.

IVA MÁLKOVÁ (1962) prednáša dejiny českej literatúry na Filozofickej fakulte Ostravskej univerzity v Ostrave.

MIROSLAV MICHELA (1978) je vedeckým pracovníkom Historického ústavu SAV a šéfredaktorom časopisu Forum Historia. Zaoberá sa dejinami Slovenska v 20. storočí a slovensko-maďarskými vzťahmi.

ANDRÁS PÁLYI (1942) je maďarský prozaik, dramatik, prekladateľ, divadelný a literárny kritik.

VLADIMÍR PETRÍK (1929) je literárny vedec, dlhoročný pracovník Ústavu slovenskej literatúry Slovenskej akadémie vied v Bratislave, autor zásadných monografií a štúdií o dejinách slovenskej literatúry 20. storočia.

VILÉM PREČAN (1933) je český historik, zaoberá sa modernými českými dejinami, najmä obdobím 1938-48, dejinami rokov 1968-69 a problematikou opozičných hnutí v Československu v 70. – 80. rokoch.

MICHAL STEHLÍK (1976) je český historik. Od roku 2006 je dekanom Filozofickej fakulty Univerzity Karlovej v Prahe. Zaoberá sa problematikou česko-slovenských vzťahov pred rokom 1918 a postavením cirkvi v Československu po roku 1948.

Ars Poetica

7. – 12. 10. 2008

medzinárodný festival poézie

Bratislava / A4, Nám. SNP / **Nostalgia**, Ul. I. Karvaša

utorok 7.10

18.30 **Kabinet doktora Caligariho** /
DE / film / Nostalgia

19.30 **Andrej Rublev** / RUS / film /
Nostalgia

streda 8.10

17.00 **Chlieb nás každodenný** / AT /
film / A4

18.30 **Kristove roky** / SVK / film /
Nostalgia

19.00 **Večer poézie** / A4
Jana Beňová / SVK
Johanna Venho / FIN
Ján Štrasser / SVK
Michal Jareš / CZ
Arne Rautenberg / DE
Rudolf Jarošek / SVK
Anja Utler / DE

Krst knihy Ivana Štrpku
Básne / KK Bagala / SVK

20.30 **Vtáčkovia, siroty a blázni** / SVK
/ FR / film / Nostalgia

21.30 **Viktor Tóth** / HU / koncert / A4

štvrtok 9.10

17.00 **Rumi – poézia islamu** /
Elzina pieseň / AT / film / A4

18.30 **Ty, ktorý žiješ** / SWE / DE / FR
/ DEN / NOR / JAP / film /
Nostalgia

19.00 **Večer poézie** / A4
Pam Beasant / GB
Inge Hrubaničová / SVK
Tamás Filip / HU
Christian Futscher / AT
Yvonne Gray / GB
Robert Prosser / AT
John O'Donoghue / IR

Krst knihy Tomáša Rózyckeho
Protivietor

20.30 **Control** / GB / film / Nostalgia

21.30 **Home Made Mutant** / SVK /
koncert / A4

piatok 10.10

11.00 **Tvorivé písanie s Milou**
Haugovou / FIF UK

17.00 **Ithaki** / EG / film / A4

18.30 **Svätá hora** / MEX / USA / film
/ Nostalgia

19.00 **Večer poézie** / A4
Justyna Radczyńska / POL
Marcus Poettler / AT
Michelle Zaffarano / IT
Martin Skýpala / CZ
Francesco Tomada / IT
Marzanna Kielar / POL
Katalin Ladik / HU

Krst knihy Mety Kušar Lublana
20.30 **Andalúzsky pes / Skrytý pôvab**
buržoázie / FR / film / Nostalgia

21.30 **Marcin Świetlicki: Świetliki** /
POL / koncert / A4

sobota 11.10

17.00 **Fest Anča Pičí** / SVK / film / A4

18.30 **Nežný barbar** / CZ / film /
Nostalgia

19.00 **Večer poézie** / A4
Andreas Neumeister / DE
Maria Galina / RUS
Andrej Hablák / SK
Arkadij Shtypel / RUS
Rázvan Tupa / RO
Ulrikka Gernes / DEN
Carolyn Forché / USA

20.30 **Štyri / Slepé lásky** / SVK / film
/ Nostalgia

21.30 **Randalucia** / AT / DE /
koncert / A4

nedela 12.10

17.00 **Sylvia** / USA / film / A4

Básne 30 autorov z 15 krajín sveta
čítajú **Jana Majeská, Marek Majeský**
VJ **Zdeno Hlinka**

WWW.ARSPOETICA.SK

hlavní sponzori a partneri

TŤRINECKÉ ŽELEZÁRNY **MORAVIA STEEL**

hlavní mediální partneri

Zaštitu nad festivalom prevzala
viceprimátorka Hlavného mesta SR Bratislavy Anna Dyttertová.

ars'poetica

international poetry festival

Višegrad Fund

BRATISLAVA

